

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI

BERDAQ ATÍNDAĞÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI

ABATBAY DÁWLETOV

TIL BILIMI TIYKARLARÍ

**Joqarı oqıw ornınıń qaraqalpaq filologiyası
qánigeligine arnalǵan sabaqlıq**

*Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń ilimiy keńesinde
tastıyqlanǵan*

2013

Abatbay Dáwletov. Til bilimi tiykarları. Joqarı oqıw ornınıń qaraqalpaq filologiyası qánigeligine arnalǵan sabaqlıq.
2013, 204 bet.

«Til bilimi tiykarları» sabaqlıǵı qaraqalpaq filologiyası qánigeligin alıwshı bakalavr talabalarǵa arnalǵan. Sonday-aq bul kitap basqa da filolog-talabalarǵa oqıw qollanbası xızmetin atqaradı. Bunda til biliminiń tiykarǵı túsinipleri berilgen. Atap aytqanda, til biliminiń predmeti, wazıypaları, basqa ilimler menen baylanısları, tildiń tábiyatı menen xızmeti haqqında jeterli maǵlıwmatlar berilgen. Til hám oylaw, til hám sóylew, tildiń tańbalıq sıpatı haqqında qısqasha túsinipler berilgen. Sabaqlıqta tildiń fonetika, leksikologiya, grammatika tarawlarına, sonday-aq, tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwı, tillerdiń klassifikaciyası máselelerine ayrıqsha dıqqat bólingen.

Kitap filolog-talabalardan tısqarı orta mektep muǵallimleri, kásip-óner kolledji, akademiyalıq licey oqıtıwshıları ushın da qosımsha oqıw quralı xızmetin atqaradı.

Juwaplı redaktor:

M. S. Qudaybergenov — filologiya ilimleriniń doktorı, professor

Pikir bildiriwshiler:

M. Ayımbetov — filologiya ilimleriniń doktorı, professor;

Sh. N. Ábdinazimov — filologiya ilimleriniń doktorı, professor;

O. Sayımbetov — filologiya ilimleriniń kandidatu, docent.

SÓZ BASI

Kóp jillardan berli universitet hám pedinstitutnıń filologiyalıq fakultetlerinde tiykarǵı teoriyalıq pánler retinde birinshi kursında “Til bilimine kirispe”, pitkeriwshi kursında “Ulıwma til bilimi” pánleri ótiletuǵın edi. Al házirgi hárekettegi bakalavr baǵdarınıń oqıw jobasında bul eki pánniń til biliminiń teoriyalıq tárepi ekenligi esapqa alınıp, “Til bilimi teoriyası” degen bir atama menen atalıp, birinshi hám tórtinshi kurslarda 60 saattan oqıtıw mólsherlengen.

Bunnan burın “Til bilimine kirispe” (E.Berdimuratov, A.Dáwletov. Universitetnıń filologiya fakultetine arnalǵan oqıw qollanba. Nókis, 1988), “Til bilimi tiykarları” (A.Dáwletov. Joqarı oqıw orınlarınıń filologiya fakultetine arnalǵan oqıw qollanba. Nókis, 2007) kitapları qaraqalpaq tilinde kirill hám latin álipbelerinde baspadan shıqqan edi. Ásirese, sońǵı 2007-jılı shıqqan kitap mazmunı hám qurılısı boyınsha sabaqlıqtıń talaplarına juwap bererliktey dárejede tayarlanǵan edi. Usı dáwirge shekem bul kitap universitet hám pedinstitut talabalarına sabaqlıq xızmetin atqarıp kelmekte.

Joqarı kurslarda talabaların lingvistikalıq pánlerdi tereńirek hám ańsatıraq ózlestirip alıwı ushın dáslepki kursta til biliminiń tarawları, tiykarǵı hám baslı túsinikleri menen atamaları haqqında maǵlıwmatlar berliwi kerek. Bunday maǵlıwmat beretuǵın birden bir pán “Til bilimi tiykarları” bolıp sanaladı. Sebebi bunda lingvistikanıń hámme tarawları boyınsha, ondaǵı eń baslı hám tiykarǵı túsinikleri menen atamaları haqqında qısqasha dujırımlı maǵlıwmatlar beriledi.

Qolıńızdaǵı kitap birinshi kurs talabalarına arnalıp, oqıw jobasında “Til bilimi teoriyası” dep atalatuǵın pánniń dáslepki basqısı bolǵan “Til bilimi tiykarları” kursı ushın sabaqlıq xızmetin atqaradı.

Bul sabaqlıqtı tayarlawda orıs, ózbek, qazaq tillerindegi Yu.S.Maslov, A.A.Reformackiy, V.I.Koduxov, B.N.Golovin, A.Azizov, K.Axanovların avtorlıǵındaǵı usınday atamadaǵı sáykes sabaqlıqları hám M.I.Matusevich, L.R.Zinder, L.V.Bondarko, L.A.Verbickayaların avtorlıǵındaǵı oqıw qollanbaları járdem berdi. Kerekli orınlarda qaraqalpaq tilinen tısqarı ózbek, qazaq, túrkmen, orıs, inglis, nemis hám basqa da tillerdiń materialları paydalanıldı.

Joqarı oqıw ornında kóp jillardan berli talabalar oqıtıw tájiriybemiz tiykarında bul sabaqlıq talapqa muwapıq baplarǵa bólindi. Hár baptıń aqırında betleri anıq kórsetilgen qosımsha ádebiyatlardıń dizimi berildi. Hár bir tema paragraflar menen belgilendi. Solay etip kitap mazmunı hám qurılısı boyınsha, oqıw baǵdarlamasına sáykesligi jaǵınan joqarı oqıw orınlarınıń bakalavr baǵdarındaǵı filolog-talabaları ushın sabaqlıq dárejesine keltirildi.

Bul kitaptıń talqılanıwında, baspaǵa tayarlanıwında awızsha hám jazba túrde ózleriniń bahalı pikirlerin bildirgen kásiplerimiz filologiya ilimleriniń doktorları, professor O.D.Dospanov, M.D.Dáwletov, M.Q.Ayımbetov, Sh.N.Ábdinazimov, M.S.Qudaybergenovlarǵa hám Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń

qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń professor-oqıtıwshıları jámáátine ózimizdiń tereń minnetdarshılıǵımızdı bildiremiz.

Avtor

I BAP. KIRISIW

§1. Til bilimi hám onıń tarawları

Til bilimi ilimiy ádebiyatlarda lingvistika¹ dep te aytıladı. Til bilimi — insan tiliniń payda bolıwı menen rawajlanıw nızamlılıqları, tábiyatı menen atqaratuǵın xızmeti, ishki qurılısı menen toparlarǵa bóliniwi haqqındaǵı ilim.

Til — eń aldı menen adamlar ortasındaǵı oǵada áhmiyetli óz ara qarım-qatnas jasaw quralı. Tilsiz xalıqtıń, ulıwma adamzat jámiyetiniń ómir súriwi múmkin emes. Til bar jerde ǵana insan jámiyeti jasaydı. Oylaw qábiletine iye bolǵan sanalı turmıs keshiriwshi insan bir-biri menen óz ara ortaқ bolǵan tili arqalı túsiniyip, pikir alısadı. Jámiyetlik qubılıs bolıp sanalatuǵın til jeke adamnıń sóylew aǵzalarınıń xızmeti arqalı ǵana júzege shıǵatuǵınlıǵın biliw kerek. Házirgi dúnya tilleri uzaq dáwirler dawamında ózleriniń tariyxıy rawajlanıw barısında oǵada kóp túrli waqıyalardı basınan keshire otırıp, usınday qálpine kelip jetken.

Til qatnas quralı, oydı júzege shıǵarıwshı, tańbalar sisteması sıpatında til biliminen basqa da kóplegen ilimler tárepinen izertlenedi. Sonlıqtan til bilimi óziniń izertlew obyektı etip nelerdi alatuǵınlıǵın qatań anıqlap alıwı zárúr. Til biliminde tildiń qarım-qatnas quralı xızmetin atqarıwına baslı dıqqat awdarıladı. Izertlewdiń basqa barlıq tárepleri menen túrleri belgili dárejede tildiń qatnas quralı xızmetin atqarıwın tereńirek túsindiriwge xızmet etedi.

Dúnyada oǵada kóp tillerdiń bolıwına baylanıslı biz kópshilik tiller haqqında aytıwımız benen birge, sonday-aq basqa tiller menen ulıwmalıq belgilerine iye bolǵan qanday da bir ayırım til haqqında- insan tili haqqında da sóz etemiz. Sebebi dúnya tilleri ortasında tolıp atırǵan oǵada kóp ayırmashılıqlardıń bolıwına qaramastan, olar ortasında kóplegen ulıwmalıq, ortaқ belgiler de bar. Solay etip «tiller» degende kópshilik tillerdi túsinssek, «til» degende ulıwma insan tilin túsinemiz.

Dúnya tilleriniń qaysısı bolsa da, ol qanday da bir jámaáttıń uzaq dáwirler dawamındaǵı rawajlanıwınıń jemisi hám sonlıqtan da ol jámiyetlik-tariyxıy qubılıs bolıp tabıladı. Sonıń menen birge hár qanday til adamzat jámiyetiniń, onıń mádeniyatınıń rawajlanıwınıń deregi, oylawdıń qalıplesiwiniń hám basqalarǵa jetkeriliwiniń quralı bolıp xızmet etedi. Hár qanday til bóleklerden turadı. Qálegen tilde sóylew (ǵápler) bóleklerge bóline aladı. ol bólekler túrli kombinaciyalarda tolıp atırǵan hár qıylı ǵáplerdiń quramında qaytalanıp kele beredi. Hár qanday til qaytalanıp qollanıla beretuǵın tolıp atırǵan elementlerdiń jıynaǵına hám kerekli pikirdi bildiriwge zárúr bolǵan ol elementlerdi baylanıstırıwshı qaǵıydalar sistemasına iye boladı².

¹ Lingvistika - francuzsha linguistique – «til bilimi» sóziniń tiykarında qalıplesken. Francuzsha bul terminniń negizi latırsha lingua -«til», «sóylew» degen atlıq sózge barıp tireledi.

² Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987, 4-б.

Til bilimi til haqqında ilim bolıp, ol dúnya tillerin, ulıwma adamzat tilin izertleydi. Sonday-aq dúnya tilleriniń hár qaysısın úyrenetuǵın til bilimi jeke til bilimi, al adamzat tiliniń ulıwmalıq belgilerin izertleytuǵın til bilimi ulıwma til bilimi dep ayıladı.

Jeke til bilimi ayırım tillerdi, máselen, qaraqalpaq, ózbek, orıs, inglis hám t.b. tillerdi yamasa tuwısqan tiller toparın, máselen, túrkiy, slavyan, german hám t.b. tillerin izertleydi. ol tillerdi házirgi qalıptegi jaǵdayında izertlese, ol sıpatlama (sinxroniyalıq) til bilimi, al túrli dáwirlerdegi tildiń rawajlanıw barısın izertlese, ol tariyxıy (diaxroniyalıq) til bilimi bolıp tabıladı. Sonday-aq tuwısqan tillerdiń ótmishin anıqlaw ushın olardı salıstırıp izertlese, ol salıstırma-tariyxıy til bilimi bolıp sanaladı.

Til biliminiń izertlew obyektı bolǵan adamzat tili oǵada quramalı qubılıs. Sonlıqtan tildiń tábiyatın tereń hám tolıq biliw ushın til bilimi túrli tarawlarǵa bólinip úyreniledi. Eń aldǵı menen hár bir tildiń ózine tán seslik sisteması, sózlik quramı hám grammatikalıq qurılısı boladı. Tildiń seslik sisteması til biliminiń fonetika tarawında, sózlik quramı leksikologiya tarawında, grammatikalıq qurılısı onıń grammatika tarawında ayrıqsha izertlenedi. Bunday etip bir tutas tildi bóleklerge bólip izertlew onı teoriyalıq jaqtan tereń úyreniwdi, ámeliy jaqtan ańsat túsindiriwdi támiyinleydi. Usınday maqsette hár bir tarawdıń ózi de bólimlerge bólinip úyreniledi. Máselen, fonetika tarawınıń ózi sıpatlama fonetika, salıstırma fonetika, tariyxıy fonetika, fonologiya sıyaqlı bólimlerden turadı. Bul taraw hám bólimler óz aldına ayrıqsha ilim dep te júrgiziledi. Til biliminiń bunday taraw hám bólimlerge bóliniwi erte zamannan berli dástúrge aylanǵan hám kópshilik dúnya tillerin izertlewde ózin aqlaǵan usıl bolıp tabıladı. Til biliminiń hár bir tarawında insan tiliniń belgili bir tárepi onıń basqa tárepleri menen tıǵız baylanıslı halda arnawlı túrde tereńirek hám keńirek sóz etiledi. Tutas tildiń túrli tarawları hám olar izertleytuǵın til birlikleri kem-kem ózgerip, jetilisip baradı. Bunday rawajlanıw hám ózgerisler tildiń rawajlanıwınıń ishki nızamlılıqlarına saykeslengen halda boladı. Til bilimi tildiń hár túrli táreplerin hám olardıń óz ara baylanısın, tildiń rawajlanıwınıń ishki nızamlılıqların izertleydi. Tildiń hár túrli tárepleri— seslik sisteması, sózlik quramı, grammatikalıq qurılısı óz ara ajıralmas baylanısta boladı. Sebebi olar bir tutas tildiń túrli tárepleri (aspektleri) bolıp sanaladı. Til biliminiń fonetika, leksikologiya, grammatika tarawlarınıń (ilimleriniń) bir-biri menen tıǵız baylanıslı bolatuǵınlıǵı da sonnan ibarat. Leksikologiya menen grammatikanıń izertlew obyektleri bolǵan leksema menen morfemalardıń til seslerisiz ómir súrmeytuǵının kóz aldımızǵa keltirsek, til biliminiń atap ótken tarawlarınıń óz ara oǵada tıǵız baylanıslı bolatuǵınlıǵına bekkem isenemiz.

Til bilimi tildi belgili bir dáwirdegi qalıpında, máselen, házirgi dáwirdegi turısında, bolmasa túrli tariyxıy dáwirdegi rawajlanıwında, ózgerislerge ushıraw jaǵdayında izertlewı múmkin. Tillik qubılıslardıń bir dáwirdegi kórinisinde izertleytuǵın til bilimin sıpatlama til bilimi yamasa sinxroniyalıq lingvistika, al olardı uzaq tariyxıy dáwirlerde rawajlanıwda, ózgeriwlerde, jetilisiwde izertleytuǵın til bilimin tariyxıy til bilimi yamasa diaxroniyalıq lingvistika dep ataydı.

Belgili bir tildi yamasa tillik qubılıslardı tereń ilimiy tiykarda biliw ushın, olardıń rawajlanıw nızamların durıs ashıw ushın tariyxıy til bilimi menen birge salıstırma til

bilimi de zárúrli. Salıstırma til bilimi tuwısqan tillerdiń óz ara jaqınlıgın yamasa tuwıs emes tillerdiń nızamlı ayırmashılıgın anıq biliwdi támiyinleydi. Anaw ya mınaw tillik qubılıslardıń kelip shıgıwı menen ózgeriske ushırawın, oǵan tásir etiwshi sebeplerdi ilimiy tiykarda tolıq biliw ushın, birinshiden, ol qubılıslardıń evolyuciyasına kewil awdarılıwı, ekinshiden, ol qubılıslardıń tuwısqan basqa tillerdegi sáykes qubılıslar menen usaslıgına (yamasa ayırmashılıgına) dıqqat beriliwi kerek. Solay etip hár qıylı tillik qubılıslardıń payda bolıwı menen rawajlanıw tariyxın izertlew arqalı hám olardı tuwısqan basqa tillerdegi bir qıylı sáykes tillik qubılıslar menen salıstırıw arqalı tildiń tábiyatın durıs anıqlawǵa, onıń rawajlanıw nızamlılıqların durıs túsiniwge boladı. Sonlıqtan da XIX ásirde salıstırmalı-tariyxıy til biliminiń payda bolıwı menen yamasa til biliminde salıstırmalı-tariyxıy metodtıń qollanıla baslawı menen dúnya til biliminde úlken burılıs boldı. oǵan shekem de til bilimi hám til teoriiyası boldı. Biraq til biliminde túrli tillik qubılıslardıń payda bolıwı menen rawajlanıwına, olardıń sebeplerine dıqqat bólinbedi. Al til hám tillik qubılıslarǵa sıpatlama beriliwi menen sheklenildi, olarǵa ilimiy jaqtan tallaw jasalmadı.

Solay etip XIX ásirde ulıwma ilimde, ayrıqsha jámiyetlik ilimlerde júz bergen ózgerisler menen jańalıqlar til bilimine de úlken tásir etti. Tillik qubılıslardı tariyxıy rawajlanıwda, ózgerislerde izertlew dástúri qalıplesti. Izertlew jumıslarında tariyxıy faktlerge áhmiyet berildi hám tariyxıylıq principi alǵa súrildi. Til biliminde til mudamı ózgeriwshi, rawajlanıwshı qubılıs retinde qarala basladı. Bul burınǵısha tillik qubılıslarǵa ápiwayı sıpatlama beriwden til biliminde endi túrli tillik hádiyselerge ilimiy tallaw jasawǵa ótiwge múmkinshilik berdi. Tildiń rawajlanıwı, ózgeriske ushırawı nızamlı qubılıs ekeni dálillendi. Solay etip til bilimi XIX ásirde birinshi yarımında ilim retinde tolıq qalıplesti.

Belgili bir tildiń seslik sistemasın, sózlik quramın, grammatikalıq qurılısın, onıń rawajlanıw nızamların, basqa tiller menen baylanısın jeke til bilimi izertleydi. Solay etip hár bir tildi izertleytuǵın óziniń til bilimi boladı. Al, pútkil adamzat tiline ortaqlıq bolǵan tillik qubılıslar menen nızamlılıqlar ulıwma til biliminde sóz etiledi. Demek, jeke til bilimi menen ulıwma til bilimi birdey emes. Biraq olar oǵada tıǵız baylanıslı ilimler bolıp, biriniń maǵlıwmatların ekinshisi mudamı paydalanıp otıradı.

Ulıwma til bilimi til tuwralı ilimniń teoriyalıq tárepi bolıp, ol ayrıqsha bir tildiń emes, al barlıq yamasa kópshilik dúnya tilleriniń maǵlıwmatlarına súyenedi, olardı izertlewdiń nátiyjelerin paydalanadı hám solarǵa tiykarlanıp juwmaqlar shıǵaradı, teoriyalar dóretdi. Birinshiden, hár tárepleme tereń hám tolıq izertlengen tiller qanshelli kóp bolsa, soǵan súyenetuǵın jeke til biliminiń jetiskenliklerinen paydalanatuǵın ulıwma til biliminiń teoriyalıq jaqtan juwmaq shıǵarıw imkanıyatı da mol boladı. ekinshi tárepten, tereń ulıwmalıq ilimiy teoriya menen qurallanǵan jaǵdayda ǵana jeke til bilimi durıs rawajlanıwı múmkin.

Solay etip, ulıwma til bilimi insan tiliniń mazmunın, onıń atqaratuǵın xızmetin, oylaw menen baylanısın, tildiń payda bolıwın hám rawajlanıw nızamların izertleydi. Dúnya tillerin olardıń grammatikalıq qurılısına qaray, shıǵısı jaǵınan jaqınlıǵına qaray

toparlarga bóledi (klassifikaciyalaydı). Til biliminiń fonetika, leksikologiya, grammatika sıyaqlı tarawların hám olardıń óz ara baylanısın, ilimler ortasında til biliminiń tutqan ornın anıqlaydı.

Ulıwma til biliminiń teoriyalıq juwmaqları menen boljawları jeke tillerdi izertlew ushın, jeke til biliminiń durıs jol menen rawajlanıwı ushın ógada zárúrli.

Ádette «Til bilimine kirispe» yamasa «Til biliminiń tiykarları» kursı til biliminiń teoriyalıq tarawı bolğan «Ulıwma til bilimi» pániniń baslanğısh kursı bolıp, joqarǵı oqıw orınlarınıń filologiyalıq fakultetleriniń birinshi kurslarında oqıtıladı. Til biliminiń eń baslı hám tiykarǵı túsinipleri menen terminleri haqqında talabalarǵa maǵlıwmat bere otırıp, bul pán sonıń menen birge «Ulıwma til bilimi», sonday-aq «Jeke til bilimi» pánin hám basqa da lingvistikalıq pánlerdi ózlestiriwdi jeńilletiwdi maqset etedi.

§ 2. Til biliminiń ornı hám basqa ilimler menen baylanısı

Barlıq ilimler burın tábiyattanıw ilimleri hám jámiyetlik ilimler dep ekige bólinse, keyinirek olar ele de anıqlanıwırap (saralanıp), tábiyat qubılısların hám onıń nızamlılıqların úyretetuǵın ilimler — tábiyattanıw ilimleri (tábiyatlıq ilimler), jámiyetlik qubılıslardı hám onıń nızamlılıqların úyretetuǵın ilimler — jámiyetlik yamasa sociallıq ilimler, tábiyat, jámiyet hám oylawdıń ulıwmalıq nızamlılıqların úyretetuǵın ilim — filosofiya ilimi bolıp úsh toparǵa bólinetuǵın boldı.

Tábiyattanıw hám jámiyetlik ilimler arasınan awıl xojalıq hám medicina ilimlerin óz ishine qamtıytuǵın texnikalıq ilimler payda boldı. Sonday-aq, tábiyattanıw hám filosofiya ilimleri ortasında matematikalıq logikanı, kibernetikanı óz ishine qamtıytuǵın matematikalıq ilimler payda boldı. Ilimniń ósip, rawajlanıwı menen olardı bunday toparlarǵa bóliwde ózgerisler bola beriwi múmkin.

Til bilimi adamzat tili haqqındaǵı ilim retinde ol jámiyetlik ilimlerdiń qatarınan orın aladı. Biraq hámme alımlar bunday durıs juwmaqqa birden kele qoymaǵan. Kerisinshe, XIX ásirde gey bir ilimpazlar tildi tábiyatlıq qubılıs dep esaplap, til bilimin tábiyattanıw ilimleriniń qatarına qosıp qoydı. Máselen, nemis ilimpazı Avgust Shleyxer (1821-1868) insan tilin janlı organizmge teńgerdi. Til de janlı organizm sıyaqlı tuwıladı, ósip rawajlanadı, jetilisedi, qartayadı hám óledi dep túsindirdi. Avgust Shleyxer tildi biologiyalıq qubılıs, yaǵnıy tábiyat qubılıslarınıń bir kórinisi dep esaplay otırıp, onı izertleytuǵın ilim bolğan til bilimin de tábiyattanıw ilimleriniń qatarına qosadı. Avgust Shleyxerdiń bunday etip, tildi tábiyat qubılısları menen teńgeriwi pútkilley qáte. Tildi janlı organizm menen teńlestiriwdiń ózi tıp-tamırınan nadurıs. Janlı organizm bolsa, biologiyalıq nızamlar tiykarında payda boladı, rawajlanadı hám óledi. Janlı organizmniń óliwi sózsiz. Al, insan tiliniń óliwi, joǵalıp ketiwi shárt emes. Durıs, dúnyada joq bolıp ketken, óli tiller de bolğan. Biraq til qanday janlı organizmlerge salıstırǵanda da, olardan anaǵurlım uzaǵıraq jasaydı. Tildiń rawajlanıwı, úlken ózgerislerge ushırawı tábiyiy halat, biraq tek siyrek jaǵdaylarda ǵana joq bolıp ketiwi múmkin. Janlı organizm tábiyiy (biologiyalıq) qubılıs bolsa, til jámiyetlik qubılıs qatarınan orın aladı. olardıń rawajlanıw

nızamları hár qıylı: tiri organizm tábiyat nızamları tiykarında, al til jámiyet nızamları tiykarında rawajlanadı.

Tildiń jámiyetlik qubılıs bolıwı, onıń jámiyettiń rawajlanıw nızamları tiykarında rawajlanıwı, sonıń menen birge tildiń basqa barlıq jámiyetlik qubılıslardan ayrılıp turatuǵınlıǵı, onıń tábiyat qubılısları menen de tıǵız baylanıslı bolıwı — bulardıń bári til biliminiń basqa ilimler ortasında ayırıqsha orındı iyeleytuǵınlıǵın kórsetedi.

Til bilimi barlıq ilimlerdiń baslı tarawları menen belgili dárejede baylanıslı boladı. Basqa ilimlerdiń tabıslarınan paydalana otırıp, til bilimi rawajlanıp baradı. Til bilimi bárinen de burın ayırıqsha jámiyetlik ilimler menen tıǵız baylanıslı boladı. óytkeni til bilimi tilge jámiyetlik qubılıs sıpatında, jámiyet aǵzalarınıń pikir alısıw, baylanısıw, qarım-qatnas jasaw quralı retinde qaraydı.

Til biliminiń basqa ayırım ilimler menen baylanısına ayırıqsha toqtap ótemiz.

Eń aldǵı menen til bilimi ádebiyattanıw ilimi menen, onıń baslı tarawları bolǵan ádebiyat teoriiyası, ádebiyat tariyxı, ádebiy kritikası menen tıǵız baylanıslı boladı. Til bilimi menen ádebiyattanıw ilimleri filologiya¹ ilimin quraydı. olar ekewi áyyemnen bir-biri menen baylanıslı bolıp, olardı bir ilim — filologiya ilimi dep esaplaǵan. Áyyemgi Greciyada filologiya termini házirgi mánisin ańlatpaǵan. Áyyemgi greklerde filolog degennen til bilimi, onıń grammatika tarawı menen shuǵıllanıwshını – grammatist mánisi ańlatılǵan. Al, filolog hám grammatist túsiniyeleriniń ayrılıp shıǵıwı hám olardıń qarama-qarsı qoyılıwı áyyemgi Rimde payda bolıp, filolog degennen ádebiy forma menen ádebiy mazmundı izertlewshi, grammatist degennen tildiń grammatikalıq qurılısın, leksikasın hám fonetikasın izertlewshi túsiniydi. XV-XVI ásirlerde, yaǵnıy oyanıw dáwirinde klassikalıq filologiya payda bolıp, ol tek til hám ádebiyat emes, sonıń menen birge filosofiya, tariyx, huqıqtanıw, dintanıw usaǵan ilimlerdi de óz ishine jámllestirdi. Al, XIX ásirge kelgende filologiya qaytadan óz quramına házirgidey tek til bilimi menen ádebiyattanıw ilimlerin qamtıytuǵın boldı.

Til bilimi menen ádebiyattanıw ilimleriniń úlken bir ilimge jámllestirilip, filologiya dep atalıwınıń ózi tosınnan bolǵan emes. Shıńında da ol ilimler óz ara oǵada tıǵız baylanıslı. Til bilimi menen ádebiyattanıw ilimleriniń baylanısı stilistika, ádebiy tildiń tariyxı, kórkem ádebiyattıń tili sıyaqlı til bilimi tarawlarında ayırıqsha anıq kórinedi. Sonıń menen birge kórkem tekstti izertlew usılları boyınsha tilshi (lingvist) menen ádebiyatshı ayrılıp turadı. Ádebiyatshı tilge kórkem formanı júzege shıǵarıwshı, sóz óneri retinde qaraydı; tilshi tilge (kórkem tekstke) adamnıń (sóylewshiniń) sóylew xızmetiniń nátiyjesinde oydıń júzege shıǵarılıwı, til normasınıń ámelge asırılıwı retinde qaraydı. Kórkem ádebiyattıń ádebiyattanıw iliminiń tiykarǵı izertlew obyektisi bolıwı, al kórkem ádebiyattıń eń tiykarǵı hám birinshi elementi xızmetin tildiń atqarıwınıń ózi til bilimi menen ádebiyattanıw ilimleriniń tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetedi.

Til bilimi xalıqlardıń tariyxın izertleytuǵın ilim bolǵan tariyx ilimi menen tıǵız baylanıslı boladı. ulıwma insan tiliniń payda bolıwı menen jeke tillerdiń kelip shıǵıwı

¹ Filologiya – grekshe fileo – «súyemen», logos – «sóz» degen sózlerdiń birigiwinen jasalǵan atama.

jóninde sóz etkende, tillik qubılıslardıń ózgeriske ushıraw sebeplerin anıqlawda til bilimi tariyx ilimine súyenedi. Kerisinshe, tariyx ilimi de til biliminiń jetiskenliklerinen paydalanadı. Til tariyxı sol tildi payda etiwshi hám qollanıwshı xalıqtıń tariyxınıń ayrıqsha bir kórinisi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da belgili bir xalıqtıń tilin, ásirese tiliniń tariyxın izertlegende, sol tilde sóylewshi xalıqtıń tariyxınan onı bólek qarawğa bolmaydı. Tariyx ilimi de xalıqtıń tariyxın izertlewde tillik qubılıslardıń túrli tariyxıy dáwirlerde ózgerislerge ushırawın esapqa almawı múmkin emes. Xalıqlardıń kelip shıǵıwın (etnegenezin), olardıń mádeniyatınıń ósiwin hám tutas jámiyettiń rawajlanıwın túrli tariyxıy basqıshlarda izertlewde, xalıqlardıń óz ara baylanısın, bir-birine tásirin anıqlawda tariyx ilimi sózsiz til biliminiń jetiskenliklerine súyenedi.

Til bilimi tariyx iliminiń baslı tarawları bolǵan **etnografiya, arxeologiya** menen tıǵız baylanıslı boladı. Házirgi til usı qálpine kelgenshe oǵada uzaq rawajlanıw dáwirlerin basınan keshirgen. Házirgi kópshilik tillik qubılıslar menen birlikler oǵada erte zamanlardan berli tilde ómir súrip kiyatırǵan bolıwı sózsiz. Bul jaǵday xalıqlardıń áyyemgi dáwirlerdegi tariyxın túrli qazılma materiallar menen tastıyıqlay otırıp izertleytuǵın arxeologiya ilimi menen, xalıqlardıń turmısı menen úrip-ádetin, dástúrlerin izertleytuǵın etnografiya ilimi menen til biliminiń baylanıslı ekenin ańlatadı. Tildiń dialektlik qatlamın anıqlawda etnografiyalıq maǵlıwmatlar oǵada áhmiyetli xızmet atqaradı. Dialektlik sózlikler dúziwde hám sol tiykarda tildiń dialektlik-ariallıq qatnasın jaratıwda etnografiya til bilimine járdem beredi. Ayrıqsha til biliminiń úlken bir tarawı bolǵan til tariyxına qatnaslı máselelerdi izertlewde arxeologiya hám etnografiyanıń maǵlıwmatları oǵada áhmiyetli. Sonday-aq, til biliminiń taǵı da bir tarawı etnolingvistika bolıp, ol ilim xalıqtıń tilin sol tildi alıp júriwshi, onı qollanıwshı xalıqtıń mádeniyatı hám kórkem óneri menen tıǵız baylanısta izertleydi.

Til bilimi basqa ilimler sıyaqlı **filosofiyalıq** ilimler menen, sonıń ishinde ayrıqsha dialektika hám logika ilimleri menen tıǵız baylanıslı boladı. Filosofiya ilimi eń aldǵı menen hár bir jeke ilimdi izertlew usılları menen támiyinlewshi, metodologiyalıq jaqtan baǵdarlawshı retinde xızmet etedi. Basqa ilimler sıyaqlı til bilimi filosofıyanı metodologiyalıq jaqtan bassılıqqa aladı. Sonıń menen birge filosofıyanıń da, til biliminiń de kóplegen ortaqlıq izertleytuǵın máseleleri bar.

Tábiyat hám jámiyet qubılısların dialektikalıq materializm tiykarında túsinetuǵın bolsaq, onda barlıq qubılıslardı, sonıń ishinde tillik qubılıslardı da ózgeriste, hárekette, rawajlanıwda dep esaplawımız kerek hám olar óz ara mudamı baylanısta boladı dep sanawımız zárúr. Sonda ǵana til biliminiń ilimiy juwmaqları menen anıqlamaları durıs hám tıyanaqlı boladı.

Dialektikalıq kategoriyalar bolǵan sebep hám nátiyje, múmkinlik hám haqıyqatlıq, ulıwmalıq hám jekkelik jáne olardıń óz ara qarım-qatnası máselelerin materialistik kóz-qarastan túsiniw til biliminiń hám onıń tarawlarınń baslı mashqalaların ilimiy tiykarda durıs túsiniwdi támiyin etedi.

Adam oylawınıń til arqalı júzege shıǵıp, bekkemleniwi, insannıń ózin qorshaǵan ortalıqtı tanıp biliwi hám payda bolǵan túsiniqlerdi sóz túrinde tilde sáwlelendiriwi hám

t.b. usaǵan máseleler filosofiyalıq jaqtan ilimiy tiykarda dálillense ǵana til bilimi durıs jol menen rawajlana aladı.

Til biliminiń teoriyalıq tarawı bolǵan ulıwma til bilimi jáne filosofiya iliminiń tarawı bolǵan til filosofiyası izertleytuǵın ulıwmalıq, ortaқ mashqalalarına iye boladı. Máselen, sóz hám ol bildiretuǵın zat ortasındaǵı baylanıs, til hám oylawdıń óz ara qarım-qatnası hám t.b. mashqalalar ulıwma til bilimine de, til filosofiyasına da teńdey tiyisli mashqalalar.

Sonday-aq filosofiya mazmun menen formanı dialektikalıq birlikte boladı dep esaplasa, til bilimi de bul jaǵdaydı basshılıqqa aladı. Filosofiyalıq jaqtan belgili bir mazmunnıń jasawı ushın ol qanday da bir formaǵa iye bolıwı tiyis. Til biliminde de belgili bir forma soǵan sáykes qanday da bir mazmundı ańlatadı. Bunı eń aldı menen sózdiń seslik-akustikalıq kórinisi (forması) menen ol bildiretuǵın mánisi (mazmun) ortasındaǵı qatnastan anıq kóriwge boladı.

Til bilimi **logika** ilimi menen tıǵız baylanıslı boladı. Logika — insan oylawı hám onıń nızamları haqqındaǵı ilim. Al oylaw bolsa, til arqalı júzege shıǵadı. ol sóz hám gáp túrinde materiallıq-seslik kóriniske iye bola otırıp, hámmege túsinikli sıpatqa enedi.

Til biliminde oylawǵa dıqqat awdarılǵanda eń aldı menen onıń sáykes tillik birlikler menen nızamlarǵa qarım-qatnasına kewil bólinedi. Máselen, oylawdıń birlikleri bolǵan uǵım menen pikir hám soǵan sáykes tillik birlikler bolǵan sóz benen gáp ortasındaǵı baylanısqa til biliminde úlken dıqqat awdarıladı. Anıǵıraq aytqanda, uǵım hám sóz, pikir hám gáp bir-birine tıǵız baylanıslı bolǵan logikalıq (uǵım, pikir) hám lingvistikalıq (sóz, gáp) tiykarǵı birlikler bolıp tabıladı. Biraq sóz benen uǵım, gáp penen pikir teńdey birlikler emesligin de esten shıǵarmaw kerek. Olardıń ayırmashılıǵı bolǵanlıqtan da sóz benen gáp lingvistikalıq, uǵım menen pikir logikalıq kategoriyalar dep esaplanadı. Tillik qubılıslar menen nızamlılıqlar milliylik, jeke xalıqlıq sıpatqa iye bolsa, oylaw hám onıń nızamlılıqları ulıwma adamzatlıq sıpatqa iye boladı. Sonlıqtan birdey uǵım yamasa birdey túsinik hár túrli tillerde hár qıylı seslik kórinislerde ańlatıladı. Mısalı: Qaraqalpaq tilindegi *kitap* sózi usı mánisinde hár túrli tillerde hár qıylı seslik kórinislerde beriledi: orıssha — *kniga*, inglizshe — *a buk*, francuzsha — *manuel* hám t.b. Bul tildiń milletlik, al oylawdıń ulıwma adamzatlıq sıpatqa iye bolatuǵının kórsetedi. Til biliminiń tariyxında logikalıq hám grammatikalıq kategoriyalardı teńlestirip, barlıq yamasa kópshilik tillerge ortaқ bolǵan universal logikalıq grammatika ilimin dóretiwdiń táreptarları da boldı. Buǵan mısal retinde XVII ásirde Franciyada payda bolǵan grammatikanı atap kórsetiwge boladı. Grammatika teoriyası tariyxındaǵı bul baǵdar eki ilimdi (til bilimi hám logikanı) birlestire otırıp, adamzat tiliniń hámмесine teńdey ortaқ bolǵan birden bir grammatikanı (universal-racional grammatikanı) dóretiwge umtılw túrinde kózge túsedı.

Til bilimi **psixologiya** ilimi menen baylanıslı boladı. Psixologiya ilimi adamdaǵı psixikalıq qubılıslardı izertleydi. Adamnıń kewil kúyi, qabıllaw uqıbı, oy-sezimleri, minez-qulq belgileri, erki hám t.b. qásiyetleri psixikalıq qubılıslar bolıp, ol belgilerdiń kópshiligi til arqalı júzege shıǵadı. Bir oydı (mazmundı) adamnıń psixikalıq

jaǵdayındaǵı ózgerislerine baylanıslı hár túrli dárejede bildiriw (túsindiriw) múmkin. Sonday-aq, pikir bildiriwde adamnıń psixikalıq jaǵdayına baylanıslı tillik birlikler tańlap alınadı.

Til tek ǵana oydı bildiriw quralı xızmetin atqarıw menen sheklenbeydi, sonıń menen birge ol adamnıń sezimlerin de ańlatadı. Adam qarım-qatnas jasawda belgili bir mazmundı (oydı) ańlatıp qoymastan, sonıń menen birge sol mazmunǵa tánhá óziniń qatnasın da hám kóz qarasın da qosa bildiredi. Bul jazba tilge qaraǵanda da, ásirese, awızeki sóylew tilinde anıq seziledi. Gáppler ózleriniń aytıluw maqsetine qaray hár túrli boladı. Til biliminde gápplerdi mazmunına qaray xabar, soraw, úndew, buyırıq gáppler dep bóliw dástúrge aylanǵan. ol gápplerdiń hár bir túrin aytıwda sóylewshi óziniń ishki psixikalıq jaǵdayları bolǵan tańlanıw, súysiniw, kúyiniw, ókiniw hám t.b. sıyaqlı keshirmelerin tiykarǵı mazmunǵa qosa ańlatadı. Solay etip, psixologiyalıq qubılıslar lingvistikalıq qubılıslardı túsindiriwge járdem beredi. Sonıń menen birge tilden tek ǵana psixikalıq qubılıslardı izlew, onıń tiykarǵı qásiyetleri bolǵan qarım-qatnas jasaw quralı xızmetin atqarıwına, oydı júzege shıǵarıwshı ekenligine tiykarǵı dıqqattı awdarmawǵa bolmaydı.

Til bilimi **geografiya** ilimi menen baylanıslı boladı. Bul baylanıs ásirese lingvistikalıq geografiya, toponomika hám dialektologiya ilimlerinden ayqın kórinedi. Tildiń fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qubılıslarınıń taralıw órisin anıqlaw, qaysı soramlarda (territoriyada) qanday tillik qubılıslardıń jumsalıwın kórsetiw til bilimi ushın da, geografiya ilimi ushın da úlken áhmiyetke iye. Tildiń dialektlik quramı anıqlanǵanda ǵana onıń dialektlik kartası dúziledi. Ayırım tillerdiń lingvistikalıq atlası jasaldı degen sóz tillik qubılıslardıń taralıw shegarası (izogloss) anıqlandı degendi ańlatadı. Lingvistikalıq atlas bir tillik hám kóp tillik boladı. Kóp tillik atlas negizinen tuwısqan tillerdiń faktları tiykarında dúziledi.

Til bilimi menen geografiya iliminiń shegarasındaǵı taǵı bir ilim toponomika¹ bolıp tabıladı. Bul ilim geografiyalıq atamalardı izertleydi. Bizge málim, kópshilik geografiyalıq atamalar uzaq dáwirlerdiń esteligi. Sonlıqtan til tariyxı ushın toponimikanıń áhmiyeti oǵada ullı.

Til bilimi — jámiyetlik (socialıq) ilimlerden tısqarı barlıq tiykarǵı tábiyat ilimleri menen de baylanıslı. Til bilimi ayrıqsha fiziologiya, fizika, medicina, matematika usaǵan fundamental ilimler menen tıǵız baylanıslı boladı. Tórende olarǵa bólek-bólek qısqasha túsiniw beriledi.

Til bilimi **fiziologiya** menen, onıń ayrıqsha bir tarawı bolǵan **adamnıń anatomiyası** menen baylanıslı. Til qanshelli jámiyetlik qubılıs bolǵanı menen bári bir adam organizminiń, anıǵıraǵı sóylew aǵzalarınıń xızmeti tiykarında júzege shıǵadı. Sóylew aǵzaları eki ilim tárepinen — fiziologiya hám til bilimi tárepinen úyreniledi. Álbette, ekewi eki maqsetti gózleydi. Fiziologiya ilimi sóylew aǵzalarına adamnıń biologiyalıq jaqtan tirishilik etiwın támiyinlewshi adam músheleri retinde qaraydı: ókpe-qandı

¹ Toponomika sózi grekshe topos – jer, onoma – at sózleriniń birigiwinen jasalǵan.

kislorod penen úziliksiz támiyinlewshi, murın boslıǵı ádette demdi ishke alıwdı hám shıǵarıwdı támiyinlewshi, awız boslıǵı hám ondaǵı aǵzalar adamnıń awqatlıq zattı qabıllawǵa qolaylastırıw xızmetin atqarıwshı hám t.b. Til bilimi sóylew aǵzalarına adamnıń sóylewin támiyinlewshi músheler retinde qaraydı: ókpe-sóylewdi hawa aǵımı menen támiyinlewshi, awız hám murın boslıqları - sóylewde jańǵırıp xızmetin atqarıwshı, awızdaǵı sóylew aǵzaları — sóylewde seslik ózgesheliklerdi payda etiwshi hám t.b. esitiw aǵzaları da adamnıń músheleri retinde fiziologiyada da, til biliminde de úyreniledi. Anıǵıraǵı, sóylew hám esitiw aǵzalarına sıpatlama beriwde, olardıń xızmetin túsindiriwde til bilimi fiziologiya iliminiń jetiskenliklerine súyenedi.

Til biliminiń ayrıqsha fonetika tarawı fiziologiya menen tıǵız baylanıslı boladı. Seslerdiń artikulyaciyasın anıqlawda fonetika ilimi adam múshelerin, olardıń qurılısın izertlewshi ilim bolǵan fiziologiyanıń tabıslarına tiykarlanadı. Fonetikada fiziologiya iliminde jumsalatuǵın terminler menen túsinipler jumsaladı.

Til biliminiń fonetika tarawı fizika iliminiń ayrıqsha bir tarawı bolǵan **akustika** menen tıǵız baylanıslı boladı. Akustika tábiyattaǵı tolıp atırǵan seslerdi, sonıń bir kórinisi bolǵan til seslerin, til sesleriniń esitiliwin izertleydi. Akustika seslerdiń payda bolıw, taralıw, esitiliw teoriyasın sóz etedi hám tábiyattaǵı tolıp atırǵan seslerge tán belgilerdi izertleydi. Ses ırǵaǵın, ses kúshin, ses tembrin, seslerdiń sozımlılıǵın hám t.b. qásiyetlerin anıqlaw arqalı seslerdiń akustikalıq sıpatlaması beriledi. Til sesleri ton hám shawqımnıń qatnası arqalı jasaladı. Sonday-aq, awız, murın hám jutqınshaq boslıqları jańǵırıp (rezonator) xızmetin atqara otırıp, seslerge akustikalıq jaqtan qosımsha túr beredi. Mine, bul ayılǵanlar akustika hám fonetika ilimleriniń tabıslarına súyengen halda túsindiriledi. Fonetikada akustika iliminde jumsalatuǵın terminler menen túsinipler qollanıladı.

Til bilimi **medicina** ilimi menen baylanıslı boladı. Til bilimi ádette deni saw múshelerdiń (sóylew aǵzalarınıń) xızmetine tiykarlanıp tillik qubılıslarǵa sıpatlama beredi. Sóylewdi ámelge asıratuǵın bas miyi, joqarǵı nerv sisteması, sóylew hám esitiw aǵzaları túrli sırtqı yamasa ishki tásirler arqalı zaqımlanıwı, keselleniwi múmkin. Sóylewdi ámelge asıratuǵın adam músheleriniń sawlıǵın tekseretuǵın hám olardı emleytuǵın medicina iliminiń tarawları bolǵan psixiatriya, logopediya, defektologiya ilimleriniń jetiskenlikleri de til bilimi ushın áhmiyetli. Túrli sebepler menen adamnıń sóylewi yamasa esitiwiniń ádettegi jaǵdaydan ózgeriwi, sóylewdiń buzılıwı (afaziya), gereń, gún adamlardı emlew máseleleri meditsinalıq ilimlerdiń mashqalaları bolıw menen birge til biliminde de olardıń qatnası bar.

Til bilimi **matematika** ilimi menen baylanıslı boladı. Bul ilimlerdiń baylanısı tillik qubılıslardı izertlewde matematikalıq metodlardı qollanıwda, sonday-aq awdarma máselelerinde ayrıqsha kózge túsedi. Tildi matematikalıq metodlar tiykarında izertleytuǵın ayrıqsha bir taraw bolǵan matematikalıq lingvistika-matematika hám til biliminiń qatnasında payda bolǵan ilim.

XX ásirdiń ortalarına kelip, texnikalıq ilimlerdiń rawajlanıwı menen, ayrıqsha, elektronika, avtomatika, telemexanika ilimleriniń jetiskenlikleri tiykarında oǵada

quramalı elektron-esaplaw mashinalarınıń dóretiliwi **kibernetika**¹ iliminiń tez pát penen ósiwine alıp keldi. Kibernetika iliminiń ózi matematika, fizika, fiziologiya, psixologiya, til bilimi hám t.b. ilimlerdiń baylanısında, solardıń tabısları nátiyjesinde, sol ilimlerdiń sintezi retinde payda bolǵan keleshegi oǵada zor jańa ilim tarawı bolıp tabıladı. Kibernetika óz gezeginde basqa ilimlerdiń, sonıń ishinde til biliminiń rawajlanıwına keń jol ashıp beredi.

Kibernetikanıń úlken tabısı jetiliskeń házirgi zaman elektron esaplaw mashinalarınıń dóretiliwi menen tıǵız baylanıslı. Elektron-esaplaw mashinaları adam miyiniń xızmetine jaqın xızmetti atqara alatuǵınday etip jasalǵan. ol bir sekund ishinde bir neshe mın matematikalıq ámellerdi orınlaydı. Elektron esaplaw mashinaları eki tillik yamasa kóp tillik awdarma jasaw xızmetin atqara aladı. Solay etip til bilimi menen kibernetikanıń baylanısı elektron-esaplaw mashinalarınıń xızmetinen anıq kórinedi.

Til baylanıs, qarım-qatnas jasaw, xabarlaw (xabar beriw, xabar alıw) quralı xızmetlerin atqaratuǵınlıǵı belgili. Kibernetikada da xabarlaw, maǵlıwmat beriw degen túsinikler qollanıladı. Biraq kibernetikadaǵı xabarlaw keń mánide-yesitiw, kóriw, iyis seziw, dám seziw mánilerinde túsiniledi. Sırtqı dúnya haqqında túsinik beretuǵın barlıq seziw aǵzaları (sonıń ishinde tildegi esitiw hám sóylew aǵzaları) arqalı qabıllanatuǵın yamasa taralatuǵın maǵlıwmatlar til bilimi ushın da, kibernetika ushın da birdey áhmiyetli maǵlıwmatlar bolıp esaplanadı.

Til bilimi **semiotika**² ilimi menen de baylanıslı boladı. Til tańbalar sistemasına kiredi. Al, pútkil tańbalardıń teoriyalıq tárepi semiotika iliminde sóz etiledi. Semiotika turmıstıń barlıq tarawlarında qollanılatuǵın tańbalar sistemasın izertleydi. Máselen, morze álipbesi, jol qatnasında jumsalatuǵın tańbalar sisteması, túrli sistemadaǵı jazıwlar hám shifrlawdıń hár qıylı usılları, áskeriy-flot islerinde jumsalatuǵın belgiler sisteması, túrli kartalar hám olardı dúziw jolları hám t.b. Semiotika tildi de kóplegen tańbalar sistemasınıń biri retinde qaraydı. Biraq til qaysı tańbalar sistemasına salıstırıp qaraǵanda da úlken ayırıqshalıqlarına hám sheksiz keń múmkinshiliklerine iye boladı. Tildiń tańbalıq sıpatı jóninde sóz bolǵanda ádettegi tańbalarǵa qaraǵanda tildiń tańbalıq sıpatına ayırıqsha qaraw talap etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, til qarım-qatnas jasaw quralı retinde insan turmısınıń barlıq táreplerinde jumsalatuǵın bolǵanlıqtan, jámiyettiń ómir súriwiniń tiykarǵı shárti sıpatında barlıq jámiyetlik ilimler menen tıǵız baylanıslı boladı. Sonday-aq, til janlı adam músheleriniń xızmetiniń nátiyjesi retinde sóylew, esitiw, este saqlaw hám t.b. usaǵan oǵada quramalı máselelerdi sheshiwde kóplegen tábiyattanıw ilimleri menen de baylanıslı boladı.

§ 3. Tildiń anıqlaması hám muǵdarı

¹ Kibernetika – grekshe kubernetio – «basqaraman» degendi bildiredi.

² Semiotika – grekshe sema – tańba.

Til adamlar qatnasınıń hám baylanısınıń eń áhmiyetli quralı. Ol oydı qalıplestiredi hám júzege shıǵaradı. Ádette til sózi eki túrli mánide jumsaladı. Birinshiden, adamnıń yamasa basqa bir maqluqtıń tirishilik etiwı ushın zárúrli bolǵan bir múshesi (biologiyalıq atama) mánisinde jumsalsa, ekinshiden, adamlardıń bir-biri menen túsiniw, pikir alıw, qarım-qatnas jasaw, baylanıw quralı (lingvistikalıq atama) mánisinde qollanıladı. Pánniń ayrıqsha bir túri bolǵan til bilimi atamasındaǵı til sózi sońǵı mánide-qatnas jasaw quralı mánisinde jumsaladı. Usı jerde taǵı da bir atamaǵa anıqlıq kirgiziw kerek dep oylaymız. Til bilimi menen til ilimi atamalarınıń mánileri dál birdey emes. Til bilimi degende (ulıwma til bilimi, til bilimi tiykarları, til bilimine kirispe), ádette, joqarı oqıw orınlarında oqıtılatuǵın pánniń yamasa kurstıń atı túsiniledi. Al, til ilimi degende, ádette, oqıtılatuǵın pánniń atamasın emes, al keń mánide tildi izertleytuǵın ilimniń ózi túsiniledi. Solay etip, bul jerde pánniń atı menen ilimniń atı ajratıp kórsetiledi.

Tilge anıqlama beriwde, «til degenimiz ne?» - degen sorawǵa juwap beriw ushın eń dáslep onıń qaysı tárepin ayrıqsha esapqa alǵan halda juwap beriw kerekligin biliwimiz zárúr. Tildiń jámiyetlik xızmetine kóbirek dıqqat bóle otırıp, «til — qarım-qatnas jasaw quralı» dew múmkin. Tildiń oylaw menen baylanısı hám qatnasına ayrıqsha dıqqat bóle otırıp, «til oylawdı júzege shıǵarıwshı, oydıń kórinisi» dew múmkin. Seslik tildiń qurılısı hám materiallıq tárepine kóbirek kewil bóle otırıp, «tildi -qarım-qatnas jasaw ushın zárúrli bolǵan bóleklerdiń (elementlerdiń) jıyıntısı» dew múmkin. Jámiyetlik turmıstaǵı tutqan ornın ayrıqsha atap kórsete otırıp, «til — jámiyettiń rawajlanıwınıń quralı, mádeniy ósiwdiń kórsetkishi» dew múmkin hám h.t.b. Bul anıqlamanıń sanın taǵı da bir neshe eslege kóbeytiwge boladı. Tilge berilgen anıqlamalar ishinde onıń adamlar ortasında qatnas quralı (kommunikativ xızmeti) hám adam oyınıń shınlıǵı, júzege shıǵıwı (ekspressiv xızmeti) degen anıqlamalar ayrıqsha dıqqatqa sazawar. Tildiń qatnas quralı bolıw qásiyeti onıń kommunikativlik xızmeti bolsa, tildiń oydı qalıplestiriw, jarıqqa shıǵarıw, adamnıń psixikalıq jaǵdayın, kewil kúyi menen ishki sezimlerin ańlatıw qásiyeti onıń ekspressivlik xızmeti boladı.

Tildi qalay túsindirsek te, oǵan qanday etip anıqlama bersek te, eń áhmiyetlisi, baslı qásiyeti onıń adamlar ortasında qatnas jasaw quralı bolıw xızmetine kelip tireledi. Sonlıqtan da qatnas quralı bolıwı tildiń eń baslı xızmeti bolıp sanaladı.

Solay etip, tilge beriletuǵın anıqlama shártli sıpatqa iye boladı. Sebebi tilge tek bir tárepleme, bir túrli anıqlama beriw jetkiliksiz.

Jer sharında tillerdiń qansha ekeni elege shekem dál anıq emes. Bunıń baslı sebebi qanday belgileri tiykarında onı ayrıqsha til dep esaplaymız? — degen sorawǵa juwap bir qıylı emes. óz aldına ayrıqsha til me yamasa basqa bir tildiń dialektlik kórinisi me? - degen sorawǵa juwap beriw de tap usınıń menen sabaqlas. Bir topar alımlar bir tildi ayrıqsha til retinde tanıp, onı óz aldına til sıpatında dúnya tilleri qatarına qossa, tap sol tildi ekinshi topar alımlar óz aldına ǵárezsiz til emes, al basqa bir tildiń dialekti dep dálilleydi. Usınıń saldarınan dúnya tilleriniń anıq sanı shıqpaydı. Solay da ádebiyatlarda dúnyada tillerdiń sanı 2500-5000 aralığında bolıwı kerek degen shamalaw kóbirek

keltiriledi. Sonday-aq, 1971-jılı Ispaniyada til bilimi boyınsha ótkerilgen Kongresste dúnyada 2976 til bar degen anıq san da keltirildi.

Burıngı awqam aymağanda tillerdiń sanı da anıq ayılmağan edi. Sol dáwirdegi Til bilimi institutınıń maǵlıwmatları tiykarında 128-132 aralığındaǵı tiller bar degen shamalawdıń keltiriliwi buǵan mısal bola aladı.

Tillerdiń sanınıń anıq bolmawınıń taǵı da bir baslı sebebi — ayırım dúnya tilleri elege shekem hár tárepleme tolıq izertlenbegen. Tillik ayırmashılıq penen dialektlik ayırmashılıqtıń jeterli anıqlanbawı da buǵan sebep boladı. Usınıń menen birge hár túrli etnikalıq toparlardıń bir tilde yamasa óz ara júdá jaqın bolǵan tillerde sóylewi múmkin. Buǵan kabardinler menen cherkeslerdiń eki túrli xalıq bolıwına qaramastan kabardin-cherkess degen bir tilde sóylewin, karachay menen balkarlardıń, inglisler menen amerikalardıń hár túrli xalıq bolǵanı menen olardıń da orta q tilde sóylewlerin mısal retinde kórsetiw múmkin. Kerisinshe, bir xalıqtıń óziniń eki túrli tilde sóylew jaǵdayları da ushırasadı. Máselen, komiler eki túrli tilde—komi-zryan, komi-perm tillerinde sóleydi, mordvalılar erza-mordva, moqsha-mordva degen tillerde sóleydi.

Dúnyadaǵı tiller grammatikalıq qurılısı menen sózlik quramı boyınsha da, qollanıwshılarınıń sanı jaǵınan da, rawajlanıw dárejesi menen izertleniw jaǵdayı tárepinen de olar hár túrli bolıp keledi. Ayırım tiller oǵada erte zamanlardan berli belgili hám óziniń ádebiy tiline, jazıwına iye, al geypara tiller ilimge jańa ǵana belgili bolıp atır hám jazıwı ele tolıq qalıplespen; geybir tillerde oǵada kóp sandaǵı adamlar (júzlegen million), al gey bir tillerde oǵada az sandaǵı adamlar (bir neshe mın) sóleydi; geypara tiller milletlik til bolsa, al ayırım tiller milletler aralıq yamasa xalıq aralıq tiller bolıp sanaladı.

Dúnya tilleri ortasındaǵı ayırmashılıq hám kóp túrlilikti kóriw menen birge olar ortasındaǵı tolıp atırǵan orta q qásiyetlerdiń de bolatuǵınlıǵın umıtpaw kerek. Sebebi, barlıq tiller de seslik til bolıp sanaladı. Al, til sesleri adam músheleriniń (sóylew aǵzalarınıń) xızmeti nátiyjesinde júzege shıǵadı. Sóylew aǵzalarınıń dúzilisi barlıq tilde sóylewshi xalıqlarda bir qıylı. Sonlıqtan da seslik tiller óziniń kóplegen ulıwmalıq hám orta q nızamlılıqlarına iye boladı. Solay etip, dúnyada mınlaǵan tillerdiń bolıwına qaramastan, biz «tiller» haqqında emes, sonıń menen birge pútkil adamzat «tili» haqqında da sóz etemiz. Tiller ortasında oǵada kóp ayırmashılıqlardıń bolıwına qaramastan, olar eń baslı máseleler boyınsha orta q, ulıwmalıq qásiyetlerge de iye boladı.

Juwmaqlap aytqanda tillerdiń muǵdarı jóninde maǵlıwmatlar belgili dárejede shártlilik sıpatqa iye bolıp, bunı (dúnya tilleriniń muǵdarın) pútkilley anıq san menen atap kórsetiw múmkin emes.

§ 4. Til hám basqa da qatnas quralları

Til arqalı hám tilsiz qarım-qatnas jasaw tek adamǵa ǵana tán qásiyet bolsa, al tilsiz qatnas jasaw barlıq maqluqlarǵa tán qásiyet bolıp tabıladı.

Adamlardıń til arqalı pikir alısıwı, birin-biri túsinisiwi, qarım-qatnas jasawı menen haywanlardıń tuwma instinkti arqalı qarım-qatnas jasawı ortasında usaslıqlardıń bolatuǵının biykarlawǵa bolmaydı. Bulardıń ekewinde de, yaǵnıy adamlardıń da, basqa maqluqlardıń da óz ishinde bir-biri menen qarım-qatnasında «ańlatıwshılıq» hám «mazmunlıq» qásiyetleri saqlanıp qalsa da, bári bir olarda túp-tamırınan sapalıq ózgeshelik, úlken ayırmashılıq boladı. Haywanat dúnyasındaǵı qatnas tiykarınan tuwma, tuqım quwalap, áwladtan áwladqa ótip otıratuǵın násillik qubılıs bolsa, adamlar arasındaǵı qatnas, pikir alısıw, sóylesiw— bul onnan pútkilley basqasha, oǵada quramalı, seslik yamasa tańbalıq kóriniste (hárip arqalı) ámelge asatuǵın, násillik emes, al tereń jámiyetlik qubılıs bolıp tabıladı.

Haywanat dúnyasındaǵı qatnastıń násillik bolatuǵının dálilleytuǵın kóp ǵana mısallardı keltiriw múmkin. ondaǵı qatnas hár saparı belgili bir jaǵdayda belgili bir sebepler nátiyjesinde ámelge asadı. Máselen, bir haywan sırttan tuwǵan qáwipti seze otırıp, instinkt arqalı oǵan juwap retinde qıshqırıp dawıs shıǵaradı. Solay etip dónip kiyatırǵan qáwip haqqında óziniń padalaslarına xabar beredi. óz gezeginde onı esitken padadaǵı basqa haywanlar da seziklenip, qáwipten saqlanıwdıń ilajın kóre baslaydı. Mine, usınday jaǵdayda xabar beriwshi maqluqtıń da, xabardı qabıllawshınıń da bergen reakciyası akademik I.P.Pavlovtıń (1849-1936) «birinshi signal sisteması» dep atalatuǵın túsinigine tuwra keledi. I.P.Pavlovtıń táliymatı boyınsha, ádette, birinshi signal sisteması barlıq maqluqtıń (sonıń ishinde adamnıń da) sırtqı qozdırıwshı tásirge bergen sáykes juwabı bolıp tabıladı. Tillik qatnas I.P.Pavlovtıń dálillewi boyınsha ekinshi signal sistemasına jatadı hám ol tek adamzatqa ǵana tán qásiyet boladı. Tillik qatnas sol tildi paydalanıwshı adamlardıń tuwma (násillik) emes, al udayı bilimdi iyelep barıwına, belgili bir tildi stixiyalı yamasa sanalı túrde ózlestiriwine tiykarlanadı. Mudamı emes, al tek ayırım jaǵdaylarda ǵana til arqalı pikir alısıw aldın ala jobalastırılǵan sıpatqa iye bolıwı múmkin. eń baslısı, tillik qatnas tek ǵana tuwradan-tuwra bolatuǵın tásirge beriletuǵın tikkeley juwap bola bermeydi. Bul tek ǵana sóylew waqtında sóylew ushın tiykar bolıp xızmet etetuǵın, sóylewdi ámelge asırıwǵa sebepshi bolatuǵın faktordıń qatnasınan tuwatuǵın pikirdi ǵana adam ayta aladı degendi ańlatpaydı. Kerisinshe, onday faktorlar bolmasa da, adam sóylew waqtında tilden paydalana otırıp, situaciyadan pútkilley shıǵıp ketken halda dál sóylew waqtında hesh qanday bolmaǵan, ótmish yamasa keleshek haqqında pikir júritiwi, bir waqıya, qubılıs hám t.b. haqqında abstrakt juwmaqlar shıǵarıwı, boljawlar jasawı múmkin. Basqasha aytqanda sóylewshi sóylew waqtında hesh qanday aldın ala jobalastırılmaǵan nárseler jóninde abstrakt oylaw tiykarında esittirip qıyal súre aladı.

Til arqalı xabarlawdıń mazmunı sheksiz keń hám kóp túrli. Adamnıń biliwi, ózin qorshaǵan dúnyanı tanıwı qanshelli sheksiz bolsa, til arqalı xabarlawdıń mazmunı da

sonday sheksiz boladı. Sonday-aq til arqalı xabarlaw sapalıq jaqtan ayrıqsha xabarlaw bolıp, bul tek belgili bir fakttı yamasa soğan baylanıslı bolğan sóylewshiniń emociyasın jay bildiriw emes, al ol fakt tuwralı pikir alısıw bolıp tabıladı.

Adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı til dep esaplanatuǵın bolsa, tilden de basqa soğan usaǵan qarım-qatnas jasawdıń taǵı bir quralı boladı. ol da bolsa, adamnıń óz erkinen tıs túrli emociyalıq jaǵdayın ańlatatuǵın kúliw, jılaw, túrli mimika hám keyin ala hár xalıqtıń turmısında qabıl etilip hám qalıplesip ketken hár qıylı dene háreketleri (bastı túrli baǵıtqa shayqaw, qoldı sermew hám t.b.). Buǵan sóylew waqtında túrli jaǵdaylardıń sebebinen (qorqıw, quwanıw) eriksiz dawıs tembriniń ózgeriwi, dawıstıń qaltırıp shıǵıwı, sóylew tezliginiń ózgeriwi hám t.b. jatadı. Kelip shıǵıwı boyınsha qarım-qatnas jasawdıń bul tillik emes túri seslik tilden álle qansha waqıt burınıraқта payda bolğan. Hátte bir adamnıń ómirin alıp qarasaq ta, qarım-qatnas jasawdıń bul túri aldınıraқта payda bolatuǵının kóremiz. Máselen, jas balanıń sóyley alıw uqıbınıń qalıplesiwinen burın, eń dáslep onıń tillik emes seslik qábiletiniń (kúliw, jılaw hám t.b.) bolatuǵının ańlaymız.

Gúnelek adamlardıń paydalanatuǵın «tili» qatnas quralı bolğan ádettegi tilge tiykarlanadı. Biraq ádettegi sóylew tilinde bir nárseni ańlatıw til sesleri arqalı bolsa, gúnelekler tilinde ol qol, bet, awız músheleriniń háreketi, mimika arqalı iske asadı. Solay etip bir mazmundı til sesleri arqalı ańlatıwdan endi háreketler arqalı ańlatıwǵa kóshiriledi.

Adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń házirgi dárejesinde oy-pikirdi bildiriwde qosımsha túrde ilim hám texnikanıń jetiskenlikleri keń qollanıladı. Bunday qosımsha til seslik hám jazba sıpatta bolıwı múmkin. Seslik qosımsha tilge qońıraw hám gudok seslerinen baslap, magnitofon, telefon, radio hám t.b.ǵa shekemgi qarım-qatnas jasawdıń texnikalıq quralları jatadı. Jazba qosımsha tilge belgili bir tilde jumsalatuǵın ádettegi grafikalıq jazıwdan basqa járdemshi til retinde jumsalatuǵın qol álipbe - daktilologiya¹ hám noqatlı álipbe jatadı. Bulardıń dáslepki (qol álipbe) gúnelekler ushın, sońǵısı (noqatlı álipbe) soqırlar ushın oylap tabılǵan jasalma til bolıp esaplanadı. Soqırlar ushın altı noqattıń túrli kombinaciya járdeminde dóretilgen arnawlı álipbe 1829-jılı francuz alımı Lui Brayl tárepinen oylap tabılǵan edi. Sonday-aq Morze telegraf álipbesi, jol qádeleri tańbaları, bayraqshalar hám reńli raketalar menen xabarlaw, sonday-aq túrli ilim tarawlarında (matematika, ximiya hám t.b.) jumsalatuǵın qosımsha tańbalar menen formulalar qosımsha til xızmetin atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, pikir alısıw, sóylesiw arqalı qarım-qatnas jasaw seslik tilge tán qásiyet boladı dep esaplaw menen birge soğan usaǵan xızmetti atqara alatuǵın basqa da qurallardıń bolatuǵının umıtpaw kerek. Biraq qosımsha til qurallarınıń hesh qaysısı seslik tildiń ornın tolıq basa almaydı.

§ 5. Til jámiyetlik qubılıs sıpatında

¹ Daktilologiya – grekshe daktilos – «barmaq», logos – «ilim».

Til-bul adamlar ortasında qarım-qatnas, baylanıs jasawdıń eń áhmiyetli quralı. Bunday «qural» xızmetin til tek jámiyette, kópshilik ortasında ǵana atqara aladı. ol bir jámiyet aǵzalarınıń óz ara pikir alısıp, bir-birin túsiniwi ushın jumsaladı. Sóylesiw, pikir alısıw bir jámiyette jasawshılar ortasında ǵana boladı. Adam bar jerde til de boladı, adamzat jámiyeti payda bolıwı menen bir waqıtta til de payda bolǵan. Jámiyet bolmaǵan jerde til, til bolmaǵan jerde jámiyet bolmaydı. Adamnıń, tildiń, jámiyettiń payda bolıw dáwiri bir waqıttı óz ishine qamtıydı. Sebebi olardıń birisiz ekinshisi bolıwı múmkin emes. Solay etip til jámiyetlik qubılıs bola otırıp, ol basqa barlıq jámiyetlik qubılıslardan ayrılıp turadı. Til de basqa jámiyetlik qubılıslar sıyaqlı jámiyet ushın xızmet etedi. Sonıń menen birge tildiń jámiyetlik xızmeti menen órisi qálegen basqa jámiyetlik qubılıslardan sheksiz keń. Mine, bul jaǵınan til basqa barlıq jámiyetlik qubılıslardan ayrılıp turadı.

Tildiń jámiyetlik xızmetiniń sheksiz keń ekenligi, onıń adam ómiriniń barlıq salaları menen tarawlarında, óndiriste, ilimniń hámme shaqaplarında, texnikada h.t.b. sheklenbegen halda jumsalıwında kórinedi. Tilden basqa qálegen jámiyetlik qubılıslar jámiyet ómiriniń tek bir sheklengen tarawına ǵana tán boladı hám soǵan xızmet etedi.

Eger de bir jámiyetlik dúzimdi biz bazis dep esaplasaq, al oǵan xızmet qılatuǵın basqa barlıq qubılıslardı (siyasat, ideologiya, mádeniyat, ádebiyat, filosofiya, huqıq hám t.b.) nadstroyka dep sanasaq, sońǵıları klaslıq boladı desek, onda tildi solardıń qaysısına jatqarıwǵa boladı? Yaǵnıy, tildi baziske nadstroyka bola ala ma?-degen sorawǵa hár túrli juwaplar berilip kelindi. Birewler (akad.N.Ya.Marr hám onıń táreptarları) tildiń jámiyetlik qubılıs ekenin esapqa ala otırıp, basqa jámiyetlik qubılıslar sıyaqlı baziske nastroykalıq xızmet atqaradı, til de basqa jámiyetlik qubılıslar sıyaqlı klaslıq boladı dep esapladı. Bunday teoriya Rossiyada 1930-40 jılları N.Ya.Marr hám onıń táreptarları tárepinen quwatlandı hám bul qáte teoriya til biliminiń nadurıs baǵdarda rawajlanıwına alıp keldi. 50-jıllardıń basında bul teoriya qaralandı hám til jámiyetlik qubılıs bola otırıp, basqa barlıq jámiyetlik qubılıslardan ayrılıp turatuǵınlıǵı, basqa jámiyetlik qubılıslarǵa usap baziske nadstroykalıq xızmet atqarmaytuǵınlıǵı, tildiń klaslıq emes, al ulıwma xalıqlıq bolatuǵınlıǵı moyınlandı.

Til jámiyet ushın xızmet etkenlikten sol jámiyettiń rawajlanıwı menen birge rawajlanadı, jámiyette bolǵan ózgerisler, jańalıqlar tilde de óz kórinisin tabadı. Biraq jámiyet ózine tán rawajlanıw nızamlarına, al til ózine tán bolǵan rawajlanıw nızamlarına iye boladı. ol nızamlar sáykes kele bermeydi. Máselen, jámiyet evolyuciyalıq hám revolyuciyalıq jollar menen rawajlansa, bir jámiyetlik dúzim ekinshi jámiyetlik dúzim menen almasıp otırsa, jáne onıń rawajlanıwı gá áste aqırın, gá tez bolatuǵın bolsa, til onday jol menen rawajlanbaydı. Tildiń rawajlanıwı revolyuciyalıq jol menen emes, al mudamı tek evolyuciyalıq jol menen bir qalıpte ámelge asadı. Bul rawajlanıw jolında til pútkilley ózgerip, bir til ornına ekinshi bir tildiń keliwi talap etilmeydi. Jámiyetlik dúzim ózgeriwi menen onı qollap quwatlaytuǵın, sol jámiyetlik dúzimniń jasap turıwın támiyinleytuǵın, nadstroyka xızmetin atqarıwshı barlıq jámiyetlik qubılıslar (siyasat, ideologiya, mádeniyat, huqıq hám t.b.) tıp tamırınan ózgeredi, olardıń ornına jańaları payda boladı. Al, til ayırım ózgerisleri menen burınǵı jámiyetlik dúzimge de, payda

bolğan jaña jámiyetlik dúzimge de teńdey xızmet ete beredi. Jámiyetlik dúzimniń ózgeriwi menen tildiń de sapalıq jaqtan pútkilley basqaǵa ózgerip ketiwi shárt emes. Sonıń menen birge til bir jámiyette jasawshılar ushın ortaқ bolmasa, onday jámiyettiń ómir súriwi múmkin emes. Túrli klass wákilleri bir jámiyette jasawı ushın olar ortaқ bir tilde bir-biri menen qarım-qatnas jasawı shárt. onısız jámiyettiń jasawı múmkin emes. Sonlıqtan da til klaslıq emes, al ulıwma xalıqlıq boladı. Durıs, túrli klass wákilleriniń ayırıqshalıq belgileri tilde óz sáwlesin tabadı. Túrli klass wákilleriniń tilinde ayırım tillik ózgesheliklerdiń bolıwı múmkin. Biraq bul hár túrli klass wákilleriniń pútkilley hár qıylı tildi qollanadı degendi ańlatpaydı. Túrli klass wákilleriniń, kásip iyeleriniń ózgesheliklerine qaray sóylew tilinde ayırıqshalıqlarınıń bolıwın til ilimi biykarlamaydı. Kerisinshe, onday sociallıq, kásiplik belgilerine qaray sóylew tilinde ózgesheliklerdiń bolıwın lingvistika nızamlı qubılıs dep esaplaydı.

Tildiń ulıwma xalıqlıq bolıwı bárinen de burın onıń strukturalıq jaqtan birdey bolğan bir tildi qollanıwınan kórinedi. Strukturalıq jaqtan tildiń bir pútinligi sol tilde sóylewshilerdiń hámmesi tárepinen tán alınadı hám bul olardıń hámмесin bir tilde sóylewge jámlestiredi. Al, tildiń atqaratuǵın xızmetine hám onı qollanıwshılardıń ayırıqshalıqlarına qaray tilden paydalanıwda ózgeshelikler bola beredi. Solay etip túrli sotciallıq toparlarǵa, kásipke, sóylewshiniń bilim dárejesine, jas ózgesheligine, jınısına hám t.b.qaray tilden paydalanıwda ózgesheliklerdiń bolıwı sózsiz. Biraq bul ózgeshelikler ayırıqsha til dárejesine shekem barıp jetpeydi. Usınday tildiń xızmeti jaǵınan ózgeshelikleri «tildi klaslıq boladı» degen túsiniktiń payda bolıwına sebepshi bolğan. Bul qáteliktiń eń negizgi sebebi tildiń strukturası menen onıń xızmeti ortasındaǵı ayırmashılıqtı esapqa almawdan, olardıń ekewin birdey dep qarawdan bolsa kerek.

Jámiyettegi sociallıq toparlar menen klaslar, kásip iyeleri hám t.b. strukturalıq jaqtan bir pútin bolğan tilden ózleriniń talabına, tilegine hám keregine qaray paydalanadı. Bunday talapqa tiykarlana otırıp til strukturalıq jaqtan ózgeriske ushıramaǵanı menen xızmeti jaǵınan ózgeriske ushıraydı. Máselen, balıqshılardıń tili menen paxtakeshlerdiń tilinde strukturalıq jaqtan parq bolmaǵanı menen ayırım sózlerdiń qollanıluwı jaǵınan, yaǵnıy tildiń xızmeti boyınsha olar ayırmashılıqqa iye boladı.

§ 6. Til hám sóylew

Til biliminde jumsalatuǵın til hám sóylew túsiniklerin birdey dewge de, olardı óz ara baylanıssız pútkilley basqa-basqa qubılıslar dep qarawǵa da bolmaydı. Seslerdiń, sózlerdiń, grammatikalıq formaların jıynaǵı hám olardıń nızamlı qarım-qatnası tildi quraydı. Tildiń bul atalǵan birlikleri qatań sistemada óziniń nızamlılıqlarına tiykarlangan halda ómir súredi. Til hám onıń birliklerinen sol tilde sóylewshiler óz imkaniyatı menen uqıbına qaray kónlikpeleri tiykarında paydalanıp otıradı. Til birlikleriniń qatań nızamlılıqlar tiykarında qarım-qatnasqa túsiwi, háreketke keliwi, júzege shıǵıwı sóylew arqalı boladı. Basqasha aytqanda sóylew tildiń jasawın, ómir súriwin támiyinleydi. Til sóylewge kerekli bolğan barlıq materiallardıń jıyınıǵı. Tildi ushan teńiz desek,

sóylewshini kishkene qayıqqa teńewge boladı. óziniń sóylewinde tilden kimniń qalay paydalana alıwı túrli sebeplerge baylanıslı boladı. Sóylewshiniń bilimi, oy-wórisi, sheberligi, tájiriybesi, talantı hám t.b. qásiyetleri tilden paydalanıwda baslı orınlardı tutadı.

Til hám sóylew túsinikleriniń ortasına shegara belgilep, olardıń ayırmashılıqlarınıń bolatuǵınlıǵın birinshi ret kórsetip bergен kórnekli shveycariyalı alım Ferdinand de Sossyur boldı. onnan keyin bul másele basqa alımlar tárepinen tereńirek izertlendi. Sóylew dep ádette awızeki sóylew túsinildi. Sonıń menen birge sóylew degennen keń mánide, «ishten sóylew», esittirip sóylemey-aq ózinshe til birlikleri járdeminde oylaw da túsiniledi.

Adamnıń sóylew iskerligi sóylew aktı arqalı kórinedi. Sóylew aktı bul eki tárepli qubılıs bolıp tabıladı. Birinshisi — aytıw; ekinshisi — qabıl etiw menen esitkendi túsiniw. Sóylewdiń jazba túrinde sóylew aktı sáykes jazıwdı hám oqıwdı óz ishine qamtıydı¹.

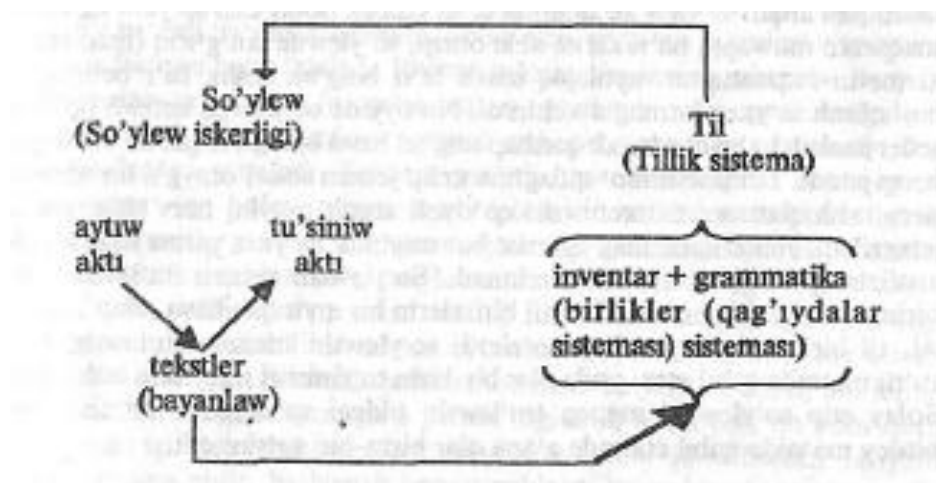
Sóylew aktı arqalı tekst dúziledi. Tekst degennen ádette qaǵazǵa gáp yamasa gápler túrinde jazılǵan dóretpe ańlanadı. Biraq til iliminde tekst keń mánide túsiniliwi talap etiledi. Birew tárepinen jazılǵan xat yamasa shıǵarma da, awızsha ayılǵan pikir de tekst bola aladı. Sonday-aq, tekst tek bir yamasa bir neshe gápten quralǵan kishi bolıwı da, tutas gúrriń, povest, poema, roman túrindegi úlken bolıwı da múmkin. Hátteki ishten sóylew arqalı da tekst dóretiledi. Til bilimi ushın dóretilgen barlıq tekstler de belgili dárejede áhmiyetke iye boladı.

Til biliminde til birlikleriniń sistemasın til quralları (invertarları) dep ataw, al til birlikleriniń óz xızmetlerin atqarıwdaǵı, yaǵnıy hár qaysısı belgili bir mazmunǵa iye bolǵan gápler dóretiwdedi qaǵıydalar sistemasın grammatika dep ataw qabıl etilgen. Bul eki sistema — til birlikleri hám qaǵıydalar sisteması óz ara oǵada tıǵız baylanısta boladı. Usı eki sistemanıń birliginen til kelip shıǵadı.

Biz tómende professor Yu.S.Maslov tárepinen dúzilgen til menen sóylewdiń hám olardıń ayırım tárepleriniń (aspektleriniń) óz ara qarım-qatnasın ańlatatuǵın kesteni keltiriwdi maqul kórdik².

¹ Ю.С. Маслов Введение в языкознание. Москва, “Высшая школа”, 2-изд., 1987. II-б.

² Sonda.

Bul kestden tildiń ózi tillik sistemadan turatúǵınlıǵın, al tillik sistema tillik birlikler sisteması menen grammatikalıq qag'ıydalar sistemasınan quralatúǵınlıǵın, sonday-aq sóylew — bul sóylew iskerliginiń nátiyjesi ekenligin, sóylew iskerliginiń ózi bayanlaw arqalı tekstler dóretiw jáne olardı túsiniwden turatúǵınlıǵın ańlawǵa boladı.

Ulken rawajlanıw tariyxın basıp ótken ádebiy til oǵada bay imkaniyatlarına iye boladı. onıń keń múmkinshiliginen, baylıǵınan tolıq hám erkin paydalana alıw talantına hámme erise bermeydi. Tildi bay etip kórsetiw de, tildi jarlılandırıw da sóylewshige, onıń uqıbına baylanıslı boladı.

Til menen sóylew bir-biri menen ajıralmas baylanıslı. Sóylew til materialları arqalı júzege shıǵadı hám tildiń barlıq nızamlarına, normalarına tolıq baǵınadı. Sóylew — bul tildiń jasaw forması, kórinisi. Sóylewsiz til bolmaydı, eger sóylewsiz til bolsa da, ol tek óli, joǵalıp ketken til bolıwı múmkin. Til tariyxında bunday óli tillerdiń de bolǵanlıǵı belgili. Máselen, eski parsı tili, finikiyler tili, soǵdiyler tili, eski sanskrit, eski latin tilleri.

Til menen sóylewdi ajıralmas baylanıslı dew menen birge olardı pútkilley bir nárse dep esaplawǵa da bolmaydı. Til óziniń tábiyatı boyınsha ulıwmalıq sıpatqa iye boladı. onı belgili bir tilde sóylewshilerdiń hámмесine teńdey jıynawlı qor desek, hár bir sóylewshi sol ulıwmalıq qordan ózinshe, uqıbına, bilimine, tájiriybesine qaray paydalanadı. Solay etip til ulıwmalıq, sóylew jekelik (individluallıq) sıpatqa iye boladı.

Sóylew iskerligi sóylew aǵzalarınıń háreketi nátiyjesinde hawa boslıǵın qozǵalısqı keltiriwi hám ol esitiw aǵzalarına tásir etiw arqalı ámelge asadı. Sóylew iskerligi aytıw hám qabıl etiw, túsiniw usaǵan táreplerden quraladı. Sóylewshiniń oraylıq nerv sisteması tárepinen nerv talshıqları arqalı sóylew aǵzalarına tásir etiledi. Solay etip sóylew aǵzaları maqsetke muwapıq háreketke kele otırıp, sóylewde jańǵırıq (rezonator) xızmetin atqaratúǵın, ayılajaq seske tán bolǵan seslik túr beretuǵın boslıqlardı sáykes formaǵa keltiredi. Nátiyjede sóylewge kerekli bolǵan sesler jasaladı hám ol adamdı qorshap turǵan hawa boslıǵı arqalı tıńlawshıǵa barıp jetedi. Tıńlawshınıń qulaǵına kelip jetken sesler orayǵa umtılwshı nerv talshıqlarınıń titirkeniwshı qásiyeti arqalı oraylıq nerv sistemasına jetkeriledi. Jetkerilgen maǵlıwmat bas miyiniń sáykes yarım sharlarında analizlenip, belgili bir máni ańlanadı. Sóylewshi menen tıńlawshı bir-birin

túsinisiwi ushın olardıń til birliklerin bir qıylı qabıllawı talap etiledi. Al, til birliklerin, máselen, sózlerdi sóylewshi menen tıńlawshı hár túrli mánide qabıl etse, onda olar bir-birin túsinisiwi múmkin bolmaydı. Solay etip sóylewshi menen tıńlawshı tildegi sózlerdiń mánisin tek birdey mánide qabıl etkende ǵana olar birin-biri túsinisedi.

§ 7. Til hám oylaw

Til menen oylaw bir-biri menen ajıralmas tıǵız baylanıslı. Til sıyaqlı oylaw da adamǵa ǵana tán qásiyet bolıp tabıladı. Til menen oylawdıń payda bolıwı hám qalıplesiwi bir waqıtqa tuwra keledi. Sebebi olar birisiz ekinshisi jasamaydı. oylaw adam miyiniń iskerliginiń nátiyjesi bola otırıp, ol tek ǵana tildiń járdeminde iske asadı. oylawdı til júzege shıǵaradı hám bekkemleydi. oylaw til birlikleri arqalı sóz hám gáp túrinde aytılıp, ol materiallıq (seslik) kóriniske iye boladı. Til adamnıń oyın qalıplestirip, júzege shıǵarıp ǵana qoymastan, sonıń menen birge adamlardıń biliw iskerliginiń jetiskenliklerin bekkemlep, tıyanaqlı etip turadı.

Adamdı qorshap turǵan zatlar hám qubılıslar, olardıń óz ara qarım-qatnasları adamnıń sanasında oylawdıń birlikleri bolǵan uǵım, pikir arqalı sáwlelenedi. Al, uǵım hám pikir tilde sáykes sóz hám gáp túrinde aytılıp, olar bekkemlenedi.

Til menen oylawdıń baylanısı olardıń birlikleriniń hám kategoriyalarınıń qarım-qatnası arqalı kórinedi. Aytayıq, tildegi sóz oylawdıń birliǵi bolǵan uǵım menen tildegi gáp oylawdıń birliǵi bolǵan pikir menen tıǵız baylanıslı boladı. Biraq sóz benen uǵımdı, gáp penen pikirdi teppe-teń dep qarawǵa da bolmaydı. olar ortasında úlken ayırmashılıqlar da bar. eń baslı ayırmashılıq: til milliylik, al oylaw ulıwma adamzatlıq sıpatqa iye bolatuǵını sıyaqlı sóz benen gáp milliylik, al uǵım menen pikir ulıwma adamzatlıq sıpatqa iye boladı. Sonıń menen birge ayırım uǵımlar bir sóz benen emes, al bir neshe sózlerdiń dizbegi menen ańlatıladı. Kerisinshe, kóp mánili yamasa omonim sóz bir emes, al bir neshe uǵımdı bildiredi. Gáp xızmetin atqarıp keletuǵın bir sózdiń ózi uǵımdı bildiriw menen birge pikirdi de ańlatadı. Mine, bulardıń bári til birliǵi bolǵan sóz benen oylaw birliǵi bolǵan uǵımnıń birdey emes ekenligin kórsetedi. Sonday-aq, gáp penen pikirdiń óz ara baylanısı sonda — oydıń bir kórinisi bolǵan pikir tek gáp arqalı ǵana ómir súredi hám rawajlanadı. Solay etip, gáp bul pikirdiń ómir súriw, jasaw forması bolıp tabıladı. Pikirge mazmunlıq jaqtan xabarlaw, maqullaw, biykarlaw tán bolsa, formalıq jaqtan oǵan subyekt — predikatlıq qatnas tán boladı. Pikirlew(sujdenie) subyekt, predikat, baylanıs degen bóleklerden quraladı. Subyekt pikirdiń predmetiniń ózi haqqındaǵı adamnıń oyı bolsa, predikat sol pikirdiń predmeti jóninde berilgen maǵlıwmatlar tuwralı adamnıń oyı bolıp tabıladı. Baylanıs predikattıń mazmunınıń subyektke qatnaslı ekenin bildiredi.

Insan oylawı hám onıń barlıq nızamları haqqındaǵı ilim logika bolǵanlıqtan til bilimi adam oylawına baylanıslı barlıq máselelerdi sheshiwde logika iliminiń jetiskenliklerine súyenedi. Biraq bul jerde til biliminiń birliǵi bolǵan gáp penen logikalıq birlik bolǵan pikir qurılısı jaǵınan teńdey emes ekenin esapqa alıw kerek. Til biliminiń tariyxında gáp

penen pikir, baslawısh penen subyekt, bayanlawısh penen predikat sáykes keledi dep sanaytuǵın grammatikalıq anıqlamanı esapqa almaytuǵın, tek logikalıq-mánilik anıqlamaǵa tiykarlanatuǵın aǵım da boldı. Bul aǵım wákılleri gápti gáp aǵzalarına ajıratıwda grammatikalıq hám logikalıq anıqlamalardı aralastırıp jiberdi hám dúnya tillerindegi kóp sanlı gáp túrlerin tek bir universal úlgiǵe salıwǵa urındı. Nátiyjede gáplerdiń álwan túrleri menen tipleri, olardıń ózinshelik ózgeshelikleri menen stillik reńkleri esapqa alınbadı.

Durısında, gáp pikirden, gáp aǵzaları uǵımnan ayrılıp turadı. Gáp aǵzaları tek ápiwayı uǵımdı bildirip qoymaydı, al ózine tán ayrıqsha mánilerine iye bolǵan sózler ǵana gáp aǵzaları xızmetin atqaradı. Gáp hám gáp aǵzaları belgili bir milliy tildiń grammatikalıq nızamlarına súyenedi. Al, pikir hám uǵım ulıwmalıq sıpattaǵı nızamlarǵa —logikalıq nızamlılıqlarǵa súyenedi. Solay etip til bilimi ulıwma til bilimi hám jeke til biliminen turatuǵın bolsa, logika onday bólimlerden (ulıwma logika, jeke logikadan) turmaydı. Logika pútkil adamzatqa tán bolǵan qubılıslardı ǵana sóz etedi. Al, til bilimi hám pútkil adamzat tiline, hám jeke milliy tillerge tán bolǵan qubılıslardı izertleydi.

Til sıyaqlı oylaw da eki túrli boladı. oylawdıń birinshi túri til birlikleri tiykarında ishten hám esittirip sóylew arqalı ámelge asatuǵın oylaw. Bul ádettegi oylaw tek adamlarǵa ǵana tán qásiyet. Al, oylawdıń ekinshi túri bizdi qorshaǵan sırtqı dúnya qubılısları hám onnan alǵan tásirdi este saqlaw jáne onı «yelekten» ótkerip qayta dóretiw arqalı payda boladı. oylawdıń bul ekinshi túrine belgili dárejede ayırım haywanatlardıń «oylawı» da jatadı. Dál usınday qásiyeti arqalı olar (haywanatlar) belgili bir jaǵdaylarda instinkt járdeminde durıs sheshimge kele aladı. Adam joqarıda atalǵan eki túrli oylawǵa da uqıplı boladı. Usınday qásiyetiniń nátiyjesinde adam oǵada quramalı matematikalıq, texnikalıq hám t.b. máselelerdi sheshe aladı. Bunday quramalı máselelerdi sheshiwi adamnıń ádettegi sóylewi tiykarında bekkemlenetuǵın oylawınıń nátiyjesi emes. Al, onıń quramalı «texnikalıq» yamasa «injenerlik» oylawınıń nátiyjesi bolıp tabıladı. Bunday oylawǵa shaxmatshınıń, súwretshiniń, skulptordıń, kompozitordıń oylawı da jaqın keledi¹.

Juwmaqlap aytqanda til milliy, al oylaw ulıwma adamzatlıq sıpatqa iye bolǵanlıqtan olardıń hár qaysısı ózleriniń nızamlılıqları tiykarında jasaydı hám rawajlanadı. Biraq bul olardıń óz ara bekkem baylanısın, qarım-qatnasın biykarlamaydı.

§ 8. Tildiń strukturalıq hám sistemalıq sıpatı

Ilimde struktura (dúzilis) hám sistema túsiniqleri keńnen qollanıladı. Ádette, sistema degennen belgili bir tártipte bir-biri menen tıǵız baylanısta hám qarım-qatnasta bolatuǵın elementlerdiń birliğin túsinemiz. Máselen, álipbedegi háriplerdiń qatań izbe-izligi sisteması. ondaǵı háriplerdiń izbe-izligin ózgerge beriwge bolmaydı. Sebebi túrli dizimler (adam atı, mámleket, qala hám t.b.), sózlikler tayarlanǵanda ondaǵı sózlerdiń

¹ Маслов Ю.С. Sonda, 15-b.

jaylasıwında háriplerdiń orın tártibiniń qatań saqlanıwı talap etiledi. Háriplerdiń izbeizligi saqlanǵanda ǵana dizimlerden, sózliklerden paydalanıw qolaylı boladı. onday sistemalıq buzılsa, kerekli sózlerdi tabıw qıyınlasadı. Al pútinniń bólsheklerden quralıwınan hám olar ortasındaǵı baylanıslardan struktura kelip shıǵadı.

Tildiń strukturalıq hám sistemalıq sıpatına lingvist alımlar áwelden -aq úlken dıqqat awdarǵan. Máselen, rus-polyak alımı I.A.Boduen de Kurtene sistema, struktura atamaları hám túsinikleriniń keńnen qollanıwına áhmiyet berdi. Al, shveycar-francuz alımı Ferdinand de Sossyur sistema túsinigine ayrıqsha kewil bóle otırıp, hár bir til sistemalardan turadı, sistemalar óz ara baylanıslı bolǵan túrli elementlerden quraladı, tillik sistema degenimiz tańbalar sisteması, elementler qatnasınıń sisteması dep esapladı. Tildiń strukturalıq hám sistemalıq sıpatı jóninde júdá kóp alımlar óz pikirlerin bildiredi hám bul boyınsha kóz qaraslar birdey emes. Sistema hám strukturanıń qarım-qatnasına baylanıslı aytılp júrgen pikirlerdi tiykarınan eki toparǵa bóliwge boladı. Birinshisi bul eki túsiniktiń ortasına qatań shegara qoyıwǵa bolmaydı dep qarasa, ekinshisi sistema hám strukturanı sózsiz bólek qaraw kerek dewshiler toparı. Sońǵı topardaǵı alımlar kópshilikti quraydı. Shınında da sistema hám struktura túsinikleri óz ara baylanıslı bolǵanı menen olar bir-birinen ayırmashlıqlarına da iye.

Pútinniń bólekleri hám olar ortasındaǵı qarım- qatnaslardan struktura dóreydi. Struktura qatnaslardıń sxeması, degendi bildiredi, usıǵan baylanıslı bul túsinik sistemaniń qatnastı bildiriwshi kishkene tárepın-qatnastı bildiriwshi gewdesin (skeleton) sıpatlaydı¹. Al, sistema túsinigi struktura túsinigine qaraǵanda keń hám quramalı túsinik. Sistema qatań izbe-izlik penen ornalasıp uyımlasqan bir tutas qubılıs. ol struktura menen zat hám qubılıslardıń tıp negiziniń (substancıyanıń) birigiwi arqalı ómir súredi. Sonday-aq sistema strukturaǵa iye bolatuǵın hám belgili bir maqsetti ámelge asırıw ushın sol strukturanı substanciya arqalı iske asıratuǵın shólkemlesken bir pütün retinde qaraladı².

Strukturalıq hám sistemalıq qásiyetler tilge de tán qásiyetler bolıp tabıladı. Tildiń strukturalıq qásiyeti degennen hár qıylı til birliklerin quraytuǵın til elementleriniń (bólekleriniń) óz ara qarım-qatnasları menen birliğin túsinemiz. óz ara sapalıq ayırmashlıqlarǵa iye bolǵan til birlikleri fonema, morfema, sóz, sóz dizbegi, gáp til bólekleri (elementleri) bolıp, olar til strukturasın quraydı. Til birlikleriniń hár biri ózinshelik ózgesheliklerine iye bola otırıp, tutas tildiń bólekleri xızmetin atqaradı. Sonıń menen birge til birlikleri til bólekleri (elementleri) retinde birlikte, bir-biri menen baylanısta boladı. Tildegi bir element mazmunın ózgerte otırıp, sapalıq jaqtan basqa element retinde xızmet eterliktey dárejede ishki múmkinshiliklerine iye bola aladı. Máselen, gáp bir ǵana sózden (*Tún. Vokzal. Jolawshılar*), sóz bir ǵana morfemadan (*jay, qol, tal*), quralıwı múmkin³.

¹ Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, «Мектеп» баспасы, 1973, 78-б.

² Общее языкознание (внутренняя структура языка). «Наука», М., 1972, 28-б.

³ К.Аханов. Аталған міндет. 80-б.

Eger tildi strukturalıq jaqtan qabat-qabat basqışlardan turatúǵın qubılıs dep qaraytuǵın bolsaq, onda ol basqışlardıń hár biriniń ózleriniń sisteması boladı. Basqasha aytqanda tildi fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis sıyaqlı strukturalıq basqışlardan turadı desek, onda olardıń hár biriniń óz sisteması boladı. Solay etip tildiń tarawları bolǵan onıń fonetikasında, leksikasında, grammatikasında qatań sistema bolıwı menen birge ol tarawlardıń hár biri ishinde taǵı da sistemalar boladı. Tildiń fonetikalıq sisteması bolıwı menen birge onıń dawıslılarınıń sisteması, dawıssızlarınıń sisteması, fonemalar sisteması, máni ayırıwshı belgiler sisteması hám t.b. boladı; Tildiń morfologiyalıq sisteması bolıwı menen birge sóz shaqapları sisteması, seplik jalǵawları sisteması, betlik jalǵawları sisteması hám t.b. boladı; tildiń sóz jasalıwı sisteması bolıwı menen birge atlıq sóz jasalıw sisteması, feyil sóz jasalıw sisteması, kelbetlik sóz jasalıw sisteması hám t.b. boladı; tildiń leksikalıq sisteması bolıwı menen birge sinonimler sisteması, omonimler sisteması, antonimler sisteması hám t.b. boladı.

Sistemanıń quramında birgelki bir neshe elementtiń bolıwı talap etiledi. Onısız, yaǵnıy tek bir elementten quralǵan sistema bolmaydı. Sistema elementleri bir-birine qarama-qarsı qoyılıwında, salıstırılıwında ǵana anıqlanadı. Máselen, til sesleri bir belgisi boyınsha óz ara qarama-qarsı qoyılsa, basqa belgisi boyınsha olar ortaqlıq (uluwmalıq) qasiyetke iye boladı. Aytayıq, qaraqalpaq tilinde **d-t** dawıssız fonemaları dawıstıń qatnası boyınsha únlı-únsız bolıp qarama-qarsı qoyılsa, basqa belgileri boyınsha, atap ayqanda, jasalıw ornı boyınsha olardıń ekewi de til aldı, jasalıw usılı boyınsha ekewi de jabısıńqı túrindegi ulıwmalıq belgilerine iye boladı. Sonday-aq, **d-t** jubaylaslarınan tısqarı tek únlı-únsızlıq belgileri boyınsha ǵana ayırılıp turatúǵın **z-s, b-p, j-sh, v-f, g-k** hám t.b. jubaylas dawıssız fonemaları da bolıwı dawıssız fonemalardıń qatań sistemalıq sıpatın anlatadı.

Tildegi sózlerdiń qatań nızamlı túrde dizbeklesip keliwi arqalı, ondaǵı sózlerdiń túrlenıwi nátiyjesinde gáp quraladı. Gápтеgi sózlerdiń túrlenıwinde, ózgerıwinde tildiń sistemalıq sıpatı anıq kórinedi. Sanawlı, az sandaǵı grammatikalıq formalardıń kóp sanlı sózlerge jalǵanıp, bir qıylı máni bildiriwiniń ózi grammatikadaǵı qatań sistemalıq qatnastı anlatadı. Máselen, sanawlı seplik jalǵaw formalarınń tildegi seplene alatuǵın barlıq sózlerge (atawıshlarǵa) jalǵanıwı (*balanıń, sannıń, qardıń, sazdıń, tastıń*); iyelik seplik jalǵawınıń nıń variantınıń dawıslıǵa hám murınlıq sonorlarǵa tamamlanǵan sózlerge, dıń variantınıń awızlıq sonorlarǵa hám únlı dawıssızlarǵa tamamlanǵan sózlerge, tıń variantınıń únsız dawıssızlarǵa tamamlanǵan sózlerge jalǵanıwı, al olardıń jıńishke jubaylasları (nıń, dıń, tıń) sáykes jıńishke buwınlı sózlerge jalǵanıwı hám t.b. Mine, bulardıń bári morfologiyadaǵı sistemalıq qatnaslardı anlatıw menen birge olardıń fonetikalıq nızamlılıqlar menen de tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetedi.

QOSIMSHA ÁDEBIYATLAR

Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1996. 3 -13 –бетлер;
Аханов. К. Тіл білімінің негіздері. Алматы. 1973. 3-96 -бетлер;

Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 3-33-бетлер;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 7-53-бетлер;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 6-44-бетлер;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 3-29-бетлер.

II BAP. FONETIKA HÁM FONOLOGIYA

§ 9. Fonetikanıń izertlew obykti

Fonetika grekshe phone - «ses», «dawıs» degen mánini bildiretuǵın sózden kelip shıqqan. Fonetika tildıń seslik tárepın, tildıń mání shıǵarıwshı birlikleri bolǵan sózlerdegi, morfemalardadı seslerdiń jumsalıwın izertleydi. Anıǵıraq aytqanda, seslerdiń jumsalıwı hám esitiliwi tildıń seslik quramı hám sisteması, túrli seslik nızamlar hám olardıń rawajlanıwı haqqındaǵı til biliminiń ayrıqsha bir tarawı fonetika bolıp sanaladı. Sonday-aq buwın, pát, intonaciya til sesleri menen ajıralmas baylanıslı. Sebebi olardıń hár qaysısın ańlatatuǵın tildegi seslerden basqa ayrıqsha «sesler» joq. Kerisinshe, buwın, pát, intonaciya til birlikleri bolǵan sesler menen birlikte, sesler arqalı tutas sózlerde hám gáplerde kórinedi. Sonlıqtan da tildegi sesler arqalı júzege shıǵarıp, ámelge asatuǵın buwın, pát hám intonaciya da fonetika iliminde izertlenedi.

Joqarıda atalǵan fonetikalıq qubılıslar menen jazıw máselesi de tıǵız baylanıslı. Jazıw arqalı awızsha sóylew sáwlelendiriledi. Awızsha sóylew normasına súyene otırıp ǵana durıs jazıw qádelerin islep shıǵıw múmkin. Barlıq grafikalıq shártli jazbalardan, sonıń ishinde álipbedegi háriplerden durıs paydalanıw belgili bir tildegi sózlerdi hámmeniń bir qıylı etip durıs jazıwı tiykarınan fonetika ilimine baylanıslı sheshiledi. Sonday-aq, awızsha sóylew hám jazıw óziniń ózgesheliklerine iye boladı. Jazıw mudamı awızsha sóylew menen sáykes kele bermewi múmkin. Tildıń awızsha sóylew normaları, jazıw qádeleri tikkeley fonetika ilimine tiykarlanıp dúziledi. Sonlıqtan tildıń awızsha hám jazba tárepleri fonetikanıń birden bir izertlew obykti bolıp sanaladı.

Til ózinin tábiyatı boyınsha oydı bildiretuǵın adamlar ortasındaǵı eń áhmiyetli qatnas quralı bolıp tabıladı. Til-wóziniń qurılısı boyınsha mazmunına hám onı bildiretuǵın formasına iye bolǵan tańbalar sisteması. Tildıń seslik tárepi mazmundı ańlatadı. ol birew tárepinen xabar beriw hám basqa tárepinen qabıl etip alıw ushın jumsaladı.

Forma menen mazmunnıń ajıralmas baylanıslı bolǵanı sıyaqlı oy menen onı ańlatatuǵın seslik tárepi ortasında da tıǵız dialektikalıq baylanıs bar. oylawdı ańlatpaytuǵın, materiallıq formaǵa iye bolmaǵan tildıń bolıwı múmkin emes. Sonıń menen birge tildıń seslik tárepiniń avtonomiyaǵa iye bolıwı hám málim dárejede ońashalanıwı nátiyjesinde belgili fonema tek ǵana jalǵız sózde jumsalıp qoymastan, ol fonema sol tildegi kóp sanlı basqa sózlerde de jumsala beredi. Sonlıqtan da hár bir tilde sheklengen sandaǵı bir neshshe onlaǵan fonemalar bolıp, olar túrli seslik kombinaciyalarda jumsalıwı nátiyjesinde sol tildıń sózlik qupamın dóretetuǵın birneshe on mınlaǵan sózlerdi jasawǵa qatnasadı. Demek, ses belgili bir sózge bekitilip qalmastan, onnan belgili dárejede ońashalanıp belgili bir sózlerden abstrakciyalanadı.

Akad. L.V. Sherbanıń kórsetiwi boyınsha fonema belgili dárejede avtonomiyaǵa iye boladı. eger bunday bolmay hár bir sózge sesler bekitilgen bolıp, ol sesler sol sózlerde ǵana jumsalsa, onda tilde neshe mın sóz bolsa, seslerdiń sanı onnan da birneshe ese kóbirek bolar edi. Jańa sózler payda bolıw menen birge jańa sesler payda bolıp bara berer edi. onday jaǵdayda fonetikalıq nızamlılıq ta, seslik sistema da bolmas edi hám tildiń seslik tárepın úyreniw de múmkin bolmas edi. Haqıyqatında onday bolıwı múmkin emes.

Belgili bir ses — fonema óziniń avtonomiyaǵa iye bolıwı arqalı hám málim dárejede ońashalana alıwı nátiyjesinde túrli fonetikalıq jaǵdaylarda sózdiń túrli poziciyalarında, hár qıylı sesler menen túrli kombinaciyalarda oǵada kóp ǵana sózlerde azlı kópli ózgeshelikleri menen jumsala beredi. Buǵan tildegi seslik nızamlardıń sáykes qurılısqa iye bolǵan kópshilik sózlerge teńdey qatnaslı bolıp keliwi de dálil bola aladı. Mısal retinde túrkiy tillerindegi sesler únlesligin kórsetiwge boladı. Aytayıq, birinshi buwında juwan dawıslı kelse, ekinshi hám onnan sońǵı buwınlarda da juwan dawıslınıń keliwi; birinshi buwında jińishke dawıslı kelse, ekinshi hám sońǵı buwınlarda da jińishke dawıslınıń keliwi; birinshi buwında erinlik dawıslı kelse, ekinshi hám sońǵı buwınlarda da erinlik dawıslınıń keliwi; túbirdiń aqırı únligе pitse, oǵan únliден baslanǵan qosımtanıń qosılıwı; túbirdiń aqırı únsiz dawıssızǵa pitse, oǵan únsizden baslanǵan qosımtanıń qosılıwı hám t.b. Ayırım mısал keltirsek: *tap, sap, jap, qap, sádep, kitap* sıyaqlı sózlerdiń hámmesi teńdey p sesine tamamlanǵan. olarǵa dawıslıdan baslanǵan qosımta qosılǵanda, p foneması hámme sózlerde teńdey dárejede ózgeriske ushıraydı, yaǵnıy únsiz p foneması únli b foneması menen orın almasadı: *tap-tabıw, sap-sabıw, jap-jabıw, qap-qabıw, sádep-sádebi, kitap-kitabı*. Sol sıyaqlı *taraq-taraǵı, júrek-júregi, terek-teregi* sózlerindegi **q** hám **ǵ** sesleriniń orın almasıwı jóninde de tap usınday pikir aytıwǵa boladı.

§ 10. Fonetikanıń áhmiyeti hám ilimler ortasında tutqan orını

Biz oy-pikirimizdi basqalarǵa jetkeriw ushın tildegi sózlerdi grammatikalıq baylanısqa túsirip, gáp qurastırırıwımız kerek. Sóz hám gáp tildiń máni shıǵaratuǵın birlikleri bolıp, olar sesler arqalı júzege shıǵadı. Sesler dara turıp semantikalıq máni ańlata bermeydi. Tildegi sózler menen seslerdi bir qatarǵa qoyıp, olardıń úshewin teńdey qatnastaǵı til birlikleri dep qarawǵa bolmaydı. Tildiń basqa birlikleri ortasında seslerdiń tutqan orını ayrıqsha. Fonetika iliminiń basqa lingvistikalıq ilimler ortasında tutqan ornın belgilewde professor L.R. Zinderdiń mına pikiri ayrıqsha itibarǵa ılayıq: «Seslik tárepi bul tildiń úshinshi bir elementi emes, al sózlerdiń hám grammatikalıq usıllardıń jasawınıń zárúrli forması. Sózlik hám grammatikalıq qurılıs tildiń mazmunın qurasa, al seslik tárepi tildiń

materiallıq negizin, onıń fizikalıq formasın quraydı desek boladı¹». Solay etip seslik tárepi tildıń ayrıqsha elementi emes, al onıń jasaw forması bolıp tabıladı.

Fonetika basqa lingvistikalıq ilimler bolǵan leksikologiya, morfologiya hám sintaksiske salıstırǵanda ayrıqsha orındı tutadı. Leksikologiya hám grammatikada tildıń tek máni ańlatatuǵın idealıq tárepın ǵana izertleydi. Al, onıń fizikalıq-akustikalıq tárepi ol ilimlerdi tikkeley qızıqtırmaydı. óytkeni sózlerdiń yamasa grammatikalıq formaların mánileri olardıń seslik kompleksinen ǵárezsiz boladı. Fonetika bolsa, funkcionallıq jaqtan mánige iye, biraq dara turǵanda máni bildirmeytuǵın tillik qurallar bolǵan seslerdi izertleydi. Solay etip fonetika ózi izertleytuǵın obyektisiniń ideallıq tárepın ǵana emes, sonıń menen birge onıń fizikalıq-akustikalıq tárepın de izertleydi.

Fonetika ilimniń praktikalıq áhmiyeti oǵada úlken. Durıs jazıwǵa, oqıwǵa úyreniw metodikası, shet tilin úyreniw, sóylewdegi kemshiliklerdi dúzetiw fonetikasız sheshilmeytuǵın máseleler bolıp tabıladı. Sonday-aq burın jazıwı bolmaǵan xalıqlardıń jazıw sistemasın islep shıǵıw, burında jazıwı bar xalıqlardıń jazıw sistemasın taǵı da jetilistiriw sıyaqlı ámeliy jaqtan oǵada áhmiyetli bolǵan máseleler fonetika ilimine tiykarlana otırıp sheshiledi.

Fonetika til biliminiń basqa barlıq tarawları ushın da oǵada úlken áhmiyetke iye boladı. óytkeni, joqarıda ayılǵanday-aq, fonetika tildıń seslik materialın izertleydi. Al, sesler arqalı adamnıń oyı sóylew procesinde jarıqqa shıǵadı. Bul fonetikalıq maǵlıwmatlardı esapqa almay turıp, tildi izertlewge bolmaytuǵınlıǵın kórsetedi. Fonetika tildıń materiallıq-fizikalıq tárepın úyrenetuǵın bolǵanlıqtan, onı sáykes apparatlar arqalı izertlew múmkin bolǵanlıqtan, ol til biliminiń basqa tarawlarına qaraǵanda kóbirek hám burınraq tábiyat ilimlerine jaqınlastı. Fonetika lingvistikalıq izertlewlerdiń eń dál hám anıq metodlarınan paydalanadı.

Nawqaslıqqa baylanıslı sóylewdegi hám esitiwdegi kemshiliklerdi dúzetiwge hám emlewge baǵdarlanǵan medicinanıń hár qıylı tarawlarında, atap aytqanda, fonopediya hám logopediyada fonetika iliminiń jetiskenlikleri úlken áhmiyetke iye boladı. óytkeni sóylew hám esitiw mexanizmderin, sóylewde jumshalatuǵın seslik birliklerdiń xızmetin jaqsı bilmey turıp, adamnıń sóylew hám esitiw aǵzalarına baylanıslı bolǵan nawqaslıqlardı emlew múmkin emes. Qulaǵı awır hám gún adamlardı sóylewge úyretiwde de (surdo-pedagogikada) fonetika esapqa alınadı. Sonday-aq ayırım texnikalıq máselelerdi sheshiwde de fonetika úlken áhmiyetke iye boladı. Telefon hám radiotexnikada baylanıs jolları arqalı beriletuǵın sózlerdiń anıqlıǵı hám túsiniqliligine erisiw isi fonetikalıq maǵlıwmatlardı esapqa alıwdı talap etedi. Sóylew arqalı basqarılatuǵın mexanizmderdi dóretiwdi, awızsha sorawǵa juwap beretuǵın informaciyalıq mashinalar hám awızsha awdarma jasaytuǵın mashinalardı dóretiwdi de fonetikanıń qatnası bar.

§ 11. Fonetikanıń basqa ilimler menen baylanısı

¹ Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. Л., 1979, 8-б.

Fonetika tutas lingvistika iliminiń bir tarawı bolıp, ol leksikologiya, morfologiya hám sintaksis sıyaqlı lingvistikalıq ilimler menen tıǵız baylanıslı boladı. óytkeni barlıq fonetikalıq qubılıslar hám processler sózlerde, sóz dizbeginde yamasa tutas gáp ishinde boladı. Leksikologiya, morfologiya hám sintaksiste tildin fizikalıq (seslik) tárepine ayrıqsha itibar berilmesten, onıń máni ańlatıwshılıq tárepi kózde tutiladı. Bul tarawlardın izertlew obyektı sóz, sóz dizbegi, gápler tildin dara turǵanda máni bildiretuǵın birlikleri bolsa, fonetikanın izertlew obyektı bolǵan ses óz-wózinen dara turıp semantikalıq máni ańlatpaydı, sózlerde jumsalıp, sózlerdin mánisin hám formasın ózgeriwge tikkeley qatnasadı. Sonlıqtan fonetika tildin sociallıq tárepi menen bir qatarda onıń fizikalıq-akustikalıq jaǵın da izertleydi.

Fonetika óz aldına ilim sıpatında leksikologiyaǵa da, grammatikaǵa da qarama-qarsı qoyılatuǵın tildin ayrıqsha tarawı bolıw menen birge izertlew obyektiniń jaqınlıǵı (bárinin de izertleytuǵını-janlı til) bul ilimlerdi baylanıstıradı hám birlestiredi. Lingvistika iliminiń joqarıda atalǵan hár bir tarawı janlı tildin belgili bir tárepin jan-jaqlı tereń izertleydi. Bul izertlewde tutas tildin basqa tárepleri de názerden sırtta qalmawı tiyis. Leksikologiya ilimi menen fonetikanın baylanıslı bolıwı leksikologiyanın negizgi izertlew obyektı bolǵan sózler bir-birinen sesler arqalı, seslik ózgeshelikleri arqalı ayrılıp turadı. Sózlerdin máni ayırmashılıǵı seslik ayırmashılıqsız-aq beriletuǵın tildegi omonimiyalıq qubılıslardı esapqa almaǵanda hár bir sóz ózine tán seslik kórinisine iye boladı. Belgili bir tillerde ayırım fonetikalıq nızamlardıń sebebinen leksikalıq birlikler bolǵan sózlerdin ayırım tipleriniń shekleńiwshiliginen de fonetika menen leksikologiyanın baylanısı kórinedi. Máselen, túrkiy, finno-ugor hám t. b tillerinde sózlerdin eń basında bir neshe dawıssız seslerdin qatara dizbeklesip kelmew qádesine muwapıq ol tillerde bir neshe dawıssız seslerdin qatara dizbeklesiwinen baslanatuǵın sózler ushıraspaydı.

Fonetika morfologiya menen tıǵız baylanıslı boladı. Bul baylanıs ásirese sózlerdin qurılısındaǵı ózgerislerdi anıqlawda anıq kórinedi. Morfologiya bul máselede fonetikalıq qádelerge súyenedi.

Grammatikalıq usıl retinde morfologiyalıq xızmet atqarıw ushın jumsalatuǵın seslerdin almasıw qubılısın til ilimpazları biykarǵa «ishki fleksiya» dep atamaǵan. Bunday seslerdin almasıw qubılısı bir qatar tillerde tolıǵı menen grammatikaǵa jatqarıladı. Shınında da bunday jaǵdayda fonetika menen morfologiyanın arasına qatań shegara qoyıwǵa bolmaydı. Bul jaǵday ayrıqsha morfonologiya degen ilimdi keltirip shıǵardı. onda morfemaǵa hám morfologiyalıq kategoriyalarǵa baylanıslı bolǵan barlıq fonetikalıq qubılıslar úyreniledi.

Fonetika sintaksis penen de tıǵız baylanıslı. Sintaksistın izertlew obyektı bolǵan hár bir gáp óziniń intonaciyalıq ózgesheligi menen ayıladı. Xabar, soraw, úndew, buyırıq sıyaqlı gáplerdin hár bir túri ózlerine tán bolǵan intonaciyasına iye. olar aytılwda intonaciyalıq jaqtan bir-birinen ayrılıp turadı. Sonday-aq bir tiptegi

gáplerdiń ózi (aytayıq, xabar gáp) hár qıylı jaǵdaylarǵa, situaciyaǵa baylanıslı túrlishe intonaciya menen aytıluwı múmkin. Kerekli sózge tınlawshınıń dıqqatın ayırıqsha awdarıw ushın pát qoyıp, kóterińki aytıw, ayırım gáp aǵzalarınan keyin pauza islew, tutas gáptegi sózlerdiń melodikalıq jaqtan qubılmalı bolıp aytıluwı (bálent-pás, sozımlı-qısqa), mine, bulardıń bári oy-pikirdiń maqsetke muwapıq anıq hám túsinikli bolıwın támiyin etedi. Pauza, frazalıq pát hám melodika intonaciyanıń ajıralmas komponentleri bolıp, gáp solardıń járdemi menen gáp aǵzalarına bólinedi.

Fonetikaǵa súylene otırıp sózlerdiń etimologiyasın anıqlaw, tariyxıy grammatikaǵa tiyisli máselelerdi sheshiw, tillerdiń tuwısqanlıǵın yamasa usaslıǵı menen ayırmashılıǵın belgilew múmkin. Basqasha aytqanda, seslik ózgerislerdi hám olardıń nızamlılıqların esapqa almay turıp, leksikalıq hám grammatikalıq qubılıslardıń kelip shıǵıwın anıqlawǵa bolmaydı. Solay etip tildiń tariyxıy dáwirler dawamında rawajlanıwınıń túrli basqıshlarındaq seslik ózgerislerdi hám olardıń sebeplerin izertlew máselesi til biliminiń barlıq tarawları ushın da úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Fonetika lingvistikalıq emes ilimler menen de baylanısadı. Solardıń ishinde fonetika bárinen de burın akustika hám fiziologiya ilimleri menen kóbirek baylanıslı boladı. óytkeni tábiyattaǵı basqa barlıq sesler sıyaqlı til sesleri de fizikalıq (akustikalıq) qubılıs bolıp, ol hawa boslıǵınıń qozǵalısqı arqalı jetkeriledi hám adamnıń esitiw aǵzaları arqalı qabıl etiledi. Sonday-aq adamnıń basqa músheleri qatarında sóylew aǵzaları da fiziologiya iliminde úyreniledi. Sóylew aǵzaları sóylewdi (tildi) iske asırıw menen birge olar adamnıń biologiyalıq jaqtan tirishilik etiwi ushın da úlken xızmet atqaradı. Solay etip, fonetika ilimi menen akustika hám fiziologiya ilimleriniń izertlew obyektleri duslasadı. Ásirese sońǵı dáwirde fonetika iliminde akustika hám fiziologiyanıń jetiskenlikleri keńnen paydalanılmaqta.

§ 12. Fonetikanıń tarawları

Til seslerin hár tárepleme tereń úyreniw ushın túrli aspektte izertlew zárúr. Pútkil adamzat tiline ortaqlıq seslik qubılıslar da, jeke tilge tán bolǵan seslik qubılıslar da fonetika iliminde izertlenedi. Sonday-aq, seslerdiń jasalıwında sóylew aǵzalarınıń qatnasın, olardıń (seslerdiń) akustikalıq sıpatlamasın bilmey turıp, seslerdiń tariyxıy rawajlanıw, ózgeriw nızamlılıqların, házirgi tildegi jaǵdayın, tuwısqan tiller menen ortaqlıq seslik qubılıslardıń bolatuǵınlıǵın biliw qıyın. ózara baylanıslı bolǵan bul máselelerdi hár tárepleme tereń hám durıs sheshiw ushın olardı tutas fonetika iliminiń jeke-jeke tarawlarında izertlew zárúr. Fonetika iliminiń ózi de sol jeke tarawlardıń birliǵinen turadı.

Izertleytuǵın obyektine baylanıslı fonetika ilimi eki tarawǵa bólinedi: ulıwma fonetika hám jeke fonetika. ulıwma fonetika pútkil adamzat tiline yamasa bir topar dúnya tillerine ulıwmalıq sıpatqa iye bolǵan lingvistikalıq qubılıslardı izertleydi. Barlıq adamlar fiziologiyalıq jaqtan sóylew aǵzaları (hár kimniń individual ózgesheligin esapqa

almağanda) birgelki. Hámmede de ókpe sóylew ushın zárúrli bolğan hawa ağımnıń payda etedi. Awız hám murın boslıqları, jutqınshaq boslıǵı hám dawıs shımlıǵınıń kólemi hám forması, háreketshen sóylew aǵzalarınıń(yerinler, til, kishkene til) háreket etiw múmkinshilikleri bir qıylı. Sonlıqtan sóylew aǵzalarınıń xızmeti olardıń artikulyaciyalıq múmkinshilikleri ulıwma fonetikada izertlenedi. ulıwma fonetikada tildin seslik sistemasına, fonemalıq quramına, seslerdin jasalıwınıń hám ózgeriwiniń, olardıń dizbeklesiwiniń ulıwmalıq nızamlılıqlarına, seslerdin klassifikaciyasına, buwın hám pát máselelerine ayırıqsha dıqqat awdarıladı. Bul máselelerdi sheshiwde ulıwma fonetika jeke tilleriniń materiallarına súyenedi.

Jeke fonetika jeke bir tildin seslik nızamların sóz etedi. Máselen, qaraqalpaq tiliniń seslik nızamları qaraqalpaq tiliniń fonetikasında, orıs tiliniń seslik nızamları orıs tiliniń fonetikasında, ózbek tiliniń seslik nızamları ózbek tiliniń fonetikasında hám t. b sóz etiledi. Jeke fonetikanıń ózi izertlew obyektleriniń sıpatlarına qaray sıpatlama fonetika, tariyxıy fonetika, salıstırma fonetika bolıp bólinedi.

Sıpatlama fonetika ilimde geyde statikalıq fonetika dep te júrgiziledi. Sıpatlama fonetika házirgi tildin seslik sistemasın, fonemalıq quramın hám házirgi qálpindegi tildin barlıq seslik nızamlılıqların izertleydi. Bunday baǵdarda aparılǵan izertlewler sońǵı dáwirde fonologiya¹ dep te ayıladı. Sıpatlama fonetikada seslerdin artikulyaciyalıq², akustikalıq³ hám lingvistikalıq táreplerin izertleydi. Basqasha aytqanda, til sesleriniń jasalıwında sóylew aǵzalarınıń jaǵdayı(fiziologiyalıq fonetika), seslerdin sóylew aǵzalarında jasalgannan keyin esitiw aǵzalarına jetip kelip, tásir etiw jaǵdayı (akustikalıq fonetika), sózlerdin manisin hám formasın ajratıwda fonemalardin manı ayırıwshı qásiyetleri (fonologiya) usı sıpatlama fonetikada izertlenedi. Bulardin ishinde fonemalardin manı hám forma ayırıwshı qásiyeti negizgi tárepi bolıp, al olardin (fonemalardin) ayılıw hám esitiliw tárepleri oǵan kómekshi xızmet atqaradı. Biraq bulardin úshewin (manı ayırıwshılıq, ayılıw, esitiliw táreplerin) bir-birinen ayırıw hesh múmkin emes. Bunday etip bóliw máseleni tereń hám ján-jaqlı túsiniw maqsetindegi zárúrli ilimiy abstrakciya bolıp esaplanadı.

Tariyxıy fonetika tarawında tildin seslik qurılısınıń túrli tariyxıy dáwirlerde rawajlanıwı, ózgerislerge ushırawı sóz etiledi. Tildin seslik sisteması, fonemalıq quramı hám soǵan saykes seslik nızamlar hár qıylı tariyxıy dáwirlerde ózgerislerge ushırap otıratuǵınlıǵı belgili. Waqıttın ótiwi menen túrli sebepler nátiyjesinde ayırım sesler túsip qaladı, ayırımları tazadan qosıladı, al geyparaları azlı-kóppli ózgeriske ushıraydı. Bunday fonetikalıq qubılıslar belgili tariyxıy dáwirdegi tildin fonetikalıq sistemasınan orın aladı hám tariyxıy fonetikanıń rawajlanıw baǵdarına tásin tiygizedi.

Salıstırma fonetika bir tildin seslik qubılısların basqa tillerdin seslik qubılısları menen salıstıra otırıp, olar ortasındaǵı usaslıq yamasa ayırmashılıqlardı anıqlaytuǵın fonetikanıń ayırıqsha bir tarawı bolıp sanaladı. Anıq bir tildin seslik qubılısların sol tilge

¹ Fonologiya – grekshe phone – «ses», logos – «ilim» degen manilerdi ańlatadı.

² Artikulyaciya – latinsha artikulare – «bólek-bólek ayırıw» degen sózden jasalgan atama.

³ Akustika – grekshe akustikos – «esitiliw» degen sózden qalıplesken atama.

jaqın, bir semyağa kiretuğın tuwısqan basqa bir tildiń seslik qubılısları menen salıstıra otırıp, olar ortasındaǵı usaslıqlardı anıqlawǵa boladı. Sonıń menen birge ol tiller ortasındaǵı ózinshelik ózgesheliklerdi de kórsetiw múmkin. Al hár túrli semyağa kiretuğın usas emes tillerdiń seslik qubılısların salıstıra otırıp, olar ortasındaǵı ayırmashılıqlardı, sonday-aq tipologiyalıq jaqtan ushırasatuğın usaslıqlardı, anıqlaw múmkin. Salıstırma fonetika belgili bir tildiń seslik qubılısların hár tárepleme tereń úyreniw maqsetinde ǵana emes, sonıń menen birge ana tilin basqa tiller menen salıstıra otırıp, onıń (ana tiliniń) basqa tillerden ózgesheligin sanalı túrde ózlestiriwge, shet tilin durıs hám ańsat úyreniwge sebepshi boladı.

Salıstırma fonetika mudamı tariyxıy fonetika menen baylanıslı boladı. óytkeni adamzat jámiyetiniń rawajlanıw tariyxında xalıqlar mudamı qarım-qatnasta jasaytuǵınlıǵı belgili. Al, olardıń qatnasın iske asırıwshı qural olardıń tili bolıp sanaladı. Xalıqlardıń tariyxındaǵı ózgerisler olardıń tilinde de óz kórinislerin tawıp otıradı. Bunnan biz tildiń tariyxı menen (sonıń ishinde tariyxıy fonetika menen) ol tillerdi óz ara salıstırıp úyreniw(salıstırma til bilimi, sonıń ishinde salıstırma fonetika) ortasında qandayda tıǵız baylanıs bar ekenligin kóriwge boladı.

Juwmaqlap aytqanda, izertlew obyektine, izertlew jumısınıń maqsetine qaray fonetika, bir jaǵınan, ulıwma fonetika hám jeke fonetika bolıp bólinse, ekinshi jaǵınan, sıpatlama fonetika, tariyxıy fonetika hám salıstırma fonetika bolıp bólinedi.

§ 13. Fonetikanıń izertlew metodları

Fonetika ilimi de til biliminiń basqa tarawları sıyaqlı óz izertlewlerinde janlı tildiń faktlerine súyenedi. Sonlıqtan fonetika tarawında da leksika hám grammatikada qollanılatuğın izertlew metodlarınan paydalanıladı. Sonıń menen birge fonetika hám onnan basqa barlıq til biliminiń tarawlarınıń hár biriniń izertlew obyektleriniń ózgesheliklerine qaray izertlew metodları da túrlishe boladı. Máselen, fonetikaniń izertlew obyektisi bolǵan birliklerdiń eki tárepi-ideyalıq (mánilik) tárepi menen materiallıq (seslik) tárepi bar. Al, leksika hám grammatika tarawlarınıń izertlew obyektisi bolǵan birliklerdiń bir tárepine ǵana kewil bólinip, olardıń materiallıq tárepine kewil bólinbeydi. Bul jaǵdaylar til biliminiń túrli tarawlarında hár qıylı metodlardan paydalanıwǵa alıp keledi.

Fonetika iliminde tiykarınan eki túrli izertlew metodları - obyektivlik hám subyektivlik metodlar bolıp, olar bir-birin tolıqtırıp júredi. Ádette sóylew aǵzalarınıń háreketin jay baqlaw arqalı yamasa esitiw arqalı túrli seslik qubılıslardı biliwge háreket etiledi. Bulay etip jay baqlaw júrgiziw subyektivlik metod tiykarında boladı.

Subyektivlik metod til sesleri jóninde hár tárepleme tolıq obyektiv túsinikke iye bolıw ushın jetkiliksiz. Sebebi tıńlawshı esitiw aǵzaları arqalı tikkeley esitken waqıtta kóplegen seslik qubılıslardı anılamay «yelekten» ótkerip jiberedi. Al, sóylewshı sóylegen waqıtta sóylew aǵzalarınıń háreketinde bolatuğın ayırım qubılıslardı elestirmeydi. Qullası, sóylew procesinde ushırasatuğın kóp ǵana seslik qubılıslar tıńlawshılar hám

sóylewshiler tárepinen itibarǵa alınbay qaladı. Hár túrli sózlerde jumsalatuǵın bir tiptegi sesler (bir fonema) dástúr boyınsha burınnan qalıplesip qalǵan kónligiwler tiykarında bir birlik retinde qabıl etiledi. Máselen, *tas, tis, tos, tús* sózlerindeki *t* hám *s* sesleriniń tórt túrli bolıp (*t, t¹, t^o, t^{1o}*) aytıluwın, *balalar* degen sózdegi *a* fonemasınıń úsh buwında belgili dárejede úsh túrli bolıp aytıluwın tilde tınlawshı da, sóylewshi de hesh qanday itibarǵa almaydı. Biraq bunday qubılıslar fonetika ilimi ushın ayrıqsha áhmiyetke iye. Fonetika iliminiń ózi usı sıyaqlı qubılıslardı izertleydi. Joqarıda kórsetilgen seslik ayırmashılıqlar kem-kem ulǵayıp, tildeń rawajlanıwınıń belgili bir basqışında bir fonemanıń reńki (allofonı) bolıwdan qalıp, óz aldına ayrıqsha fonema bolıp ketiwi múmkin degen boljaw bar. «Sana salasına tikkeley ele ótpegen fiziologiyalıq hám fizikalıq aymaqta bolıp atırǵan ayırım qubılıslar lingvist ushın oǵada úlken áhmiyetke iye bolıwı múmkin. óytkeni onday qubılıslar keleshektiń nıshanı bola otırıp, waqıttıń ótiwi menen tillik oylawdıń qaramaǵana ótiwi itimal»¹ Biziń sanamızdan tıs obyektiv ómir súretuǵın seslik qubılıslardıń obyektivlik metodlar tiykarında izertleniwi zárúrli. Obyektivlik metod degennen biz fonetikada qollanılatuǵın túrli eksperimentlerdi túsinemiz. Eksperimentallıq fonetikada seslik qubılıslar túrli instrumentlerdiń járdeminde izertlenedi hám jay qulaq penen esitiw múmkin bolmaǵan, sóylew aǵzalarınń háreketindegi subyektiv baqlaw arqalı ańǵarmaytuǵın biraq sóylew procesinde obyektiv ómir súretuǵın kóp ǵana seslik qubılıslardı anıqlawǵa boladı. Tariyxıy fonetika, sıpatlama fonetika, salıstırma fonetika hám t.b. sıyaqlı eksperimentallıq fonetika fonetika iliminiń ayrıqsha bir tarawı emes. Al, bunnan biz seslerdi izertlewdiń ayrıqsha bir metodın túsiniwimiz kerek. Eksperimentallıq fonetika til seslerin úyreniwdiń obyektivlik metodı bolıp sanaladı. Biz til seslerin esitkenimizde olardıń «tábiyiy halın esitpeymiz» al ana tilimizde dástúr boyınsha qalıplesken kónligiwlerimiz tiykarında esitemiz. óytkeni, «hátte názik seslerdi esitiwge úyrenen, shınıqqan qulaqtıń ózi seslerdi dál sol qalıpte emes, al jeke oylaw negizinde kónligiwi boyınsha qabıl etedi»². Házirgi dáwirde fonetika iliminde túrli sezgir apparatlardıń járdeminde ǵana anaw yamasa mınaw seslik qubılıslar jóninde obyektiv juwmaq shıǵarıw múmkin. Sońǵı dáwirde túrkiy, slavyan hám basqa da xalıqlardıń tilleriniń fonetikasında hár qıylı eksperimentallıq metodlar keńnen qollanıлмақта. Eksperimentallıq fonetikada tiykarınan grafikalıq (oscillogramma), seslik (magnit plenkası, plastinka), somatikalıq (foto, rentgen, palatgramma súwretleri), spektrografiyalıq (spektrogramma) metodlar qollanıladı. Bul metodlardıń qaysısınıń qollanıluwı eksperiment qoyılatuǵın materiallarǵa baylanıslı. Geyde bir seslik qubılıstı úyreniw ushın bir ǵana metodtan paydalanıw múmkin, bazda bir neshe metodtan teńdey paydalanıw múmkin. Bul izertlew jumısınıń maqsetine hám seslik qubılıstıń sıpatına baylanıslı boladı. Máselen, seslerdiń artikulyaciyalıq sıpatlamasın beriw ushın foto, rentgen, palatogramma súwretleriniń ózi jetkilikli. Seslerdiń akustikalıq sıpatlamasın beriw ushın spektrogramma súwretleriniń ózi jetkilikli. Al seslerdiń artikulyaciyalıq hám

¹ Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, 134-б.

² Bul da sonda.

akustikalıq jaqtan sáykesligin obyektiv túrde kórsetiw ushın eksperimentator endi bul eki túrli metodtan da paydalanadı. Solay etip bul kompleksli eksperimental maǵlıwmatlar tiykarında til seslerine beriletuǵın sıpatlama anıǵıraq, tolıǵıraq hám obyektivirek bolatuǵını dawsız.

§ 14. Seslerdi izertlewdiń fizikalıq, fiziologiyalıq hám lingvistikalıq aspektleri

Til sesleri biziń ádettegi oylaǵanıımızǵa qaraǵanda quramalı hám kóp tárepli qubılıs bolıp sanaladı. Sonlıqtan seslerdi hár túrli baǵdarda izertlew zárúr. Sonda ǵana til sesleri haqqında tereń hám anıq túsiniqke iye bolamız.

Til — eń aldǵı menen seslik til. Seslik til tábiyattaǵı tolıp atırǵan kóp túrli sesler sıyaqlı onıń fizikalıq ózgesheligi boladı hám ol ilimniń fizika tarawında úyreniledi. Usınnan til sesleriniń fizikalıq aspekti kelip shıǵadı. Til sesleri tábiyattaǵı tolıp atırǵan basqa seslerdiń biri retinde óz tembrine, kúshine, sozımlılıǵına iye boladı.

Sóylew hám qabıl etiw adam tárepinen iske asırılauıǵın qubılıs. Sóylew hám esitiw adam organizminiń atqaratuǵın xızmeti bolǵanlıqtan ol anatomiyalıq -fiziologiyalıq kózqarastan qarap ta izerleniwi zárúr. Bul seslerdi izertlewdiń fiziologiyalıq aspektiniń bolatuǵınlıǵın ańlatadı.

Til sesleriniń eń áhmiyetli tárepi olardıń járdeminde adam óz pikirini basqalardıǵa bildiredi. Solay etip til sesleri qatnas quralı xızmetin atqaradı. Bul seslerdi izertlewdiń eń baslı aspektin-sociallıq (lingvistikalıq) aspektin payda etedi. Fonetika ilimi jámiyetlik ilim retinde kóbirek seslerdiń sociallıq tárepine itibar beredi. Sonıń menen birge fonetika obyektiv maǵlıwmat beriw ushın fizikalıq hám fiziologiyalıq materiallardan da paydalalanadı. Seslerdiń fizikalıq hám fiziologiyalıq qásiyetleriniń sóz etiliwiniń ózi olardıń (seslerdiń) lingvistikalıq tárepini hár tárepleme tereńirek úyreniwge baǵdarlanadı¹.

§ 15. Fonetikanıń fizikalıq aspekti

Tábiyattaǵı seslerdiń teoriiyası fizikanıń akustika bóliminde izertlenedi. Til sesleri tábiyattaǵı tolıp atırǵan basqa sesler sıyaqlı hawanı terbeldip, onı tolqın tárizli háreketke keltiriw nátiyjesinde jasaladı. Ses ótetuǵın ortalıq hawa keńisligi boladı.

Til sesleri dawıs shımdılıǵınıń dirildewi hám hawa aǵımınıń sóylew aǵzaları diywallarına tásir etiw nátiyjesinde payda boladı.

Seslerge akustikalıq jaqtan sıpatlama beriwde ses ırǵaǵı, ses kúshi, ses tembri, seslerdiń sozımlılıǵı menen birlikte rezonanslıq qubılıslar kózde tutiladı. Ses ırǵaǵı belgili waqıt birligindegi payda etilgen dirildiniń muǵdarına baylanıslı boladı². Waqıt

¹ Fonetikanıń fizikalıq, fiziologiyalıq, lingvistikalıq aspektleri uluwma lingvistikalıq máseleler bolǵanlıqtan bul sáykes temalar, A.Dáwletovtıń avtorlıǵındaǵı «Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikası» kitabınan iqshtamlastırılıp alındı (Nókis, 2012).

² М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 19-б.

birligi retinde sekund ólshemi jumsaladı. Dirildiniń muǵdarı qanshelli kóbeyse, ses ırǵaǵı sonshellı kúsheyedi. Kerisinshe, dirildiniń muǵdarı qanshelli azaysa, ses ırǵaǵı páseyedi. Ses ırǵaǵın payda etiwshi terbelis jiyiligi terbeliwshi deneniń massasına keri proporcional, al deneniń tıǵızlıǵına, máselen, saz ásbabnıń tarın tartılıw dárejesine tuwra proporcional boladı. Basqasha aytqanda, deneniń massası qanshelli úlken bolsa, yamasa tıǵızlıǵı kem bolsa, belgili waqıt birligindegi payda bolatuǵın terbelis jiyiliginiń sanı az bolıp, ses páseń shıǵadı. Kerisinshe, deneniń massası qanshelli kishi bolsa yamasa tıǵızlıǵı artıq bolsa, belgili waqıt birliginde payda bolatuǵın terbelis jiyiliginiń sanı kóp bolıp, ses bálent shıǵadı.

Erlerdiń dawıs shımıldıǵı hayallardıń dawıs shımıldıǵına qaraǵanda qalınıraq hám uzınlaw, yaǵnıy massası úlkenirek. Sonlıqtan da erlerdiń dawısı pás (juwan), hayallardıń dawısı bálent (jińishke) boladı.

Ses ırǵaǵı gerc penen ólshenedi. Sekundına bir tolıq terbelis bir gerc(gc) boladı. eger de ses payda etiwshi dene bir sekundta 100 ret terbelse (dirildese), onda 100 gc jiyiliktegi ses payda etiledi. Adamnıń qulaǵı shama menen 16 gc ten 20 mır gc aralıǵındaǵı jiyiliktegi seslerdi esitiw uqıbına iye boladı. 16 gc esitiliwdiń eń tómengi shegarası, al joqarǵı shegarası adamnıń jas ózgesheligine qaray 20 mır gc ten tómencelewı múmkin. 16 gc ten tómengi jiyilikte payda etilgen ses (máselen, jer silkiniwde jer qırtıslarınıń terbelisi) infra ses, al 20 mır gc ten joqarǵı jiyiliktegi ses ultra ses dep aytiladı.

Sesler ton (dawıs) hám shawqımnan jasaladı. Periodlı terbelis nátiyjesinde payda bolǵan ses ton, al periodlı emes terbelis nátiyjesinde payda bolǵan ses shawqım dep aytiladı. Dawıslı sesler tonnan, al dawıssız sesler tiykarınan shawqımnan ibarat boladı.

Ses kúshi hawa tolqınınıń pátine baylanıslı boladı. Ses kúshiniń energiyası hawa tolqınınıń baǵıtına perpendikulyar túsirilip, 1 sekundtaǵı 1 sm² maydansha menen ólshenedi. Basqasha aytqanda, ses kúshi terbelistiń amplitudasınan ǵárezli boladı: terbelis tolqınınıń amplitudası qanshelli kóbeyse, ses kúshi sonshellı kúsheyedi, kerisinshe, amplitudanıń azayıwı menen ses kúshi de páseyedi. Ses kúshi menen sestıń qattı hám ásten aytılwı arasındǵı baylanıstı túsiniw alıw zárúr. Ádette ses kúshi qanshelli joqarı bolsa, ses qattı aytiladı dep sanaladı. Sestiń qattı ya ásten aytılwınıń ses kúshinen ǵárezli bolıwı menen birge ses ırǵaǵı menen de baylanıslı boladı. óytkeni birdey kúshke iye bolǵan, biraq hár túrli ırǵaq penen aytilatuǵın sesler qattı ya áste aytılwı jaǵınan hár túrli bolıp qabıl etiledi.

Ses kúshin ólsheytuǵın birlik decibel (db) boladı. Sestiń qattı ya ásten aytılwı ses kúshine baylanıslı ólshenedi. esitiwdiń tómengi shegarasın 0 db desek, joqarǵı shegarası 130 db boladı.

Ses tembri¹ ses terbelisiniń túrleri menen baylanıslı boladı. Ses tolqının payda etetuǵın terbelis quramalı qubılıs boladı. Máselen, muzıkalıq ásbaptıń tarın alsaq, tolıq terbeliw menen birge tardıń jartısı, úshтен biri, tórtten biri hám t.b. bólekleri de

¹ Tembr – francuzsha timbri – «qońıraw» degen sózden jasalǵan.

terbeledi. Usınday terbelis nátiyjesinde ses payda etiledi. Ses payda etiwshi deneniń tolıq terbelisinen sestiń tiykarǵı tonı payda boladı, al onıń bólekleriniń terbelisinen oberton¹ (qosımsha ton) jasaladı. Qosımsha ton tiykarǵı tonga qaraǵanda joqarı boladı. Mısalı, tardıń tiykarǵı tonı 100 gc terbeliste bolsa, onıń jartısı 200 gc qosımsha tondı, úshten biri 300 gc tondı beredi hám t. b. Tiykarǵı ton eń kúshlisi bolıp, tolıq sestiń sapasın belgileydi. Al, qosımsha ton bolsa, seske tek belgili dárejede qosımsha túr qosadı. Tiykarǵı tonnıń kúshi menen ondaǵı qosımsha tonlardıń óz ara sáykeslesip, úylesiwinen sestiń garmonikalıq qurılısı— tembri kelip shıǵadı.

Tembr túsinigi tiykarınan dawıslı sesler menen baylanıslı boladı. Mısalı, a,ı,i hám t.b. seslerdi olardıń hár qaysısınıń ózine tán tembrine iye bolǵanlıǵı sebepli ajıratamız.

Sesti aytqan waqıtta sóylew aǵzalarınıń háreketi nátiyjesinde tamaqtan joqarıda jaylasqan boslıqlar: jutqınshaq boslıǵı, awız boslıǵı ózleriniń kólemin hám formasın ózgerтип, sol seske tiyisli bolǵan túrge iye boladı. Solay etip, ol boslıqlar rezenator² xızmetin atqaradı. Murın boslıǵı óziniń kólemin hám formasın ózgerте almaydı. Sebebi murın boslıǵında háreketke keliwshi sóylew aǵzaları joq. Sonlıqtan murın boslıǵı tek murınlıq seslerdi aytqanda ǵana rezenator xızmetin atqaradı. Solay etip adamnıń sóylew apparatında awız, murın, jutqınshaq boslıqları quramalı rezonatorlıq sistemanı payda etedi. Tamaqtaǵı dawıs shımlıǵında payda bolǵan quramalı ton tamaqtan joqarıda jaylasqan jutqınshaq, awız, murın boslıqlarınıń rezonansı (jańǵırırǵı) nátiyjesinde óziniń áwelgi túrin ózgerтеdi. Aytılwǵa tiyisli ses ol boslıqlardan ózine tán bolǵan qosımsha túr aladı. Rezonator járdeminde qosımsha tonlardıń ayırımları kúsheyiwі, al birewleri páseńlewi múmkin. Jiyiliktіń kúsheygen bólegi, yaǵnıy ses energiyasınıń jıynalǵan bólegi formanta³ dep ataladı. Sestiń formantlıq qurılısı onıń spektrinde anıqlanadı. Spekr arqalı sestiń eń áhmiyetli sıpatlaması beriledi.

Seslerdiń terbelis jiyiligin bólip-bólip alıp, spekrallıq analiz jasaw elektroakustikalıq hám elektronlıq, texnikanıń ósiwi menen rawajlana basladı. Seslerdiń formantlıq strukturasın jazıp alatuǵın apparat spektrograf dep, al jazılıp alınǵan material spektroramma dep ataladı. Spektrogrammada hár ses ózine tán bolǵan formantlarınıń jaylasıw ornına, formasına iye boladı.

Sesti aytıw ushın belgili waqıt birligi jumsaladı. Sestiń sozımlılıǵı terbelistiń sanı menen sozılıw waqtına baylanıslı boladı. Biraz tillerde, máselen, túrkmen, qırǵız, yakut tillerinde bir sestiń sozımlı hám qısqa aytılwı fonematikalıq xızmet atqaradı. Al qaraqalpaq tilinde belgili bir sestiń sozımlı hám qısqa aytılwı semantikalıq máni bildiriw ushın jumsalmaydı, tek fonetikalıq jaǵdayǵa baylanıslı birde sozımlı, birde qısqaraq aytılwı múmkin.

¹ Oberton – nemecshe ober ton – «joqarı ton» degen sózden jasalǵan.

² Rezonator – francuzsha resonance – «jańǵırırq» sózinen jasalǵan.

³ Spekr – grekshe spectrum – «kórinetuǵın» degen sózden jasalǵan.

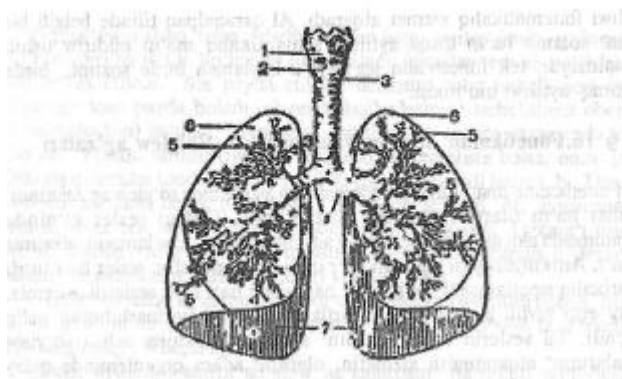
§ 16. Fonetikanın fiziologiyalıq aspekti. Sóylew aǵzaları

Fonetikanın anatomiyalıq-fiziologiyalıq aspektinde sóylew aǵzalarınıń qurılısı hám olardıń xızmeti sóz etiledi. Tildegi sesler jóninde aytqanımızda aldı menen ol seslerdiń artikulyaciyalıq sıpatlamasın biliwimiz zárúr. Artikulyaciyası jaǵınan hár qıylı bolǵanı ushın sesler hár túrli akustikalıq sıpatlamaǵa iye boldı, nátiyjede hár qıylı seslerdi esitemiz. Solay etip seslik ayırmashılıqlar artikulyaciyalıq ayırmashılıqtan kelip shıǵadı. Til seslerin hám olardıń aytılwın túsiniw ushın sóylew aǵzalarınıń atqaratuǵın xızmetin, olardıń adam organizminde qalay jaylasqanlıǵın, háreket etiw múmkinshiligin biliwimiz tiyis. Til, erin hám kishkene til jaylasqan awız boslıǵı, murın boslıǵı, dawıs shımıldıǵı jaylasqan tamaq hám ókpe sóylew aǵzaları bolıp esaplanadı.

Ókpe adamnıń ómir súriwi ushın zárúrli bolǵan dem alıw sıyaqlı oǵada áhmiyetli fiziologiyalıq xızmetti atqaradı. Sonday-aq ókpe til seslerin aytıw ushın zárúrli bolǵan hawa aǵımın payda etip, hawa júretuǵın kanaldıń boyında jaylasqan sóylew aǵzaları menen birlikte seslerdi dóretiw usaǵan oǵada áhmiyetli xızmetti de atqaradı. Ádette dem alıw procesinde hawanı ishke tartıw hám sırtqa shıǵarıw bir qalıpte teńdey waqıt ishinde murın arqalı iske asadı. Al sóylegen waqıtta hawanı ishke tartıw ádewir tezlesedi de, sırtqa shıǵarıw aqırın boladı hám ádettegi dem alıw (fiziologiyalıq dem alıw) waqtındaǵı hawanı sırtqa shıǵarıwǵa qaraǵanda ishten bir neshe mártebe kóbirek hawa shıǵarıw múmkin. Fiziologiyalıq dem alıw menen sóylewdegi dem alıwdıń taǵı bir ózgesheligi-sóylewde murınlıq seslerden basqa seslerdiń bárin aytqan waqıtta hawa aǵımı awızdan shıǵadı da, fiziologiyalıq dem alıwda ádette hawa murınnan shıǵadı.

Ókpe eki jaǵınan eki qolqa arqalı joqarısında jaylasqan kegirdek (traxeya) penen tutasqan boladı (1-súwret). ókpeden shıqqan hawa aǵımı kegirdek arqalı kegirdektiń joqarısında jaylasqan tamaq arqalı ótedi. Tamaq kegirdektiń joqarısındaǵı keńeygen bólegi boladı (2-súwret). Tamaq júzik tárizli, qalqan tárizli hám eki shómish tárizli shemirsheklerden quraladı. ol shemirshekler muskullar menen tutasıp turadı. Awqatlıq zattıń dem alatuǵın jaqqa (tamaqqa) qaray ketip qalмай, óneshke ketiwi ushın jutınıw waqtında tamaqtıń joqarısında almurt tárizli jumsaq shemirshek tamaq jolın jawıp turadı. Nátiyjede awqatlıq zat dem alıw organına qaray emes, al óneshke qaray ketedi.

Shómish tárizli shemirshek júdá háreketshen boladı. olar bir-birine jaqınlasıwı hám qashıqlasıwı arqalı dawıs shımıldıǵınıń formasın ózgertedi.

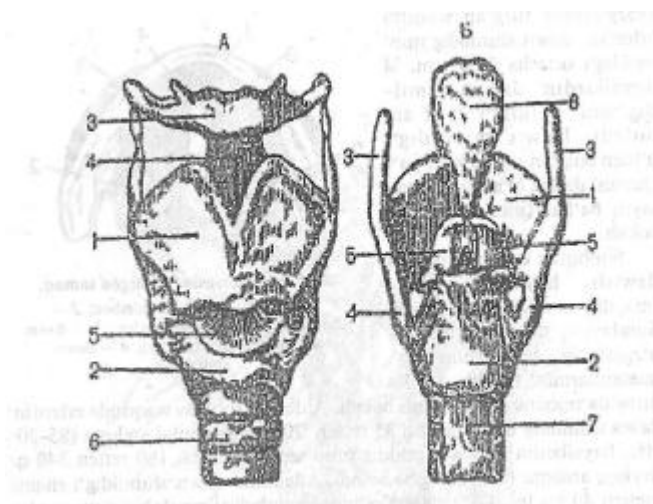
1-súwret

Ókpe hám kegirdek

1 — qalqan tárizli shemirshek; 2—júzik tárizli shemirshek; 3 —kegirdek; 4—qolqalar; 5 — qolqa talshıqları; 6 — ókpeniń joqarǵı negizgi bólimi; 7 — ókpeniń tómengi negizgi bólimi

Dawıs shımıldıǵı shómish tárizli hám qalqan tárizli shemirsheklerdiń aralıǵında jaylasqan mayısqaq jiyeklerine iye bolǵan sańlaq bolıp, oǵan bekitilgen muskullardıń tásiiri menen háreketke keledi (1-súwret). Dawıs shımıldıǵı ses payda etiwde oǵada úlken áhmiyetke iye boladı. Dawıs shımıldıǵınıń joqarısında jalǵan dawıs shımıldıǵı ornasqan boladı. Jalǵan dawıs shımıldıǵı tolıqlaw hám úlkenirek boladı. Dawıs shımıldıǵı zaqımlanıp, awırǵanda belgili dárejede jalǵan dawıs shımıldıǵı arqalı sóylewge boladı. Biraq dawıs qırıldaq hám pás shıǵadı.

Shómish tárizli shemirsheklerdiń háreketi nátiyjesinde dawıs shımıldıǵı óziniń formasın ózgertedi dedik. Máselen, dawıs shımıldıǵınıń úsh túrli jaǵdayın anıq ayırıwǵa boladı. Birinshiden, dawıs shımıldıǵınıń muskulları bosańsıp, ol keń ashılǵan bolıwı múmkin. Bunday jaǵdayda ókpeden shıqqan hawa aǵımı hesh qanday irkinishke ushıramaydı. Dawıs shımıldıǵı fiziologiyalıq dem alıw waqtında hám únsiz seslerdi aytqan waqıtta usı qalıpte bolıp turadı. ekinshiden, dawıs shımıldıǵı jaqınlasıp, onıń diywalları tartılıp turıwı múmkin. Bul jaǵdayda dawıs shımıldıǵı kishkene sańlaqtı payda etedi ya jabılıp turadı. Solay etip hawa aǵımı óz jolında tosqınlıqqa ushıraydı. Hawa basımı nátiyjesinde dawıs shımıldıǵı ashılıp, belgili kólemdegi hawa shıǵadı. Dawıs shımıldıǵı qattı tartılıp turǵanlıqtan taǵı da onıń diywalları jaqınlasıp, sańlaqtı kishireytedi, keyin hawa aǵımınıń basımı menen jáne ashılıp, belgili dárejede hawanı shıǵaradı da, qayıp jaqınlasadı. Bunday háreket oǵada úlken tezlik penen izbe-iz qaytalanıp otıradı.

2-súwret. Tamaq

A.Tamaqtıń aldınan kórinisi:

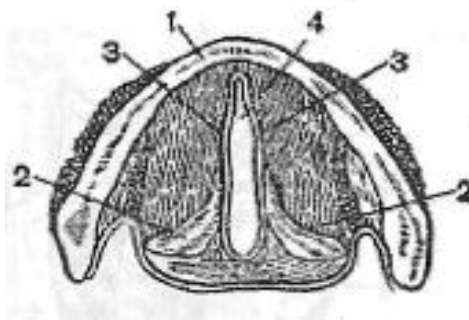
1 — qalqan tárizli shemirshek; 2—júzik tárizli shemirshek; 3 — til astı súyegi;
4 —qalqan tárizli shemirshekti til astı súyegi menen tutastırıwshı; 5 — júzik tárizli hám
qalqan tárizli shemirsheklerdi tutastırıwshı; 6 — kegirdek.

B.Tamaqtıń artınan kórinisi:

1 — qalqan tárizli shemirshek; 2 — júzik tárizli shemirshek; 3 — qalqan tárizli
shemirshektiń joqarǵı bólimi; 4 — qalqan tárizli shemirshektiń tómengi bólimi; 5 —
shómish tárizli shemirshek; 6 — tamaq ústi; 7 — kegirdektiń ishki tárepi

Bul dawıs shımıldıǵınıń joqarısındaǵı boslıqlarda hawanıń terbelisin payda etip, nátiyjede dawıs kelip shıǵadı. Dawıs shımıldıǵınıń bunday háreketinen dawıs qatnasatuǵın sesler bolǵan dawıslı sesler, únli dawıssızlar, sonorlar jasaladı. úshinshiden, dawıs shımıldıǵı bosańsıp, biraq ol kishkene sańlaq payda etiwı múmkin. Bul jaǵdayda hawa aǵımı qıyınlıq penen ótip, dawıs shımıldıǵınıń diywalların dirildetiwi nátiyjesinde shawqımǵa tán bolǵan dirildini payda etedi. Sóytip dawıs shımıldıǵınıń bunday jaǵdayında adam sıbırlap sóylewi múmkin.

Erler menen hayallardıń, ulıwma adamlardıń dawıs ayırmashılıǵı olardıń dawıs shımıldıqlarınıń ózgesheligine baylanıslı boladı. Qozǵalıssız turǵan waqıtta erlerdiń dawıs shımıldıǵınıń uzınlıǵı ortasha 1, 5 sm, al hayallardıń dawıs shımıldıǵınıń uzınlıǵı 1, 2 sm boladı. Dawıs shımıldıǵı úlken bolǵan sayın dawıs pás (juwan) dawıs, al kishi bolǵan sayın bálent (jıńishke) dawıs boladı.

3-súwret.

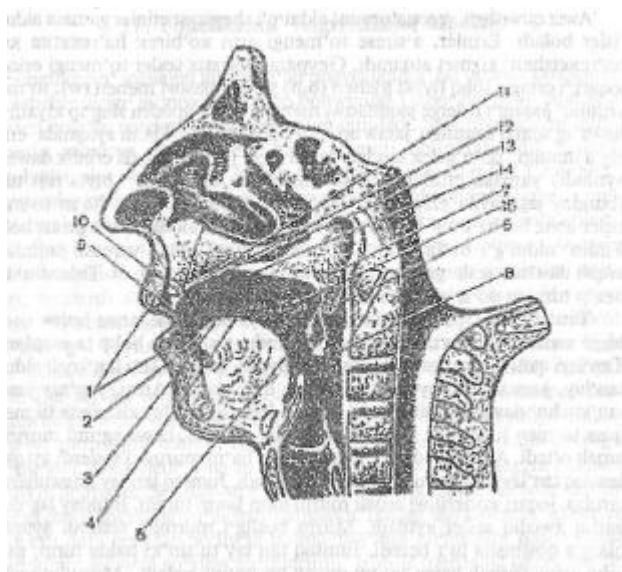
Kesesine kesilgen tamaq.

1 — qalqan tárizli shemirshek; 2 — shómish tárizli shemirshekler; 3 — dawıs shımıldıǵınıń ernekleri; 4 — dawıs shımıldıǵı.

Sonlıqtan erler juwan (iri) dawıslı, hayallar jıńishke (mayda) dawıslı bolıp keledi. Sonday-aq dawıstıń bunday ózgesheligi dawıs shımıldıǵı muskullarınıń tartılıp, kerilip turıw dárejesine de baylanıslı boladı. Ádettegi sóylew waqtında erlerdiń dawıs shımıldıǵınıń dirildisi 85 retten 200 ge shekemgi aralıqta (85-200 gc), hayallardıń dawıs shımıldıǵınıń terbelisi bolsa, 160 retten 340 qa deyingi aralıqta (160-340 gc) boladı.

Adamnıń dawıs shımıldıǵı shama menen 40 gc ten 1700 gc aralıǵındaǵı terbelisti payda etiw múmkinshiligine iye¹.

Ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımı tamaqtan keyin onıń joqarısında jaylasqan jutqınshaq boslıǵına keledi. Jutqınshaq diametri 3 sm shamasındaǵı jumsaq diywalına iye bolǵan boslıq bolıp, ol rezenator xızmetin atqaradı. Jutqınshaq joqarısındaǵı eki sańlaq arqalı murın boslıǵı menen, ortasındaǵı sańlaq arqalı awız boslıǵı menen hám tómende jaylasqan sańlaq arqalı tamaq penen tutasqan boladı. Tildegi seslerdiń jasalıwında tek bir sóylew aǵzası ǵana qatnasıp qoymaydı, al kópshilik sóylew aǵzalarınıń xızmeti nátiyjesinde belgili bir ses payda etiledi. Hár túrli seslerdiń jasalıwında, seslik ózgesheliklerdiń payda etiliwinde awız boslıǵında jaylasqan sóylew aǵzalarınıń xızmeti ayırıqsha (3-súwret). Joqarıda sesler awız, murın, jutqınshaq boslıqlarınıń rezonator (jańǵırıq) xızmetin atqarıwı nátiyjesinde ózinshelik ózgesheligine iye boladı degen edik. Tildegi sesler ayırıqsha awız boslıǵı rezonatorınıń hár túrli formaǵa eniwi arqalı ózlerine tán bolǵan seslik túrine iye boladı. Ayılajaq sestiń sıpatına baylanıslı awız boslıǵınıń kólemi hám formasın ózgertip turatuǵın háreketsheń sóylew aǵzaları til, jumsaq tańlay menen qosa kishkene til, erinler boladı. olardıń háreketi nátiyjesinde hawa aǵımına tosqınlıq jasalıp, dawıssız seslerge tán bolǵan shawqım payda etiliwi yamasa awız boslıǵı rezonatorınıń kólemin hám formasın ózgertiwi arqalı anaw yamasa mınaw dawıslı seske tán bolǵan tembr payda etiliwi múmkin.

4-súwret. Kesesine kesilgen bastaǵı sóylew aǵzaları

Háreketsheń sóylew aǵzaları:

¹ Л.Л.Буланин. Фонетика современного русского языка. М., 1970, 21-б.

1 — erinler; 2 — tildin aldınǵı bólimi; 3-tildin ortanǵı bólimi; 4 — tildin artqı bólimi; 5-tildin túbi; 6 — kishkene til; 7 — jumsaq tańlay; 8 — jutqınshaqtın artqı diywalı.

Háreketsheń emes sóylew aǵzaları:

9 — joqarǵı tislerdin aldınǵı sheti; 10 — joqarǵı tislerdin artqı sheti; 11-alveol; 12 — qattı tańlaydın aldınǵı bólimi; 13 —tańlaydın ortası; 14 — jumsaq tańlaydın aldınǵı bólimi; 15 —jumsaq tańlaydın artqı bólimi.

Awız boslıǵında jaylasqan sóylew aǵzalarının ishinde til eń háreketsheń xızmet atqaradı. Til shártli túrde til ushı, til arqası (ústi) hám til túbi (tamırı) bolıp bólinedi. Til arqasınıń ózi til aldı, til ortası, til artı bolıp bólinedi. Álbette, fiziologiyalıq jaqtan bir tutas tildi bulay etip bóliw seslerdi klassifikaciyalawǵa qolaylı bolǵanı ushın fonetikada shártli túrde qabıl etilgen. Tutas tildin yamasa onıń bóliminiń alǵa, keyinge, joqarıǵa, tómengge qaray túrli háreket etiwı arqalı óziniń tulǵası (massası) menen awız quwıslıǵı hár túrli kólemge keltiredi. Seslerdin bir-birinen ayırmashılıǵı tildin hár qıylı háreketi menen tıǵız baylanıslı boladı.

Awız quwıslıǵı rezonatorınıń aldınǵı shegarası erinler yamasa aldınǵı tisler boladı. erinler, ásirese tómengi erin kóbirek háreketke kelip, háreketsheń xızmet atqaradı. Geypara dawıssız sesler tómengi erinniń joqarǵı eringe tolıq tiyiwi menen (b, p) ya jaqınlasıwı menen (w), tómengi erinniń joqarǵı tislerge jaqınlasıwı menen (v,f) ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımına tosqınlıq jasaw arqalı ayıladı. Dawıslılardı aytqanda erinler alǵa umtılıp, dóńgelek sańlaq payda etedi (bul jaǵdayda erinlik dawıslılar ayıladı) yamasa erinler ápiwayı ashılǵan qálpinde biytárep turadı (bunday jaǵdayda eziwlik dawıslılar ayıladı). Joqarǵı hám tómengi tisler awız boslıǵınıń háreketke kelmeytuǵın aldınǵı shegarası boladı. Tildin aldınǵı bóliminiń, erinniń tislerge tiyiwi yamasa jaqınlasıwı arqalı dawıssız seslerge tán bolǵan shawqım payda etiledi. Tislerdin túbi bekip turǵan dóńislik alveola¹ dep ataladı.

Tańlay awız boslıǵı rezonatorınıń joqarǵı shegarası bolıw menen birge awız hám murın boslıqları ortasındaǵı shegara bolıp ta esaplanadı. Tańlay qattı tańlay hám jumsaq tańlaydan turadı. Qattı tańlaydı aldınǵı tańlay, jumsaq tańlaydı artqı tańlay dep ataydı. Artqı, yaǵnıy jumsaq tańlaydın dawamı kishkene til boladı. Jumsaq tańlay kishkene til menen qosa tómén túsiriliwi arqalı awız jolı jabıladı da, hawa aǵımı murın jolı arqalı ótedi. Ádettegi dem alıw waqtında hám murınlıq seslerdi aytqanda jumsaq tańlay tómén túsirilgen halda boladı. Jumsaq tańlay muskullarınıń tartılıp, joqarı kóteriliwi arqalı murın jolın jawıp turadı. Bunday jaǵdayda barlıq awızlıq sesler ayıladı. Murın boslıǵı murınlıq seslerdi aytqanda olarǵa qosımsha túr beredi. Jumsaq tańlay túsıńki halda turıp, murın jolın ashıwı arqalı hawa aǵımı murın boslıǵına keledi. Murınlıq seslerdi (m, n, ń)

¹ Alveola - latinsha albelus- «nawasha, oypat» degen máni bildiredi.

aytqanda muzıkalıq tonga hám awız boslıǵında payda bolǵan shawqımǵa qosımsha murın rezonatorı ayırıqsha seslik túr qosadı.

Til seslerin payda etiwde sóylew aǵzalarınıń hámmesi birdey xızmet atqara bermeytuǵınlıǵın joqarıdaǵı ayılǵanlardan kóriwge boladı. Seslerdiń jasalıwında sóylew aǵzaları háreketsheń sóylew aǵzaları hám háreketsheń emes sóylew aǵzaları bolıp ekige bólinedi. Háreketsheń sóylew aǵzaları belgili bir sesti payda etiw ushın háreketke kelip, zárúrli formaǵa iye boladı. olar seslerdiń jasalıwında eń tiykarǵı orındı tutadı.

Seslerdi aytıwda háreketsheń emes sóylew aǵzalarınıń da belgili dárejede áhmiyeti bar. Háreketsheń emes sóylew aǵzaları háreket etpeydi. Háreketsheń emes sóylew aǵzalarına háreketsheń sóylew aǵzaları jaqınlasıwı, tiyiwi yamasa olardan alıslawı múmkin. Háreketsheń sóylew aǵzaları-dawıs shımıldıǵı, til, erin, kishkene til menen qosa jumsaq tańlay; háreketsheń emes sóylew aǵzaları-tisler, qattı tańlay.

Seslerdiń ózinshelik ózgesheligin belgilegende, olardıń ayırmashılıǵın kórsetkende, bir-birine qarama-qarsı qoyǵanda, olardı klassifikaciyalaganda seslerdiń jasalıwı esapqa alınadı. Seslerdiń jasalıwı, artikulyaciyası sóylew aǵzalarınıń tikkeley xızmeti boladı.

§ 17. Fonetikanıń lingvistikalıq aspekti

Fonetikanıń sociallıq ilim bolǵan lingvistikanıń bir tarawı ekenliginiń baslı sebebi-tildin jámiyetlik qubılıs bolıwında. Tildin máni ańlatatuǵın birlikleri bolǵan sózler, gápler seslerden quraladı. Seslerdiń qatnas quralı xızmetin atqarıwı olardıń eń baslı xızmeti bolıp tabıladı. Seslerdi artikulyaciyalıq-akustikalıq jaqtan sóz etkende de olardıń (seslerdiń) lingvistikalıq xızmetin hár tárepleme anıqlaw kózde tutiladı. Fonetikanıń lingvistikalıq aspektinde seslerdiń tilde atqaratuǵın xızmeti sóz etiledi.

1. Sóylew aǵımın dara seslerge (fonemalarǵa) bóliw. Awızsha sóylew waqtında artikulyaciyalıq hám akustikalıq qásiyetlerine qaray otırıp, sózlerdi dara -dara seslerge ayırıw múmkin emes. Máselen, *Temur* sózinde t sesin aytıw waqtında -aq til endigi jınıshke dawıslı sesti aytıwǵa beyimlesip, tildin ushı ǵana emes, sonıń menen birge onıń tutas aldaǵı bólimi kóterilip, e dawıslısın aytatuǵınday qalıpke enedi. Bul jaǵday artikulyaciyalıq jaqtan t hám e sesleri ortasınan anıq shegara belgilewdiń múmkin bolmaytuǵının kórsetedi. [E] dawıslısı ayılıp bolınbay atırıp-aq murın jolı ashılıp, sóylew aǵzaları murınlıq m sesin aytıwǵa beyimlesedi. Nátiyjede e hám m sesleri ortasınan anıq shegara belgilew múmkin bolmaydı. Sonday-aq e dawıslısın aytıwdan baslap sózdiń aqırına shekem dawıs shımıldıǵı úziliksiz qatnasadı. Bul jaǵday dawıstıń qatnasına qaray onı dara seslerge bóliwge bolmaytuǵının kórsetedi. Basqa misal: *qulan* sózin aytıwda sóylew aǵzalarınıń izbe-iz qatnasına qaray onı bes bólek-bólek seske bóliw hám ol seslerdiń arasınan anıq shegara belgilew múmkin emes. óytkeni bir sestin artikulyaciyası (aytılwı) waqtında ol ses ayılıp bolınbay atırıp -aq geybir sóylew aǵzaları kelesi qońsılas sesti aytıwǵa beyimlesip turadı. *Qulan* sózindegi q sesin aytıw waqtında-aq erinler u sesin aytatuǵınday qalıpte turadı. Bul artikulyaciyalıq jaqtan q sesi menen u sesiniń arasına anıq shegara qoyıw múmkin emesligin kórsetedi. U sesin

aytıwdan baslap aqırına shekem dawıs shımdıǵı úziliksiz terbeliste boladı. Bul dawıstıń qatnasına qaray sesler ortasında anıq shegara belgilewdi qıyınlastıradı. Sonday-aq *qulan* sózin aytqanda ondaǵı hár bir sestıń artikulyaciyasına sáykes til háreket etip, hár sestı aytqanda belgili bir formaǵa enedi. Bir sestı aytıwdan ekinshi sestı aytıwǵa ótiwi, júdá tez waqıtta ámelge asadı hám olardıń arasına dál shegara da belgilew múmkin bolmaydı. Al akustikalıq jaqtan sóylew procesin jeke-jeke seslerge ajıratıw onnan da qıyın. óytkeni sóylew waqtında jumsalatuǵın sózler, gápler akustikalıq jaqtan úziliksiz dawam etetuǵın aǵım bolıp tabıladı.

Solay etip sóylewde sózlerdi jeke-jeke seslerge ajıratıw artikulyaciyalıq jaqtan da, akustikalıq jaqtan da múmkin emes. Tek lingvistikalıq jol menen ǵana sózlerdi dara-dara seslerge ajırata alamız. Buǵan kvazionimlerdi (tek bir sesi ózgeshe sózlerdi) salıstıra otırıp iseniwge y sesleriniń ayırıqsha fonema ekenligi bilinip tursa, ekinshiden, ol fonemalar orın almasıwı arqalı, olardıń hár biri sózden ap-ańsat bólinip, shegeralanıp tur. Solay etip sóz quramındaǵı sesler artikulyaciyalıq jaqtan bólinbegeni menen mánilik-lingvistikalıq jaqtan ap-ańsat bólinip, olar ortasınan shegera óte beredi.

Fonetika ilimniń tariyxında birinshi bolıp akademik L.V.Sherba fonemanıń «máni ayırıwshılıq» qásiyetin atap kórsetken edi. Fonetikada fonemanıń «máni ayırıwshılıq» qásiyeti ulıwma qabıl etilgen anıqlamaǵa aylanıp, bul teoriya prof. L.R.Zinder tárepinen rawajlandırıladı: «Sózdiń mánisi onıń fonemalıq qurılısınan ǵárezli emes; buǵan omonimlik hám polisemiyalıq qubılıslar gúwa bola aladı. Mısalı, «*stol*» hám «*stul*» hár túrli dawıslılarǵa iye bolǵanı ushın emes, al olar hár túrli túsinikti bildirgeni ushın hár túrli sózler bolıp tur. Sonıń menen birge biz «*stol*» sózin «*stul*» sózinen hesh kontektsiz ayırıp tanıytuǵın sebebimiz birinshi sózdegi dawıslı- o, ekinshisinde u. Bunnan fonemanıń «sózlerdi ayırıwshılıq funkciyasın kóriwge boladı»¹ Solay etip sózler bir - birinen aldǵı menen mánisi boyınsha hám onnan soń fonemalıq qurılısı boyınsha ayırıladı.

2. Fonemanıń tiykarǵı hám tiykarǵı emes belgileri. Hár bir fonema tildegi basqa fonemalardan ayırılıp turadı, sonıń menen birge ol sol tildegi basqa barlıq fonemalarǵa qarama-qarsı qoyıladı. Hár bir fonema tiykarǵı hám tiykarǵı emes belgilerdiń jıynaǵınan turadı. Bul ayılǵanlarǵa dálil retinde d dawıssız fonemasın mısálǵa alayıq. Qaraqalpaq tilinde d foneması -únli, til aldǵı, jabısıńqı, awızlıq. Bul ayılǵan belgiler d fonemasınıń tiykarǵı belgileri boladı. óytkeni qaraqalpaq tilinde únsiz (t), til artı (g), juwısıńqı (z), murınlıq (n) fonemaları bolıp, olardıń hár biri d fonemasınan sáykes belgileri boyınsha ayırılıp turadı. olar bılayınsha óz ara qarama-qarsı qoyıladı: t-únsiz fonema, sebebi d únli; g - til artı foneması, sebebi d til aldǵı foneması; z juwısıńqı fonema, sebebi d jabısıńqı; n murınlıq fonema, sebebi d awızlıq (murınlıq emes) fonema boladı. Demek, fonema sıpatında t sesiniń únsiz fonema, g sesiniń til artı, z sesiniń juwısıńqı, n sesiniń murınlıq fonema bolıp sanalıwı olarǵa qarama-qarsı qoyılatuǵın d fonemasınıń únli, til aldǵı, jabısıńqı, awızlıq ekenligi menen baylanıslı

¹ Л.Р.Зиндер.Общая фонетика. Л., 1960, 39-б.

boladı. Al usı d fonemasınıń juwan (qattı) hám erinlik emesligi onıń tiykarǵı belgisi-fonemalıq belgisi bola almaydı. Sebebi qaraqalpaq tilinde oǵan qarama-qarsı qoyılatuǵın jıńishke (jumsaq) d hám erinlik de sesleri óz aldına jeke-jeke fonema sıpatında jumsalmaydı. D sesiniń juwan ya jıńishke, erinlik ya erinlik emes bolıp aytıluwı fonetikalıq jaǵdayǵa baylanıslı boladı. Jıńishke dawıslı sesler menen qońsılas bolıp kelse, qaraqalpaq tilindegi basqa dawıssız sesler sıyaqlı d sesi de jıńishke bolıp (*d'izim, d'ep, d'án, t.b.*), juwan dawıslılar menen kelse, juwan bolıp(*dala, ıdı, t. b.*), juwan hám erinlik dawıslılar menen kelse, juwan hám erinlik bolıp(*d'os, d'urıs t. b.*), jıńishke hám erinlik dawıslılar menen kelse, jıńishke hám erinlik bolıp (*dúr, dúnya, dóń*) aytıla beredi. Fonetikalıq jaǵdaylardan ǵárezli halda payda bolǵan bul seslik ózgeshelikler fonemanıń tiykarǵı emes belgisi, onıń fonetikalıq belgileri bolıp sanaladı.

Tildegi fonemalardıń ózara qarama-qarsı qoyılıwı olar ortasında baylanıs, jaqınlıq joq degen túsinikti ańlatpaydı. Kerisinshe, bulay etip fonemalardı qarama-qarsı qoyıw arqalı olardıń tilde bir sistema quraytuǵınlıǵın, baylanısın, jaqınlıq jaqların kóriwge boladı. Máselen, *t-d, s-z, p-b, x-ǵ, k-g* hám *t, b.* sıyaqlı jubaylas dawıssızlardı alayıq. Hár bir jubaylas dawıssızlar tek bir belgisi menen, yaǵnıy dawıstıń qatnası boyınsha (únsiz, únli) ayrılıp tursa, olar basqa barlıq belgileri jaǵınan birdey: *t-d* jubaylas fonemalarına ortaqlıq belgi—bulardıń ekewi de jabısıńqı, til aldı, awızlıq(murınlıq emes); *s-z* jubaylasları- juwısıńqı, til aldı, bir fokuslı; *p-b* jubaylasları—jabısıńqı, erinlik, awızlıq, t.b. olardıń ayırmashılıq belgileri jubaylaslardıń birinshileri-únsiz fonemalar, al ekinshileri-únli fonemalar. Demek keltirilgen jubaylas seslerdiń birinshileriniń hámmesine (*t, s, p, k*) ortaqlıq belgi -olardıń bári únsiz, al olardıń ekinshileri (*d, z, b, g*) únli fonemalar bolıp tabıladı.

Fonema túsinigi óziniń eń dáslepki payda bolıwında ses túsinigine qarama-qarsı qoyılıwdan kelip shıqqan. Fonema degen túsinik penen ses túsinigi mudamı sáykes kele bermeydi. Fonema mudamı bir sesten turmasthan, geyde aytıluwı jaǵınan jaqın bolǵan eki, hátte úsh sesten quralıwı da múmkin. Geypara tillerde ushırasatuǵın diftong, triftonglar buǵan mısıl bola aladı. Kerisinshe, eki fonema bir pútin seske usas bolıp aytıluwı da múmkin. Mısalı, *ashshı, attı* usaǵan sózlerde eki *sh* hám eki *t* bir sozımlı ses sıyaqlı bolıp ayılǵan menen olardıń hár qaysısı bir qıylı eki fonemanıń dizbekleri (*shsh, tt*), dep túsiniledi.

Sonıń menen birge fonema hám ses pútkilley basqa-basqa nárseler emes, kerisinshe, olar ózara tıǵız baylanıslı túsinikler. Sonlıqtan fonetikada fonema túsiniginiń ornına da geyde ses sózi qollanıla beredi. Fonema tilde sesler arqalı ómir súredi. Tildegı sesler anaw yamasa mınaw fonemanıń jasaw forması boladı. Artikulyaciyalıq hám akustikalıq jaqtan ózinshelik ózgesheligine iye bolǵan, taǵı da mayda bólekke bóliwge bolmaytuǵın, sózlerdiń mánisin hám formasın ajratıw maqsetinde jumsalatuǵın seslerdiń tipine fonema deymiz.

3.Fonemanıń reńkleri (ottenokları). Tilde sesler oǵada kóp túrli. Máselen, hayallar hám erlerdiń dawıs ózgesheligi, hár bir adamnıń jeke fiziologiyalıq ayrıqshalıǵına baylanıslı dawıs ózgesheligi, hátte bir adamnıń túrli jaǵdaylarǵa baylanıslı hár túrli

dawıs ózgesheligi-bulardıń bári artikulyaciyalıq hám akustikalıq jaqtan seslerdiń sheksiz kóp túrliligin payda etedi. Biraq, bunday seslik ayırmashılıqlar hesh qanday tillik áhmiyetke iye bolmaydı, yaǵnıy qatnas quralı xızmetin atqarmaydı. Belgili bir mánige iye bolǵan sóz aytılsa, ol kim tárepinen hám qalay aytıluwına qaramastan sol tildi biletuǵın adam tárepinen túsiniledi. Hár túrli dawıs ózgeshelikleri eleştirilmeydi. Bul ózgeshelikler fonetika ushın hesh qanday áhmiyetke iye emes.

Fonema hár túrli fonetikalıq jaǵdaylarda ushırasadı. Túrli fonetikalıq jaǵdaylar fonemanıń aytıluwına tásir etip, belgili dárejede oǵan qosımsha túr beredi. Usınnan fonemanıń reńkleri (ottenokları)¹ kelip shıǵadı. Máselen, joqarıda aytılganday d fonemasınıń birde juwan, birde jińishke, birde juwan hám erinlik halda aytıluwınan onıń reńkleri payda boladı. Tilde d dawıssız óz aldına fonema dep tanılatuǵın bolsa, belgili bir sózlerdegi (*dala, dán, dos, dóń, t. b.*) *d, d', d°, d°'* sesleri d fonemasınıń tildegi reńkleri, yaǵnıy sózlerde jumsalatuǵın wákılleri bolıp sanaladı. Sonlıqtan akademik L.V.Sherba fonemanı seslik tip dep ataydı. Solay etip fonema tilde ózleriniń reńkleri arqalı ómir súredi. Bul jaǵınan fonemanıń reńkleri menen tildegi sesler haqqındaǵı túsinipler birdey túsinipler bolıp esaplanadı.

Hár túrli fonetikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı payda bolǵan reńkleri fonemanıń minnetli reńkleri delinedi. Sonıń menen birge tildiń dialektlik ózgesheliklerine baylanıslı bir fonema birdey fonetikalıq jaǵdayda bolıwına qaramastan belgili dárejede hár qıylı bolıp aytıluwı múmkin. Máselen, *jol-djol, jaqsı-djaqsı* sózlerindeki j hám dj sesleri. Bunday bolıp tilde bir fonemanıń (máselen, j fonemasınıń) hár túrli reńklerine iye bolıwı fonemanıń fakultativ reńkleri delinedi.

Fonemanıń minnetli reńkleri fonetika ushın oǵada áhmiyetli. Fonetikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı bul reńkler kombinatorlıq hám poziciyalıq reńkler bolıp bólinedi. Kombinatorlıq reńkler qońsılas fonemalardıń bir-birine tiygizgen tásirinen payda boladı. Qaraqalpaq tilinde juwan dawıslılarǵa qońsılas bolıp kelgende dawıssız sesler juwan, jińishke dawıslılarǵa qońsılas bolıp kelgende sol dawıssız sesler jińishke (**tas** sózindeki **t** hám **s** fonemalarınıń juwan, **tes** sózinde **t** hám **s** fonemalarınıń jińishke bolıwı), erinlik dawıslılarǵa qońsılas bolıp kelgende dawıssızdıń erinlik túr alıwı (máselen, **tos** sózinde **t°** hám **s°** fonemalarınıń erinlik túrde aytıluwı) fonemanıń kombinatorlıq reńklerin payda etedi. Sózdiń basında, ortasında, aqırında keliwine baylanıslı, buwınıń sıpatına, pátke baylanıslı bir fonemanıń belgili dárejede túrlishe aytıluwınan fonemanıń poziciyalıq reńkleri jasaladı. Sonday-aq fonemanıń reńkleri sóylew stiline, sóylewdiń emocionallıǵına da baylanıslı bolıwı múmkin.

¹ «Ottenok», «allofon» hám «variant» terminleri sinonim mánisinde de jumsaladı. Sonıń menen birge Sankt-Peterburg (Leningrad) fonologiyalıq mektebinde «ottenok» termini, Moskva fonologiyalıq mektebiniń wákılleriniń miynetlerinde «variant» termini qollanıladı.

§ 18. Til sesleriniñ klassifikaciyası

Til seslerin dawıslılar hám dawıssızlar dep eki toparğa bóliw erte dáwirlerden baslap-aq til biliminde dástúrge aylangan. Álbette, bunday etip bóliwge barlıq tillerde de tolıq tiykar bar. Seslerdi klassifikaciyalawda bárinen de burın olardıń sóylewde jumsalıw ózgesheligi, fonemalıq qásiyetleri, buwındaǵı tutqan ornı negizgi ólshem (kriteriya) boladı. Sonıń menen birge dawıslılar menen dawıssızlar artikulyaciyalıq hám akustikalıq jaqtan da belgili dárejede ózinshelik ózgesheliklerge iye bolıp, seslerdi klassifikaciyalawda bul tárepine de kewil awdarıw zárúr.

Dúnya tilleriniñ hámмесinde dawıslı hám dawıssız seslerdi ayırıwdaǵı ólshem birdey bola bermewi múmkin. Máselen, kópshilik tillerde sózlerdegi ayırım dawıslılardı túsirip qaldırıp dawıssızlardıń járdemi menen sózlerdi ayırıp tanıwı múmkin. Bul jaǵday, á sirese, orıs tilinde anıq kórinedi. oǵan orıs tilinde dawıslılar sanınıń az bolıwı sebepshi bolsa kerek. Arnawlı tájiriybeniń juwmaǵı boyınsha telofonnan sóylesiwde tómén dárejede esitiliw jaǵdayında (ayırıqsha qosımsha kúshli shawqım aralasqan jaǵdayda) egerde dawıssızlardıń artikulyaciyası 19-20 % bolǵanda, al dawıslılardıń artikulyaciyası tek 4-5% ti quraǵannıń ózinde, tutas sózlerdiń artikulyaciyası 16-17%ke jetetuǵınlıǵı anıqlanǵan¹. Bunnan sózlerdi durıs qabıl etiwde dawıssızlar sheshiwshi áhmiyetke iye boladı da, al dawıslılar ekinshi dárejeli rol oynaytuǵınlıǵı kórinedi. Solay etip dawıslılar menen dawıssızlardıń ayırmashılıǵı olardıń hár qıylı mólsherdegi fonologiyalıq xızmet atqarıwınan da kórinedi; dawıssızlar kóbirek mólsherdegi, dawıslılar azıraq muǵdardaǵı fonologiyalıq xızmetti atqaradı. Túrkiy tillerde dawıslılar únlesligi baslı orın tutadı. Dawıslı seslerdiń jumsalıwı singarmonizm nızamına tiykarlanadı.

Dawıslı hám dawıssız seslerdi ayırıwdaǵı eń ulıwmalıq belgi bul buwın quray alıw yamasa buwın quray almaw belgisi bolsa kerek. Buwın quray alatuǵın sesler dawıslı sesler, buwın quray almaytuǵın sesler dawıssız sesler boladı. Dawıslı ses buwınnıń orayı (yadrosı), shıńı bolsa, dawıssız sesler oǵan járdemshilik xızmet atqaradı. Solay etip, buwın qurawda dawıslı ses baslı orın tutadı. Sonıń menen bir qatarda, geypara tillerde dawıslı sesler menen birge dawıssızlar qatarına jatatuǵın sonantlar da buwın quray alıw qásiyetine iye boladı. Buǵan mısıl retinde chex tilin kórsetiw múmkin. Sonday-aq, shaqqan sóylew waqtında sózden ayırım dawıslılardı túsirip qaldırıp múmkin. Bul jaǵdayda dawıssızlardıń ózleri-aq buwın quray aladı. Mısılǵa orıs tilindegi *пят-ница* (pyatnica), qaraqalpaq tilindegi *ts-le* (tisle), *qs-qa* (qısqa) hám t.b. sózlerdi kórsetiwge boladı. Geypara tańlaq sózler únsiz dawıssız seslerden de quraladı. Demek, bul únsiz dawıssız seslerden de buwın jasala alıwı múmkin degen sóz. Máselen, «tınısh» degen mánide jumsalatuǵın orıs tilindegi *cs*, *chsh* sózleri yamasa

¹ Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. М., изд.2,1979, 111-бет. Bul jerde «artikulyaciya» degennen fonetikada qabıl etilgen ádettegi túsiniń emes, al dawıslı, dawıssız yamasa tutas sózdiń durıs qabıl etiliw procenti túsiniledi (Atalǵan miynetniń 16-бетin qarańız).

tawıqlardı shaqırıw mánisinde jumsalatuǵın *ks-ks* sózi; sonday-aq qaraqalpaq tilindegi attı yamasa eshekti toqtatıw ushın jumsalmaytuǵın tańlaq sózler *tq-tq*. dawıslı seslerdiń járdemisiz-aq sózdi, sonıń menen birge buwındı payda etip tur.

Joqarıda ayılǵanlardan buwın quray alıw qásiyeti dawıslı seslerdiń tábiyatına tán qásiyet ekenin, dawıslılardıń buwın quramawı múmkin emes ekenin, al dawıssız sesler tiykarınan buwınnıń quramında dawıslı seske járdemshilik xızmetti atqarıwı menen birlikte buwın qurawda olardıń (dawıssızlardıń) dawıslılar sıyaqlı tiykarǵı xızmetti de atqara alatuǵınlıǵın kóriwge boladı. Solay etip dawıslılardı isenimli túrde buwın qurawshılar dep ataǵanımız benen dawıssız seslerdi pútkilley buwın quray almaytuǵın sesler dep ayta almaymız.

Dawıslı hám dawıssız seslerdiń artikulyaciyalıq-akustikalıq jaqtan ózleriniń ayırıqshalıq belgileriniń bolıwı pútkil yamasa kópshilik dúnya tillerine tán bola otırıp, ol universal sıpatqa iye boladı. Sonlıqtan da seslerdi dawıslı hám dawıssızlar dep klassifikaciyalawda olardıń artikulyaciyalıq-akustikalıq ayırıqshalıqları da esapqa alınadı.

Akustikalıq belgilerge qaraǵanda da artikulyaciyalıq jaqtan seslerdi dawıslı hám dawıssızlar dep bóliw isenimlirek hám dálillirek boladı. Sonlıqtan da aldı menen olardıń artikulyaciyalıq jaqtan ózinshelik ózgesheliklerine toqtap ótemiz.

Ádette fonetikalıq ádebiyatlarda fiziologiyalıq (artikulyaciyalıq) jaqtan dawıslı yamasa dawıssızlar dep seslerdi eki úlken toparǵa bóliwde ókpeden sırtqa shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımınıń sóylew aǵzalarınıń bir jerinde tosqınlıqqa ushıraw ya ushıramaw jaǵdayı esapqa alınadı. Sóylew aǵzalarınıń tosqınlıǵına ushıraǵan sesler dawıssız sesler, al tosqınlıqqa ushıramaqan sesler dawıslı sesler dep tanıladı.

Ataqlı orıs fonetisti V.A.Bogorodickiydiń kórsetiwi boyınsha dawıslılar sóylew aǵzalarınıń, sonıń ishinde jaqtıń ashılıw háreketinen, al dawıssızlar jaqtıń jabılıw háreketinen jasalatıǵınlıǵın atap kórsete otırıp, ol hátte dawıslılardı «awız ashılıwshılar» (rtoraskrivateli) dep atawdı usınadı¹. Bul pikirdiń ele de anıq emes ekenin professor L.R.Zinder atap kórsete otırıp, i sesin aytqanda jaqtıń tómén túsińki bolıwı talap etilmeytuǵının, al a sesin aytqandaǵı jaqtıń ashılıw dárejesiniń barlıq dawıslılar ushın emes, al dál sol dawıslı ses ushın tán ekenin aytıp ótedi. Demek ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımına ayırım sóylew aǵzalarınıń tusında tosqınlıqtıń bolıw yamasa bolmawı ózinen-wózi seslerdiń sıpatın belgiley almawı múmkin. Tildiń kóbirek joqarı kóteriliwi arqalı til menen tańlay ortasında kishirek sańlaq payda etiledi. Biraq bunda hawa aǵımınıń ólpeń shıǵıwı nátiyjesinde dawıssız ses emes, al dawıslı i sesi jasaladı. Solay etip L.R.Zinderdiń kórsetiwi boyınsha dawıslı hám dawıssız seslerdiń ayırmashılıǵın belgilewde ókpeden shıqqan hawa aǵımınıń páti de esapqa alınıwı tiyisli². Dawıslılardı aytqanda ókpeden shıqqan hawa aǵımınıń páti kúshsiz, ólpeń bolsa, al dawıssız seslerdi aytqanda, kerisinshe hawa aǵımı kúshli boladı. Dawıssızlardı aytqanda hawa aǵımınıń kúshli bolıwı olardıń jasalıwındaǵı sóylew aǵzaları payda

¹ В.А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку. М., 1939, 39-б.

² Л.Р. Зиндер. Общая фонетика, 113-б.

etken tosqınlıqtı jeńiw zárúrliginen bolıwı múmkin. Nátiyjede anaw ya mınaw dawıssız seske tán bolğan shawqım payda etiledi.

Dawıslılar menen dawıssızlardıń artikulyaciyasındaǵı eń ulıwmalıq ayırmashılıq belgi olardıń aytılwında sóylew aǵzaları muskullarınıń qansha energiya jumsaw dárejesi hám tosqınlıqtı payda etiw yamasa etpew qásiyeti menen baylanıslı boladı. Anaw ya mınaw dawıssız sesti aytqanda sóylew aǵzalarınıń bir orında (bóliminde) tosqınlıq payda etile otırıp, muskullardıń keriliwi, kóbirek energiya jumsalıwı da sol dawıssız sestiń jasalğan ornına tuwra keledi. Sáykes dawıssız seske tán bolğan shawqım da sol tosqınlıq jasalğan orında payda etiledi. Al onnan basqa sóylew aǵzalarınıń muskulları ádettegi bosań qálpinde kúsh túspegen halda turadı. Dawıslı seslerdi aytqanda tutas barlıq sóylew aǵzalarına kúsh túsip, olardıń muskulları tartılıp, kerilip turadı. Nátiyjede kóbirek energiya jumsaladı.

Dawıslı hám dawıssız seslerdi ajratıwdáǵı joqarıda kórsetilgen ólshem eń dáslep I.A.Boduen de Kurtene tárepinen ayılğan edi¹. Bul ólshem dawıslılar menen dawıssızlardı ayırıwdáǵı eń ulıwmalıq ólshem bolıp sanaladı. Dawıssızlardıń artikulyaciyasın sóz etkende, máselen, tildıń qay bóliminiń sol dawıssızdı aytqanda háreketke keletuǵının anıqlaw kerek. Sebebi dawıssız sesti aytqanda sóylew aǵzalarınıń belgili bir ornında tosqınlıq payda etiledi. Dawıslılar jóninde sóz bolǵanda tildıń bir bólimi emes, al tutas tildıń jaǵdayın anıqlaw talap etiledi. Sebebi dawıslı seslerdiń jasalıwında sóylew aǵzalarınıń sheklengen bir bólimi emes, al tutas sóylew aǵzası qatnaslı boladı.

Solay etip dawıslılar menen dawıssızlardıń klassifikaciyalawında artikulyaciyalıq belgiler, sonıń ishinde tosqınlıqtıń bolıw yamasa bolmawı, hawa aǵımınıń kúshli yamasa ólpeń bolıwı, tosqınlıq etilgen orında ǵana kóbirek energiya jumsalıw yamasa tutas sóylew aǵzasında energiya jumsalıw belgili dárejede áhmiyetke iye boladı.

Dawıslı hám dawıssız sesler akustikalıq jaqtan da ózinshelik ózgesheliklerge iye boladı. Dawıslı sesler ózleriniń anıq formantlıq strukturasına iye boladı. Dawıssızlarǵa ol tán emes. Dawıslılarda ton, dawıssızlarda shawqım basım boladı. Biraq akustikalıq ólshemlerge ǵana tiykarlanıp dawıslılar menen dawıssızlardıń ortasına anıq shegara qoyıw múmkin emes. Ásirese, dawıssızlardıń ishinde sonorlar (geyde bul termin sonantlar dep te ayıladı) ózleriniń anıq formantlıq strukturasına iye bolıwı hám shawqımǵa qaraǵanda da tonnıń basım bolıwı jaǵınan, yaǵnıy akustikalıq jaqtan dawıssızlarǵa qaraǵanda dawıslılarǵa jaqınraq turadı. Akustikalıq jaqtan seslerdi dawıssızlar dep bóliwge anıq ólshem bolmaǵanlıqtan olardı (seslerdi) «sonorlar» hám «shawqımlılar» dep bóliw múmkin. Solay etip, akustikalıq jaqtan sonorlar dep atalıp júrgen awızlıq l, r, y, w hám murınlıq m, n, ń sesleri dawıslı sesler menen birlikte bir topardı-«sonorlar» toparların, al qalğan sesler «shawqımlılar» toparın quraydı.

§ 19. Dawıslılar hám olardıń klassifikaciyası

¹ И.А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию, М., т.2, 262-б.

Tildegı barlıq dawıslı seslerge ortağ bolğan eñ ulıwmalıq artikulyacıyalıq belgi — olardıń hámmesi jasalıw usılı jaǵınan «juwısıńqı» sesler qatarına kirip, olardı aytqanda sóylew aǵzalarınıń qanday da bir jerinde tosqınlıqtıń payda etilmewi hám dawıstıń qatnasınıń shárt ekenligi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da dawıslılardıń artikulyacıyalıq ózgesheligi jáne olardıń klassifikacıyası jóninde sóz etilgende bul ortağ artikulyacıyalıq jaǵdaylar sózsiz esapqa alınıwı shárt.

Dawıslı seslerdiń jasalıwındaǵı ulıwmalıq belgiler bolğan dawıs shımıldıǵınıń qatnasıwı hám sóylew aǵzaları tárepinen hawa aǵımınıń tosqınlıqsız erkin shıǵıwı akustikalıq jaqtan sáykes muzıkalı tondı payda etedi. Demek, barlıq dawıslı seslerdiń negizin muzıkalı ton quraydı. Sonıń menen birge hár qıylı dawıslı ses hár túrli ırǵaqqa iye bolğan belgili mólsherdegi óziniń tonına iye boladı. Tiykargı ton menen qosımsha tonlardıń ózara únlesip, aralasıp keliwinen dawıslılardıń tembri payda etiledi.

Awız hám jutqınshaq boslıqlarınıń (murınlıq dawıslıları bar bolğan geypara dúnya tillerinde murın boslıǵınıń da) rezonator xızmetin atqarıwı nátiyjesinde qosımsha tonlardıń ayırımlarınıń kúsheyetuǵınlıǵı, al ayırımlarınıń páseyetuǵınlıǵı akustikalıq materiallardan belgili. Usı energiyanıń kúsheygen bólegi dawıslı fonemanıń formantası (F) boladı. Hár bir dawıslı ses ózine tán formantlıq qurılısına iye boladı hám dawıslılardıń bir-birinen ózgesheligi usı jiyiliklerdiń (formantlardıń) ayırmashılıqlarınan kelip shıǵadı.

Dawıslı seslerdiń aytılwındaǵı muzıkalı ton dawıstıń qatnasıwınan jasaladı hám kópshilik dúnya tillerinde jumsalatuǵın usı «dawıslı ses» termininiń qollanıwı da soǵan (muzıkalı tonga) baylanıslı boladı. Seslerdiń bul toparı negizinen dawıs (ún, golos hám t.b.) sózi menen baylanıslı boladı. Máselen, qaraqalpaqsha — dawıslı, qazaqsha — dawıstı, ózbekshe — únli, orıssha — glasnyı hám t. b.

Dawıslılardıń fonemalıq quramı hár túrli tillerde hár qıylı boladı. Máselen, qaraqalpaq tilinde toǵız dawıslı fonema bolsa, qırǵız tilinde on tórt dawıslı fonema, al inglis, orıs hám ózbek tillerinde altı-altıdan dawıslı fonema bar. Sonday-aq dawıslılardıń qısqa hám sozımlı, dara hám quramalı túrleri hár túrli dúnya tillerinde hár qıylı dárejede orın alıwı múmkin. Til biliminde dara dawıslılar monoftong, al quramalı dawıslılar diftong yamasa triftong dep aytıladı.

Tildegı dawıslı seslerdiń qısqa ya sozımlı bolıp aytılwı eki túrli jaǵdayǵa baylanıslı boladı. Birinshiden, dawıslılardıń sozımlılıǵı túrli fonetikalıq jaǵdaylardıń tásirinen bolıwı múmkin. Máselen, buwınnıń túrine, pátke, sózdiń túrli poziciyasında (basta, ortada, aqırında) keliwine baylanıslı yamasa qońsilas dawıssız seslerdiń sıpatına baylanıslı dawıslı seslerdiń sozımlı ya qısqa bolıp aytılwı buǵan misal bola aladı. Dawıslılardıń sozımlılıǵındaǵı bunday ózgeris qubılmalı bolıp, ol belgili bir dawıslı sestıń tábiyatınan kelip shıqpaydı, al hár qıylı fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen payda boladı. ekinshiden, dawıslı fonemalardıń qısqa yamasa sozımlı bolıp aytılwı fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen emes, al sol fonemalardıń ózlerine tán turaqlı belgileri bolıwı múmkin. Geypara dúnya tillerinde ózara qarama-qarsı qoyılatuǵın qısqa hám sozımlı

fonemalar bolıp, olardıń qısqa hám sozımlı ekenligi fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen emes, al olardıń tábiyatına tán tiykarǵı jáne turaqlı belgisi bola otırıp, hár túrli fonema retinde usı belgisi arqalı ózara qarama-qarsı qoyıladı. Sonlıqtan da fonemalıq bul belgileri sózlerdiń mánisin ajıratıw xızmetin atqaradı. Mısalı, qırǵız tilinde: *er* (mujshina)-*eer* (sedlo); túrkmen tilinde: *aat* (loshad)- *at* (imena); xakas tilinde: *as* (zerno) - *aas* (rot), *xas* (gus) - *xaas* (remen), *ol* (on) - *ool* (sın), *sox* (bey)- *soox* (xolod) hám t. b.

Dawıslı fonemalardıń jasalıw ornın dál jáne anıq belgilew hám olardı klassifikaciyalaw dawıssız fonemalarǵa salıstırǵanda biraz qıyınıraq hám quramalıraq boladı. Jasalıw usılı jaǵınan barlıq dawıslı fonemalar birgelkili: olardıń bárin aytqanda da ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımı úziliksiz sırtqa shıǵıp turadı. Dawıslı fonemalar ayırım sóylew aǵzalarınıń xızmeti arqalı bir-birinen artikulyaciyalıq ayırmashılıqqa iye boladı. Dawıslılardıń ayırmashılıǵın támiyinlep turatuǵın sóylew aǵzaları tiykarınan erinler menen til bolıp sanaladı.

Fiziologiyalıq jaqtan eń háreketshen hám aktiv sóylew aǵzası til bolǵanlıqtan dawıslılardıń jasalıwın anıqlawda hám olardı klassifikaciyalawda tildiń jaǵdayına tiykarlanıladı. Awız boslıǵında tildiń qanday formaǵa eniwi, onıń massasınıń awız boslıǵınıń qaysı bólimine qaray (artqı, aldınǵı, ortańǵı bólimleri) baǵıtlanıwı awız boslıǵı rezonatorınıń kólemin hár túrli formaǵa endirip otıradı.

Basqa barlıq sóylew aǵzaları hesh qanday ózgerissiz halda turıp, tek ǵana tildiń jaǵdayınıń ózgeriwi menen awız boslıǵı rezonatorınıń forması ózgeriske ushırawı nátiyjesinde hár túrli dawıslı sesler jasaladı.

Til awız boslıǵınıń ortańǵı bólimine toplanǵan jaǵdayda ǵana onı (awız boslıǵı rezonatorın) teńdey eki bólekke bólip turıwı múmkin. Til alǵa jılıǵan jaǵdayda awız boslıǵınıń artqı bólimi úlkenirek kólemge, al aldınǵı bólimi kishirek kólemge iye boladı: til artqa jılıǵan jaǵdayda awızdıń artqı bóliminde kishirek, al aldınǵı bóliminde úlkenirek kólemniń payda bolıwı tábiyiy qubılıs. Tildiń bunday jaǵdayları menen dawıslılardıń formantlıq (F) qurılısı (hár bir dawıslıǵa tán bolǵan seslik ózgesheligi) tikkeley baylanıslı boladı.

Dawıslı seslerdi klassifikaciyalawda tildiń jaǵdayı menen birlikte tiykarǵı artikulyaciyanı quraytuǵın erinlerdiń háreketi de esapqa alınıwı tiyis. Fiziologiyalıq jaqtan erinler tilge salıstırǵanda sheklengen dárejede háreket ete aladı. erinler dóńgelengen halda alǵa qaray úyriliwi múmkin. erinlerdiń usınday jaǵdayları menen de dawıslı sesler bir- birinen ayrılıp turadı. erinlerdiń alǵa qaray úyriliwi nátiyjesinde awız boslıǵı rezonatorınıń kólemi (ásirese onıń aldınǵı bólimi) azlap úlkeyedi hám, eń baslısı, hawa aǵımınıń sırtqa shıǵıw jolı tarayadı. Bunday jaǵday erinlik dawıslılardıń spektrindegi joqarǵı formantlardıń jeyligin tómendetiwge sebepshi boladı.

Fonetikalıq ádebiyatlarda dawıslı seslerdi klassifikaciyalawdıń tiykarınan eki túrin ushıratıwǵa boladı. Bir qatar ilimpazlar dawıslı seslerdiń anıq túrde bólingen artikulyaciyalıq sistemasın usınsa, ekinshi topardaǵılar, kerisinshe, bir artikulyaciyadan

ekinshisine sóylew aǵzaları kem-kem ótetuǵınlıǵın hám olar arasınan anıq shegara qoyıw qıyın ekenin atap kórsetedi.

Dawıslı seslerdi klassifikaciyalawdaǵı birinshi kózqaras boyınsha tildiń jazıq (gorizontal) jaǵdayı boyınsha (alǵa hám artqa jılǵıwı jaǵınan) aldınǵı, ortańǵı, hám artqı dawıslılar bolıp, tildiń tik (vertikal) jaǵdayı boyınsha (joqarı hám tómén jılǵıwı jaǵınan) joqarǵı, tómengi hám ortańǵı dawıslılar bolıp, erinniń qatnası jaǵınan erinlik hám eziwlik dawıslılar bolıp bólinedi. Bul kóz-qaras boyınsha dawıslı seslerdiń hár bir tipi ortasına qatań anıq shegara belgilenedi.

Dawıslı seslerdi klassifikaciyalawdaǵı ekinshi túrli kóz-qaras boyınsha dawıslı sesler tipi ortasına qatań shegara belgilenbeydi. Dawıslılardıń bunday klassifikaciyasın akademik L.V.Sherba usınadı. Ol tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha dawıslı seslerdi aldınǵı, artqı hám aralas dawıslılar tipi dep bóledi de, olar ortasına qatań shegara belgilemeydi. L.V.Sherba tildiń tik jaǵdayı boyınsha dawıslılardı altı basqıshqa bóledi. Altı túrli dawıslı seslerdi bir-birinen esitiwi arqalı ayırıp bilgenlikten ol dawıslılardı beske yamasa jetige emes, al dál altı basqısha bólgen: L.V.Sherba dawıslı sesler tipiniń hár bir basqıshı ortasınan qatań shegara sızıǵın ótkermeydi. Bul hár bir basqıshqa kiretuǵın dawıslılar ortasında qatań shegara joq degendi ańlatadı. eń qısıq(i) tipindegi dawıslı fonemadan eń ashıq (a) tipindegi dawıslı fonemanı aytaman degenge shekem yamasa eń qısıq (i) tipindegi dawıslı fonemadan baslap eń ashıq (a) tipindegi dawıslı fonemanı yrtaman degenge shekemgi aralıqta tildi joqarı kóteriw yamasa tómén túsiriw arqalı hám bul jolda málim dárejede irkiliw nátiyjesinde hár túrli tiptegi dawıslı fonemalardı aytıw múmkin. Dawıslı fonemalardıń tiykarǵı tipleri hám olardı belgilew ushın qollanılatuǵın ayırım tańbalar (L.V. Sherba boyınsha):

Aldınǵılar (Передние)	Aralaslar (Смещенные)	Artqılar (Задние)
У I	Ы	Ш И
Y I		V
I e		О
Ес	З	Л с
X		
Ә a	a	О

Til menen tańlay ortasındaǵı aralıqtıń altı túrli bolıwı tildiń joqarı kóteriliw yamasa tómén túsıw dárejesine baylanıslı boladı. Tildiń hár túrli kóteriliw yamasa tómén túsıw dárejesinde hár qıylı dawıslı fonemalar tipi jasaladı.

Akademik L.V.Sherba usınǵan bul kestede tildiń tik jaǵdayı boyınsha altı basqıshtaǵı dawıslı fonemalar berilgen. Kestedege dawıslı fonemalardıń hámmesi tek bir tilde ushırıswı shárt emes, al olardıń hár túri hár qıylı dúnya tillerinde ushırıswı múmkin bolǵan dawıslılar-dıń tipi bolıp sanaladı. Dawıslı fonemalardıń sanı qatań esapta

bolatuǵın hár bir dara tilde tildiń joqarı kóteriliw yamasa tómén túsiw dárejesiniń qansha basqishta bolıwı dawıslı fonemalardıń quramın anıqlawdaǵı baslı ólshem boladı.

Tildiń tik jaǵdayı boyınsha ǵana emes, sonıń menen birge tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha da dawıslılar tipi ortasına qatań anıq shegara belgilew múmkin emes. Sebebi jazıq jaǵdayı boyınsha da til áste izbe-izli túrde jılıwı arqalı hám bul jolda málim dárejede irkiliwi nátiyjesinde hár túrli tiptegi dawıslılar jasalıwı múmkin. Sonlıqtan da til aldǵı dawıslısın aytıwdan baslap eń tereń til artı dawıslısın aytaman degenge shekemgi aralıqta til bir neshe irkilis jasawı nátiyjesinde sáykes bir neshe dawıslılar tipin payda etiwı múmkin.

Kópshilik jaǵdayda dawıslılardıń jasalıwında tildiń kóteriliwi yamasa tóménlewı jaqtıń kóteriliw hám tómén túsiwi menen birlikte iske asadı. Bunnan dawıslılardıń sıpatın jaqtıń kóteriliw yamasa tómén túsiw dárejesine ǵana baylanıslı boladı degen juwmaqqá keliwge bolmaydı. óytkeni anaw ya mınaw dawıslıń aytqanda jaqtıń qanday jaǵdayda bolıwı emes, al tildiń jaǵdayı áhmiyetlirek boladı. Buǵan iseniw ushın mınaday tájiriybeler islew múmkin: qálemdi tislep turıp (jaqtı joqarı-tómen qozǵaltpastan) barlıq dawıslı seslerdi (ashıq, qısıq, t.b.) aytıwǵa boladı; jaqtı kem-kem asha otırıp bir dawıslı sestıń ózin aytıw múmkin. Bunnan dawıslı seslerdiń artikulyaciyasında negizgi orındı jaqtıń háreketi emes, al tildiń háreketi tutatuǵınlıǵın kóremiz. Solay etip, dawıslı sesler tiykarınan úsh baǵdarda klassifikaciyalanadı: tildiń tik (vertikal) jaǵdayı boyınsha (jaqtıń ashılıwı boyınsha emes) ashıq, qısıq hám olardıń aralıǵında jasalatuǵın dawıslılar tipi; tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha aldınǵı, artqı hám olar aralıǵında jasalatuǵın dawıslı fonemalar tipi; erinniń qatnası boyınsha erinlik hám eziwlik dawıslı fonemalar tipi. Bul dawıslı seslerdiń universal klassifikaciyası bolıp, hár bir jeke tilde ózinshelik ózgeshelikleri menen kórinisin tabadı. Máselen, házirgi qaraqalpaq tilindegi dawıslılar artikulyaciyalıq jaqtan tildiń tik jaǵdayı boyınsha, ashıq, qısıq hám orta kóterinńki dawıslılar bolıp, tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha til aldǵı, til ortası hám til artı dawıslıları bolıp, erinniń qatnası boyınsha erinlik hám eziwlik dawıslıları bolıp klassifikaciyalanadı. Dawıslı fonemalardıń artikulyaciyalıq klassifikaciyası akustikalıq maǵlıwmatlar dawıslılardıń birinshi hám ekinshi formantlarınıń jıyliginiń jıylıktı ólshew shkalasında jaylasıwı menen sáykes keledi. onı qaraqalpaq tili dawıslılarınıń formantlıq qurılısı berilgen tómendegi keste mısasında kórsetiwge boladı.

Dawıslılar	FI	FII
E	260-580	1800-2090
I	250-579	1640-1930
Á	500-970	1380-1840
Ú	260-550	1300-1530
Ó	320-550	1290-1510
I	250-660	1160-1440
A	570-1000	1130-1390

U	270-560	830-1090
O	360-739	800-1119

Kesteden kórinip turǵanıday-aq qısıq ı, i, u, ú, e dawıslılarınıń birinshi formantları (FI) eń tómén jıylıkke iye (300-500 gc. aralığında), al ashıq dawıslılar bolǵan a, á fonemalarınıń birinshi formantları joqarı jıylıkke iye (700-900 gc aralığında). Al ekinshi formanttıń (FII) jıylığı kóbirek tildiń jazıq jaǵdayına baylanıslı boladı. Tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha dawıslı ses qanshelli tildiń aldıraq bóliminiń qatnasında jasalsa, ekinshi formantınıń (FII) jıylığı sonshelli joqarıraq, al qanshelli tildiń artıraq bóliminiń qatnasında jasalsa, FII tóménirek bolatuǵınlığı G.Fant tárepinen orıs tili dawıslılarınıń mısasında álle qashan anıqlanǵan edi. Bunday qubılıstı qaraqalpaq tiliniń dawıslı fonemalarınıń mısasında da anıq kóriwge boladı. Kesteden kóringenindey-aq, til aldı e fonemasınıń, onnan keyin til ortası i, á, ú, ó fonemalarınıń ekinshi formantlarınıń jıylığı joqarıraq. Al til artı o hám u, onnan keyin a hám ı fonemalarınıń ekinshi formantlarınıń jıylığı tóménirek.

Sunday-aq formantlar jıylığıne dawıslılardıń ashıq-qısıqlığı, erinlik-eziwlik ekenligi de málim dárejede tásir etedi. Dawıslı ses qanshelli ashıq bolsa, FI jıylığınıń joqarı bolatuǵınlığı, al dawıslınıń erinlik bolıwı FII jıylığınıń tóménlewine alıp keletuǵınlığı kóp ǵana tillerdiń akustikalıq izertlewleri tastıyıqlaydı. Bunday jaǵdaydı qaraqalpaq tiliniń materialında da kóriwge boladı. (Kestedege cifrlardı salıstırıp, tallap qarań).

Dawıslı fonemalar awız yamasa murın boslıǵınıń qaysısınıń rezonator xızmetin atqarıwına qaray otırıp ta klassifikaciyalanadı. Bul jaǵına qaray dawıslılar awızlıq hám murınlıq bolıp bólinedi. Awızlıq dawıslılardı aytqanda jumsaq tańlay joqarı kóterilip, murın jolın jawıp turadı. Solay etip, hawa awız boslıǵı arqalı ótedi de, rezonator xızmetin awız boslıǵı atqaradı. Murınlıq dawıslılardı aytqanda jumsaq tańlay túsińki halda turıp, murın jolı ashıladı hám hawa aǵımınıń bir bólegi murın boslıǵı arqalı ótedi. Nátiyjede murın hám awız boslıqları birlikte rezonator xızmetin atqaradı. Fiziologiyalıq jaqtan dawıslılardı da murınlıq etip aytıwǵa boladı. Biraq dúnya tillerinde murınlıq dawıslıları siyrek ushırasadı. Máselen, francuz, portugal, polyak, tuva, hám t. b. tillerde murınlıq dawıslı fonemalar ushırasadı. Kópshilik tillerde dawıslı seslerdiń murınlıq túrde aytılwı fonetikalıq jaǵdaydıń sebebinen (murınlıq dawıssızlardıń tásirinen) boladı.

§ 20. Dawıssızlar hám olardıń klassifikaciyası

Dawıssız sesler sisteması lingvistikalıq ádebiyatlarda konsonantizm¹ degen atamada ataladı.

Dawıssız seslerdi aytqanda ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımı ayırım sóylew aǵzalarınıń tusında tosqınlıqqa ushırap, sonıń saldarınan tosqınlıqtı jeńiw ushın hawa

¹ Konsonantizm – latinsha consonans – «dawıssız ses» degen mánini ańlatadı.

ağımının páti kúsheyedi. Nátiyjede dawıssız seslerge tán bolğan shawqım payda etiledi. Dawıssız sesler ya tek shawqımnan, yamasa shawqım menen birlikte dawıstıń qatnasınan jasaladı. Solay etip, dawıssız seslerdiń artikulyaciyası shawqımdı payda etiwge beyim boladı. Shawqım menen birlikte olardıń aytılwında dawıstıń qatnasıwı da qatnaspawı da múmkin. Dawıstıń qatnası (yamasa qatnaspawı) jaǵınan dawıssız sesler únli hám únsizler bolıp bólinedi. eger de dawıssız sesti aytqanda dawıs shımıldığı dawıstı payda etetuǵınday jaǵdayda bolsa, onda únli dawıssız ses, al dawıs shımıldığı dawıstı payda etpeytuǵınday jaǵdayda bolsa, onda únsiz dawıssız ses jasaladı. Artikulyaciyalıq jaqtan qálegen dawıssız sesti únli hám únsiz túrinde jubaylastırıp aytıwǵa boladı. Mısalı, p-b, f-v, t-d, s-z, sh-j hám t.b. Biraq barlıq tillerde hámme dawıssız seslerdiń únli-únsiz jubaylaslarınıń bola beriwı shárt emes. Máselen, ayırım tillerde únsiz, murınlıq dawıssız sesler gezlesip, olar ózleriniń únli jubaylasları menen birge jumsalatuǵın bolsa, al kópshilik tillerde tek únli (yamasa sonor) murınlıq dawıssız sesler ushırasadı. Házirgi qaraqalpaq tilinde p-b, f-v, t-d, s-z, sh-j, k-g dawıssız sesleri ózleriniń únli hám únsiz jubaylaslarına iye bolıp, olar ózara ayrıqsha fonema retinde qarama-qarsı qoyıladı. Al qalğan dawıssız sesler (sonıń ishinde murınlıq dawıssız da) onday bolıp jubaylaspaydı, únli-únsizligi jaǵınan qarama-qarsı qoyılmaıdı.

Únli hám únsiz dawıssız sesler ózara tek dawıstıń qatnası jaǵınan emes, sonday-aq ókpeden shıqqan hawa ağımının páti jaǵınan da ayırılıp turadı. Únsiz dawıssız sesler kúshli hawa ağımı menen, al únli dawıssız sesler ólpeńirek hawa ağımı menen aytıladı. Sonlıqtan únsiz dawıssız seslerdi orıs tiline kúshli (silnie), únli dawıssız seslerdi kúshsiz (slabie) dep te ataydı. Sonday-aq házirgi qazaq tilinde únli dawıssızlar uyań, únsizler qatań degen termin menen aytıladı.

Barlıq dúnya tillerinde únli dawıssız sesler kúshsiz, al únsiz dawıssızlar kúshli hawa ağımı menen aytıla bermewi de múmkin. Geypara tillerde dawıssız seslerdiń ayrıqsha tipi ushırasadı. onday seslerdi artikulyaciyalıq belgilerine qaray únli, yamasa únsiz dawıssız sesler qatarına jatqarıw qıyın. olar dawıstıń qatnası jaǵınan únsizler qatarına kirse, al hawa ağımının ólpeń (kúshsiz) bolıwı jaǵınan únli dawıssız seslerge uqsaydı. Bunday tiptegi dawıssız sesler latinsha lenis (kúshsiz) degen termin menen atalıp, olar finn tilinde hám nemis tiliniń ayırım dialektlerinde gezlesedi.¹

Sonday-aq dawıssızlardıń jasalıwında jumsaq tańlaydıń jaǵdayına hám qaysı boslıqtıń rezonator xızmetin atqarıwına qaray dawıssız sesler awızlıq hám murınlıq bolıp eki toparǵa bólinedi. Jumsaq tańlaydıń joqarı kóterilip, murın jolın jawıp turıwı arqalı awızlıq sesler jasaladı. Jumsaq tańlaydıń túsińki halda turıp, murın jolınıń ashılıwı arqalı awız boslıǵı menen birge murın boslıǵı da rezonatr xızmetin atqaradı. Nátiyjede murınlıq sesler aytıladı. Fiziologiyalıq jaqtan kópshilik dawıssız seslerdi murınlıq hám murınlıq emes (awızlıq) etip aytıwǵa boladı. Biraq ta óz aldına ayrıqsha fonema retinde murınlıq dawıssızlar sanı jaǵınan dúnya tillerinde az ushırasadı. Máselen, qaraqalpaq tilinde murınlıq dawıssız fonemalar úshew-m, n, n; orıs tilinde ekew-m, n.

¹ М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 38-б.

Dawıssız sesler tiykarınan akustikalıq hám artikulyaciyalıq belgileri boyınsha klassifikaciyanadı. Akustikalıq belgileri boyınsha dawıssız sesler sonor hám shawqımlılar bolıp bólinse, artikulyaciyalıq belgileri boyınsha eki túrli bolıp, jasalıw ornı hám jasalıw usılı jaǵınan klassifikaciyanadı.

Ashıq a sesin aytqanda dawıstıń qatnası júdá kúshi bolsa, oǵan qaraǵanda qısańıraq dawıslılardı aytqanda dawıstıń qatnasıw múmkinshiligi kemeyip baradı. Qanshelli qısıq bolǵan sayın seslerdi aytıwdaǵı shawqım payda etiw múmkinshiligi kúsheyip baradı. Dawıstıń qatnasıwınıń tómelenlep barıwınıń endigi basqıshı «yarım dawıslılar» dep atalatuǵın y, w, m, n, l, r sonor dawıssızları bolıp, olar akustikalıq jaqtan dawıssızlar menen dawıslı seslerdiń shegarasındaǵı sesler qatarına kiredi. A.A.Reformackiydiń aytıwı boyınsha ulıwma dawıslı hám dawıssız seslerdiń shegarası qısıq i, u dawıslılarınıń artikulyaciyası menen sáykes juwısıńqı y, w dawıssızlarınıń artikulyaciyasınıń aralıǵınan ótedi¹. Dawıs qatnasıwınıń kelesi basqıshı únli juwısıńqı v, z, j hám únli jabısıńqı b, d, g tipindegi dawıssız sesler bolsa, al sońǵı basqıshtaǵı f, s, sh, p, t, k tipindegi dawıssızlardı aytqanda dawıs pútkilley qatnaspay, olar tek shaúqım arqalı jasaladı. Únli dawıssızlardı aytqanda da dawısqa qaraǵanda shawqım basımıraq qatnasadı.

Solay etip, dawıstıń qatnasıw dárejesine qaray dawıssız seslerdi sonorlar² hám shawqımlılar dep eki topaǵa, al shawqımlılardıń ózin únli hám únsizler dep taǵı da ekige bóliw kópshilik tillerde birazdan berli qabıl etilgen.

§ 21. Dawıssızlardıń jasalıw ornına qaray bóliniwi

Sóylew aǵzalarınıń qanday da bir jerinde ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımı tosqınlıqqa ushıraydı. Tosqınlıqtı háreketshen (aktiv) sóylew aǵzası háreket etpeytuǵın (passiv) sóylew aǵzasına jaqınlasıwı yamasa tiyiwi arqalı payda etedi. Háreketshen sóylew aǵzaları tiykarǵı xızmetti atqarǵanlıqtan jasalıw ornı jaǵınan, dawıssız sesler sol háreketshen sóylew aǵzalarınıń atı menen ataladı. Máselen, erinlik, til aldı, til ortası, til artı hám t.b.

Yerinlik dawıssızlar. Joqarǵı eringe qaraǵanda tómengi erin háreketshen xızmet atqaradı. Sonlıqtan erinlik dawıssızlardı aytqanda háreketshen sóylew aǵzası xızmetin tómengi erin atqaradı. Al ústingi erin hám ústińgi tisler passiv sóylew aǵzası xızmetin atqaradı. erinlik dawıssız seslerdi fonetikalıq ádebiyatlarda labial dawıssızlar dep te ataydı³. Jasalıw ornı boyınsha labial dawıssızlar eki túrli boladı. Birinshisi bilabial⁴ (qos erinlik) dawıssızlar. olarǵa p, b, m, w tipindegi fonemalar jatadı. ekinshisi labio-dental⁵ (yerinlik-tislik) dawıssızlar. olarǵa f, v tipindegi dawıssızlar jatadı. Solay etip, tómengi

¹ А.А.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1967, 67-б.

² Sonor, sonant – «shıqqısh» degen mánini bildiretuǵın latın sózi.

³ Labial – latınsha labia – «erin» degendi bildiredi.

⁴ Bilabial – latınsha bi – «eki, qos» hám labia sózlerinen jasalǵan atama.

⁵ Labio-dental – latınsha labia hám denta – «tis» sózlerinen payda bolǵan.

erinniń joqarǵı erin menen joqarǵı tisler ortasında payda etken tosqınlıǵı nátiyjesinde erinlik dawıssızlarǵa tán bolǵan shawqım jasaladı.

Til aldı dawıssızları fiziologiyalıq jaqtan bir tutas bolǵan til fonetikada shártli túrde til ushı, til aldı, til ortası, til artı dep bólinedi.¹ Bulay etip bóliw arqalı seslerdiń jasalıw ornı anıqlanadı. Til aldı dawıssız fonemalarınıń jasalıwında háreketsheń sóylew aǵzası xızmetin tildiń ushı menen birlikte onıń aldınǵı bólimi atqaradı. óziniń oǵada háreketsheńligi nátiyjesinde til hám onıń aldınǵı bólimi hár túrli seslerdi payda etedi. Til ushı menen birlikte tildiń aldınǵı bóliminiń jaǵdayına qaray til aldı dawıssızları negizinen úshke bólinedi: dorsal², apikal³, kakuminal⁴ dawıssız fonemaları. Til ushınıń tómengi tislerge qaray túsirilmewi hám tildiń aldınǵı bóliminiń ústińgi tislerge tiyiwi yamasa jaqınlasıwı arqalı dorsal dawıssız sesler jasaladı. onday dawıssızlardıń qatarına qaraqalpaq tilindegi s, z, rus tilindegi t, d seslerin jatqarıwǵa boladı. Tildiń aldınǵı bólimi til ushı menen birlikte azlap kóterile otırıp, joqarǵı tislerge yamasa alveolǵa tiyiwi arqalı apikal dawıssız sesler jasaladı. onday dawıssızlarǵa qaraqalpaq tilindegi t, d seslerin jatqarıwǵa boladı. Apikal dawıssızlardı aytqanda tildiń ushı, al dorsal dawıssız seslerdi aytqanda tildiń aldınǵı bólimi, ya joqarǵı tislerge, alveolǵa tireledi. Sonlıqtan háreketsheń emes sóylew aǵzalarınıń qatnasıwı boyınsha olar tislik til aldı hám alveollar til aldı dep ekige bólinedi»⁵.

Til ushınıń taǵı da joqarıraqqa qattı tańlayǵa qaray kóterile otırıp, azlap keyin qaray qayırılıwı arqalı kakuminal dawıssız sesler jasaladı. Kakuminal dawıssız sesler qatarına qaraqalpaq tilindegi sh, j seslerin hám qaraqalpaq, orıs tillerindegi r sesin jatqarıwǵa boladı.

Til aldı dawıssızlarınıń ishinde sh, j sesleri hám ch sesiniń ekinshi (sh tárizli) elementi eki fokuslı boladı. Tosqınlıq bir emes, al eki orında (tildiń aldınǵı hám ortası tuslarında) payda bolıw arqalı jasaladı. Bul seslerdi aytqanda tildiń aldınǵı hám ortańǵı bólimleri kóterilip, aralıqta tegislik yamasa oyıslıq payda etiledi.

Til ortası dawıssızları. Bul tiptegi dawıssızlardı aytqanda aktiv sóylew aǵzası xızmetin tildiń ortańǵı bólimi atqaradı. Tildiń ortası joqarı kóterilip, qattı tańlayǵa jaqınlasadı yamasa tiyedi. Til ortası dawıssızların geypara ádebiyatlarda passiv sóylew aǵzası boyınsha palatal dawıssızlar yamasa aldınǵı tańlay, qattı tańlay dawıssızları degen terminler menen de ataydı. Til ortası dawıssızları qatarına hár túrli tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de jumsalatuǵın y (yot) fonemasın, sonday-aq, azerbayjan tilindegi k, g orıs tilindegi jumsaq k, g seslerin, nemis tilindegi grafikalıq jaqtan ch háribi menen belgilenetuǵın sesti (máselen, ich- «men» degen sózdegi dawıssız ses jatadı; nemis tilinde ol sesti ich-laut depte ataydı) jatqarıwǵa boladı.

¹ М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 39-б.

² Dorsal – latinsha dorsum – «arqa» degen mánisti bildiredi.

³ Apikal – latinsha apex – «utı» degendi bildiredi.

⁴ Kakuminal – latinsha «kakumen» – «ush, tóbe» degen mánisti bildiredi.

⁵ М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 39-б.

Til artı dawıssızları. Til artı dawıssızların aytqanda háreketsheń sóylew aǵzası xızmetin tildiń artqı bólimi atqarıp, ol jumsaq tańlayǵa qaray kóteriledi. Til artı dawıssızlarınıń qatarına qaraqalpaq hám orıs tillerindegi k, g tipindegi seslerdi jatqarıwǵa boladı.

Uvulyar¹ kishkene tillik dawıssızları. Uvulyar dawıssızların aytqanda aktiv sóylew aǵzası xızmetin tildiń artqı bólimi emes, al kishkene til menen qosa jumsaq tańlay atqaradı. Kishkene til tómén iyile otırıp, tilge jaqınlasıwı yamasa tiyiwi múmkin. Bunday artikulyaciya til artı dawıssızına usaǵan, biraq onnan góre tereńirekte jasalatuǵın dawıssız sesti payda etedi. Sonlıqtan biraz avtorlar hár qıylı tillerdegi sáykes dawıssızlardı (máseleń, qazaq, qaraqalpaq tillerindegi q, ǵ, ń) til artı yamasa tereń til artı deydi de, olardıń jasalıwındaǵı kishkene tildiń háreketsheń qatnasatuǵınlıǵına kewil awdarmaydı. Solay etip, háreketsheń sóylew aǵzalarınıń qatnası jaǵınan qaraqalpaq, qazaq tillerindegi q, ǵ, ń, x seslerin uvulyar sesler dep esaplaǵan jón. Sonday-aq, francuz tiliniń Parij dialektinde jumsalatuǵın kishkene til járdeminde ayılǵanlıqtan r sesi uvulyar dawıssız bolıp sanaladı.

Faringal² (kómekey) dawıssızları. Kómekey dawıssız foneması til túbiniń onıń tusındaǵı jutqınshaq diywalına jaqınlasıwı hám arada sańlaq qaldırılıwı arqalı jasaladı. Kómekey faringal dawıssız sesine bir qatar túrkiy tillerdegi, arab hám nemis tilinde jumsalatuǵın **h** sesin jatqarıwǵa boladı.

§ 22. Dawıssızlardıń jasalıw usılına qaray bóliniwi

Dawıssızlardıń ayılıwında shawqımınıń hár túrli dárejede qatnasıwı hám kóp túrli bolıwı olardıń jasalıw ornına baylanıslı bolıw menen birge jasalıw usılına da, yaǵnıy tosqınlıqtıń sıpatına da baylanıslı boladı. Háreketsheń sóylew aǵzaları háreketsheń emes sóylew aǵzalarına jabısıp hám jazdırılıwı arqalı, sóylew aǵzalarınıń ózara jaqınlasıp, arada sańlaq qaldırıp turıwı arqalı, dirildew imkaniyatına iye bolǵan sóylew aǵzalarınıń (til ushı, kishkene til, erin) diril payda etiwı arqalı hawa aǵımına tosqınlıq jasawı múmkin. Awız boslıǵındaǵı payda etilgen tosqınlıqtıń bunday túrleri hár qıylı dawıssızlarǵa tán bolǵan sáykes shawqımlardı payda etedi. Jasalıw usılına qaray dawıssızlar jabısıńqı hám dirildewik bolıp tiykarınan úsh toparǵa bólinedi.

Jabısıńqı dawıssızlar. Aktiv (háreketsheń) sóylew aǵzaları bolǵan til, astıńǵı erin, kishkene til ózleriniń tusındaǵı passiv sóylew aǵzalarına tolıq jabısıwı arqalı ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımınıń jolın bekitedi hám keyin tosqınlıq jazdırıladı. Bunday jol menen jabısıńqı dawıssız sesler jasaladı. Bunday tiptegi dawıssız sesler orıs tilinde смычные (jabısıwshı, tiyiwshı) dep ayıladı. Sonday-aq fonetikalıq ádebiyatlarda dawıssızlardıń sońǵı ayılıwına qaray взрывной (jarılıwshı) yamasa eksploziv sesleri dep te, al shawqım payda etiwshı hawa aǵımınıń sozılıp turmasthan, jıldam shıǵıp ketiwine qaray мгновенный (jıldam) dawıssızları degen terminler menen de ataladı. ol

¹ Uvulyar – latinsha ubula – «kishkene til» degen mánisti ańlatadı.

² Faringal – grekshe pharynx – «kómekey, jutqınshaq» degen mánisti bildiredi.

sesler jabısıwshı hám ashılıwshı (jazdırılıwshı) bóleklerden turadı. Jabısıw payıtında ele ses esitilmeydi. Dawıssız ses, anıǵıraq aytqanda shawqım, tosqınlıqtıń jazdırılıwı (ashılıwı) payıtında jasaladı. Jabısıw payıtınan sońǵı tosqınlıqtıń ashılıwı eki túrli boladı. Birinshiden, háreketshen emes sóylew aǵzasına jabısıp turǵan háreketshen sóylew aǵzası birden ajırasıwı nátiyjesinde jarılıw payda bolıp, jıynalıp turǵan hawa pát penen sırtqa shıǵadı. Bunay usıl menen jasalatıwın dawıssız sesler p, b, m, t, d, n, k, g, q bolıp, olardıń hámmesi bárhá jarılıwshı túrinde aytıla bermewi múmkin. Máselen, sózdiń eń sońında olar birde jarılıwshı (eksploziv), birde jabısıwshı (emploziv) túrinde aytıla beredi. Biz tap, tat, taq sózleriniń hár birin aytıwda aqırındaǵı jabısıńqı dawıssız seslerdiń jarılıwshı elementin aytpay-aq, ol sózlerdi ap-anıq ayıra alamız. eger de jarılıwshı (shawqımdı payda etiwshı) bólegi ayılmasa, onda ol dawıssız seslerdi biz qalay esitemiz hám olardı bir-birinen qalay ayıramız degen soraw tuwıwı múmkin. Misallarda p, t, q sesleriniń jarılıwshı elementleri ayılmastan-aq olardıń bir-birinen anıq ayırılıp turıwınıń sebebi ol sózlerdegi dawıslı a sesiniń artikulyaciyalıq ayırmashılıǵına baylanıslı boladı. Jasalıw ornı jaǵınan hár qıylı bolǵan p, t, q dawıssız sesleri ózleriniń aldında turǵan a dawıslı sesiniń úshinshi (sońǵı) fazasına artikulyaciyalıq jaqtan hár túrli dárejede tásir etedi. Mine, bul jaǵday únsiz jabısıńqı dawıssızlardıń seslik ayırmashılıǵın payda etip tur.

Yekinshiden, jabısıp turǵan háreketshen sóylew aǵzası háreketshen emes sóylew aǵzasınan birden ajırasıp, alıslap ketpey, áste ajırasıp, ortada sańlaq payda etedi. Hawa aǵımı sol sańlaqtan súzilip shıǵadı. Bunday jol menen jasalǵan dawıssız sesler affrikatlar¹ delinedi. Affrikat seslerge mısıl retinde orıs tilindegi c (c), ch (ch) seslerin kórsetiwge boladı. Affrikat seslerdiń ayırıqshalıq belgileri, birinshiden, olar jabısıńqı hám juwısıńqı elementlerden turadı; ekinshiden, jabısıńqı artikulyaciyaдан juwısıńqılıqqa ótiw júdá tez bolıp, olar ortasına shegara qoyıw múmkin bolmaydı. Sonlıqtan da affrikatlar óz aldına dara fonema bolıp sanaladı. orıs tilindegi affrikatlar únsiz bolsa, al ayırım tillerde, máselen, belorus, italyan tillerinde únsiz hám únli affrikatlar da ushırasadı.

Solay etip, dáslepki jabısıw payıtı (fazası) boyınsha birgelkili bolǵan jabısıńqı dawıssız sesler jazdırılıw payıtı boyınsha jarılıwshı hám affrikat bolıp bólinedi.

Juwısıńqı dawıssızlar. Háreketshen sóylew aǵzası háreketshen emes sóylew aǵzasına jaqınlasıwı (juwısıwı) nátiyjesinde aralarında sańlaq qaldırılıp, ol sańlaqtan hawa aǵımı ótiwi arqalı juwısıńqı dawıssız sesler jasaladı. Solay etip, olardı aytqanda tolıq jabılǵan tosqınlıqqa ushıramay, awız boslıǵında payda etilgen sańlaqtan (qıspaqtan) hawa aǵımı úziliksiz shıǵıp turadı. Sańlaqtıń diywallarına hawa aǵımınıń súykeliwi nátiyjesinde juwısıńqı dawıssız seslerge tán bolǵan shawqım jasaladı. Bul tiptegi

¹ Affrikat – latinsha affrikare – «qırıp ótiw» (притирать) degen mánisti ańlatadı.

dawıssız sesler juwısıńqı (шелевой) dep ataladı. Sonday-aq fonetikalıq ádebiyatlarda olardı frikativ¹ (sozılıńqı) dawıssızlar dep te ataydı.

Juwısıńqı dawıssızlar ózleriniń jasalıwında payda etilgen sańlaqtıń (qısnaqtıń) formasına qaray dóńgedek sańlaqlı (krugloshelevoy) hám jalpaq sańlaqlı (ploskoshelevoy) bolıp bólinedi. Jalpaq sańlaqlı, juwısıńqı dawıssız seslerdi aytqanda sóylew aǵzaları ortasında keńirek jazıq sańlaq payda etiledi. Bunday tiptegi dawıssızlarǵa v, f, x seslerin jatqarıwǵa boladı. Al dóńgelek sańlaqlı, juwısıńqı dawıssız seslerdi aytqanda háreketshen sóylew aǵzası óziniń barlıq eni (keńligi) boylap emes, al dál ortasında nawasha tárizli dóńgelek sańlaq payda etedi. Bunday dawıssız seslerdiń tipine s, z sesleri jatadı. Kópshilik juwısıńqı dawıssız seslerdi aytqanda eki qaptal tarılıp, sańlaq awız boslıǵınıń ortasında jasalsa, al l sesin aytqanda bolsa, sańlaq qaptaldan jasaladı. óytkeni l sesiniń artikulyaciyasında til ushı ald menen birlikte aldınǵı tislerdiń túbine tirelip, ortanı jawıp turadı. Tildiń eki qaptalında sańlaq payda etilip, hawa aǵımı sonnan shıǵıp turadı. Sonlıqtan L qaptal juwısıńqı dawıssız sesi delinedi.

Dirildewik dawıssızlar. Barlıq sóylew aǵzaları dirildi payda etiw imkaniyatına iye emes. Dirildi payda etiw múmkinshiligine iye sóylew aǵzaları bolǵan erin, til ushı, kishkene tildiń izbe-iz túrde dirildewi nátiyjesinde ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımı tosqınlıqqa ushırap, sonnan dirildewik dawıssız sesler jasaladı. «Dirildewik» degen terminniń ózi de ol sestıń jasalıw usılına baylanıslı alınǵan. Bunday tipte jasalatıǵın sestı orıs tilinde «дрожащий» (dirildewik) dep ataydı. Sonday-aq, lingvistikalıq ádebitlarda onday sestı vibrant² degen termin menen de ataydı.

Bizge jaqınnan tanıs dirildewik seslerdiń qatarına kópshilik tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq hám orıs tillerinde jumsalatıǵın til aldı r sesin jatqarıwǵa boladı. Bul tiptegi dawıssız ses shawqımlı (máselen, chex tilinde) hám sonor (orıs, qaraqalpaq hám t.b. kópshilik tillerde) túrinde ushırasadı. Ayırım adamlardıń sóylewinde til aldı dirildewik r sesiniń ornına kishkene tillik(uvulyar) dirildewik r sesi jumsaladı. Bul ol tillerde ádebiy norma bolıp sanalmaydı. Sonday-aq kishkene tillik r sesi ayırım tiller ushın, máselen, francuz tili ushın, ádebiy norma bolıp tabıladı³.

Erinlik dirildewik dawıssız ses kúshli hawa aǵımınıń erinlerdi dirildetiwi arqalı jasalıwı múmkin. Bunday erinlik dirildewik dawıssız ses ádettegi seslerden ayırılıp turadı. onıń ádettegi seslerdey bolmay, tek ayırıqsha tańlaq sózlerde ǵana jumsalıwı múmkin. Máselen, geypara tillerde attı (jılqını) toqtatıw yamasa tınıshlandırıw ushın erinlerdi dirildetiwi arqalı ses shıǵarıw. Suwıqqa qattı tońǵanda erinlerdi dirildetip, yamasa tislerdi sıqırlatıp ses shıǵarıw múmkin. Bular ádettegi jaǵdaydaǵı sózlerden ajralıp turadı.

¹ Frikativ – lat insha fricatio – «sırıldı (trenie)» degen mánini ańlatadı.

² Vibrant – latinsha vibratio – «dirildew», «qaltırav» degen mánini ańlatadı.

³ М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 62-б.

§ 23. Dawıssızlardıń dawıstıń qatnasına qaray bóliniwi

Dawıssızlardı aytqanda dawıstıń qatnasıwı da, qatnaspawı da múmkin. Biraq barlıq dawıssızlardıń artikulyaciyasında qanday dárejede bolmasın shawqımnıń qatnasıwı shárt. Dawıssız seslerdiń artikulyaciyalıq ózgesheligi, yaǵnıy sóylew aǵzalarınıń hawa aǵımına tosqınlıq etiwı shawqım dóretiwdiń dáregi boladı. Demek, shawqım dóretiw barlıq dawıssız seslerge tán jaǵday. Dawıssız selerdiń jasalıwında dawıs shımıldıǵınıń qatnasına qaray olardı únli hám únsizler dep bóliw múmkin. Únsizlerdi aytqanda dawıs shımıldıǵı háreketke kelmeydi. Al únlilerdi aytqanda dawıs shımıldıǵı hárekette bolıp, dawıs payda etiledi. Únlilerdiń bári dawıstıń birgelkili dárejede qatnasıwı menen jasala bermeydi. olardıń birazın aytqanda dawıs shımıldıǵı hárekette bolıw menen birge hawa aǵımınıń pátı shawqımdı da payda etip, dawıs penen birge teńdey dárejede shawqım da qatnasadı. Al ayırım únli dawıssızlardıń artikulyaciyası waqtında dawıs shımıldıǵınıń háreket etiwı menen, hawa aǵımınıń pátı ólpeń bolıwı menen, nátiyjede dawıstıń qatnası basım dárejede bolıwı menen basqa únli dawıssız seslerden ayrılıp turadı. Dawıstıń qatnası hám hawa aǵımınıń ólpeńligi (hálsizligi) jaǵınan olar dawıslı seslerge kóberek usaydı. onday únlilerdiń toparı basqa únli dawıssız seslerden ayrıqsha sonorlar dep ataladı. Al qalǵan dawıssızlar shawqımlılar delinedi. Sonorlardıń ishinde y, w sesleri, ásirese, olardıń intervokal (dawıslılardıń ortasında) hám sózdiń aqırında jumsalatuǵın reńkleri artikulyaciyalıq jaqtan dawıslı seslerge júdá usas bolıp keledi.

Artikulyaciyalıq jaqtan sonorlardıń dawıssızlar qatarına kiretuǵınıń sebebi olardı aytqanda ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımına tosqınlıq jasaladı.

DAWISSIZLARDIN' TIYKARG'I TIPLERI HA'M OLARDIN' TAN'BALARI

L. V. Sherba boyunsha				Erinlik		Til aldi			Til ortasi	Til	Kash-korse tillik	Jutqinshaq		Tawuq
Jabisin'qi	Shawqimili	Jalan' (qumme)	Qas erinlik	Erinlik tillik	Kash-nimel	Api-kal	Der-sol					Jaqun	To'wun	
Juwisin'qi	Shawqimili	Binkpelli (Afrikar)	p b		t	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ			?
			p ^ɔ b ^ɔ											
		Binkpelli fokushi												
	Shawqimili	Binkpelli fokushi												
		Binkpelli fokushi												
Dost-dewil	Shawqimili	Binkpelli fokushi	m											
		Binkpelli fokushi												
	Shawqimili	Binkpelli fokushi												
		Binkpelli fokushi												

Sonor dawıssızlar. Sonorlardı aytqanda dawıs shawqımğa qarağanda basım boladı. Sonlıqtan da olardı yarım dawıslılar dep te ataydı. Sonorlar qatarına *m, n, l, r, y, w, ń* tipindegi seslerdi jatqarıwğa boladı. Biraq bunday sesler mudamı sonor túrinde ushırsa bermesten, olardı aytqanda hawa ağımı pátli bolıwı da múmkin. Bunday jağdayda ayılğan dawıssızlar sonor emes, al shawqımlı sesler qatarına jatadı. Máselen, nemis tilindegi *j* (*y*), altay tilindegi *l* shawqımlı sesler qatarına jatadı. Sonday-aq, bir tildegi sonor dawıssız ses óziniń shawqımlı reńkinde ayılıwı da múmkin.¹

Shawqımlılardı aytqanda tosqnılıq bekkemirek bolsa, sonorlardıń artikulyaciyası waqtında tosqnılıqtı jeńip, hawa ağımınıń awız ya murın boslıǵınan sırtqa shıǵıwı ańsıtıraq boladı. Sonlıqtan da sonorlarda shawqım bir qansha páseń boladı.

Sonorlar murınlıq hám awızlıq bolıp ekige bólinedi. Murınlıq sonor dawıssızlar bolğan *m, n, ń* seslerin aytqanda awız boslıǵında tosqnılıq jasaladı da, murın jolı ashıq turadı. Hawa ağımı murın jolı arqalı ótip, murın boslıǵı rezonator xızmetin atqaradı. Bul dawıssızlardıń jasalıwında awız boslıǵı rezonatorınıń da úlesi bar. Awız boslıǵınıń qay jerinde (*m* sesin aytqanda erinniń, *n* sesin aytqanda til aldınıń, *ń* sesin aytqanda kishkene tildiń tusında) tosqnılıqtıń jasalıwı *m, n, ń* sonorlarınıń ózara seslik ayırmashılıǵın payda etedi. Awız boslıǵınıń hár jerinde bunday tosqnılıqlardıń jasalıwı menen awız boslıǵı rezonatorınıń kólemi ózgerip, ol hár túrli murınlıq seslerdiń jasalıwına sebepshi bolıp tur. Demek, murınlıq seslerdi aytqanda awız boslıǵı da biytárep jağdayda qalmaydı eken. Al qalğan *l, r, y, w* sonorların aytqanda rezonator xızmetin tek awız boslıǵı atqaradı. Sonlıqtan da olar awızlıq sonorlar delinedi.

Shawqımlı dawıssızlar. Shawqımlı dawıssızlardı aytqanda sonorlarğa qarağanda hawa ağımı kúshlirek boladı. Ayırıqsha únsiz dawıssızlardı aytqanda hawa ağımı pátli boladı.

Sonorlardan basqa dawıssız seslerdiń ayılıwında dawıs qatnasıwı da, qatnaspawı da múmkin. Dawıstıń qatnasına qaray shawqımlı dawıssız sesler únli hám únsiz bolıp ekige bólinedi. olar únli hám únsiz bolıp bılayınsha qarama-qarsı qoyılıwı múmkin: *b-p, v-f, d-t, z-s, j-sh, g-k* hám t.b. Bul oppoziciyadaǵı dawıssızlardıń ayırmashılıǵı-únsizler tek shawqımnan jasaladı, al únliler shawqım menen birlikte dawıstıń qatnasıwı arqalı jasaladı. únli hám únsiz dawıssız sesler shawqımınıń basım dárejede qatnasıwı arqalı (únlilerdi aytqanda) yamasa tek shawqımnan (únsizler) jasalatuǵın bolǵanlıqtan, olardıń barlıǵı shawqımlı dawıssız sesler dep ataladı. Basqa barlıq sóylew aǵzalarınıń birdey xızmet atqarıwı, biraq dawıs shımıldılıǵınıń háreket etiw yamasa háreket etpewi únli hám únsiz dawıssız sesleriniń tiykarǵı máni ayırıwshılıq (differencial) belgisi bolıp tabıladı.

Dawıssız sesler awız hám murın boslıqlarınıń rezonator xızmetin atqarıwı jaǵınan da bóliniwi múmkin. Bul jaǵınan *m, n, ń* sesleri murınlıq sesler bolıp, olar fonetikalıq jaqtan awızlıq *b, p, d, t, q* seslerine qarama-qarsı qoyılıwı múmkin: *m-b-p, n-d-t, ń-q*. Murınlıq *m, n, ń* seslerin aytqanda rezonator xızmetin murın, al qalğanların aytqanda awız atqaradı. Keltirilgen jubaylaslar jasalıw orınları jaǵınan birdey. olardıń differencial

¹ Sonda, 36-37-b.b.

(máni ayırıwshılıq) belgileri: birinshileri (m, n,ń) - murınlıq, al sońgıları-awızlıq. Sonıń menen birge, qosımsha taǵı da ayırmashılıqları- m, n, ń sesleri shawqım menen birge dawıstıń basımıraq qatnasıwı arqalı, b, d sesleri dawıs penen birge shawqımınń basımıraq qatnasıwı arqalı, al p, t, q sesleri tek shawqımınń qatnasıwı arqalı jasaladı.

Solay etip, dawıssız fonemalar sistemasına toqtaǵanıımızda hám olardı klassifikaciyalaganımızda dawıssız seslerdiń jasalıw ornı, jasalıw usılı qanday boladı? Basqasha aytqanda, ókpeden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımı sóylew aǵzalarınń qay jerinde tosqınlıqqa ushıraydı hám ol tosqınlıqtıń forması qanday boladı? Dawıs hám shawqımınń qatnası qanday dárejede boladı?-degen máseleler kózde tutiladı. Sonday-aq, dawıssızlardıń jasalıwında awız yamasa murın boslıǵınıń qaysısınıń rezonator xızmetin atqaratuǵınlıǵı esapqa alınadı.

§ 24. Tiykargı hám qosımsha artikulyaciya

Dawıssızlardı aytqanda sóylew aǵzalarınń bir jerinde hawa aǵımına tosqınlıq jasalıp, sonnan anaw ya mınaw dawıssızǵa tán bolǵan shawqım payda etiledi. Biraq bunnan dawıssız ses tek ǵana bir sóylew aǵzasınıń háreketi menen jasaladı, al basqa sóylew aǵzalarınń hesh qatnaspaydı degen túsinik tuwmawı kerek. óytkeni dawıssız sestıń artikulyaciyası barlıq háreketshen sóylew aǵzalarınń bir waqıtta belgili bir formaǵa eniwinen turadı. Máselen, **p** sesin aytıw ushın tek erinniń háreketi jetkiliksiz. Sonıń menen birge ol ushın ádette dem alıw waqtında túsinıki halda turatuǵın jumsaq tańlay kishkene til menen qosa kóterilip, murın jolın jawıp turıwı kerek; sonday-aq, til onsha kóterilmegen halda turıwı, dawıs shımıldıǵınıń sańlaq payda etiwı, ókpedegi hawanıń qısılıp sırtqa qaray shıǵıwı zárúr. S sesin aytqanda ortanǵı hám artqı bólimleri túsinıki haldaǵı tildiń aldınǵı bóliminiń tańlaydıń aldınǵı bólimi hám aldınǵı tislerge jaqınlawı jetkiliksiz. Sonıń menen birge erinlerdiń ashılıwı, jumsaq tańlaydıń kóterilip, murın jolın jawıp turıwı, dawıs shımıldıǵınıń sańlaq payda etiwı, ókpeden hawa aǵımınıń shıǵıwı zárúr. Solay etip, barlıq dawıssız sesler erinlik te, tillik te, jumsaq tańlaylıq ta h. t.b boladı. Biraq ta belgili bir tiptegi dawıssızlarǵa sıpatlama beriwde onı ekinshi bir tiptegi dawıssızlardan ayırıp turǵan artikulyaciyalıq belgi ayırıqsha áhmiyetke iye boladı. Máselen, jumsaq tańlay barlıq awızlıq seslerdi aytqanda kóterilip turadı. Al solardıń ishinde b hám p sesleri erinniń qatnası arqalı ayırılıp turadı. Sonday-aq, dawıs shımıldıǵı barlıq únli dawıssızlardı aytqanda dirildeydi. Al sol únliлерdiń ishinen (b) sesi tek erinniń qatnası arqalı ayırılıp turadı. erinlik dawıssızlarǵa tán bolǵan shawqımdı payda etiwde ayırıqsha qatnasatuǵın aǵza erinler boladı. Sonlıqtan da jasalıw ornı jaǵınan dawıssız seslerdi klassifikaciyalaganda b hám p sesleri jumsaq tańlaylıq emes, al erinlik dawıssızlar dep ayıladı. Sonday-aq b sesine tán bolǵan shawqımdı payda etiwshi aǵza dawıs shımıldıǵı bolmasa da, onı aytqanda basqa únliлерdi aytqandaǵı sıyaqlı dawıs shımıldıǵınıń dirildewi shárt. Dawıs shımıldıǵınan basqa barlıq aǵzalarınń birdey jaǵdayda turıwı arqalı b sesi ornına p sesi ayıladı. P sesin aytqanda dawıs qatnaspaydı. Sonlıqtan da ol únsiz dawıssız sesler tipine kiredi.

Solay etip, dawıssız seslerdiń jasalıwında bir-birinen ayırmashılıǵın hám belgili bir tiptegi dawıssızlardıń ulıwmalılıǵın támiyin etetuǵın sóylew aǵzalarınń háreketleri dawıssız seslerdiń tiykargı artikulyacıyasın quraydı.

Tiykargı artikulyacıya dawıssızlardıń túrli reńklerinde aytıluwına hám ol reńklerdiń bir seslik tipke jámlesiwine tosqınlıq jasamaydı. Sonday-aq tiykargı artikulyacıya dawıssızlardıń aytıluwındaǵı shawqımnıń eń tiykargı sıpatın belgileydi. Al qosımsha artikulyacıya dawıssızlardıń aytıluwındaǵı shawqımnıń sıpatın ózgertereydi. Máselen, erinlespegen d hám erinlesken d° seslerin salıstıra otırıp, olardı bir dawıssızdıń hár túrli kórinisi dep bahalaw múmkin. olar ortasındaǵı ayırmashılıq tildiń jaǵdayınan emes, al erinlerdiń jaǵdayınıń ózgeriwi menen awız boslıǵı rezonatorınıń formasına shamalı ózgeris kiriwden bolıp otır.

Qosımsha artikulyacıyanıń ishinde eń keń taralǵan túri palatallasıw¹ (jumsarıw) bolıp, til ortası dawıssızınan basqa barlıq dawıssız sesler ózleriniń jumsarǵan reńklerine iye bola aladı. Al til ortası dawıssızları ushın jumsarıw onıń tiykargı artikulyacıyası bolıp tabıladı. Jumsartıw- tildiń ortanǵı bóliminiń qattı tańlayǵa qaray kóteriliwi arqalı iske asadı. Seslerdiń ortasında bunday artikulyacıya i tipindegi fonemaǵa tán boladı. Dawıslı i tábiyıtı boyınsha jumsaq (jıńışke) fonema bolıp, onıń menen bir buwında kelgen qońsılás dawıssızlar jumsaq túrinde aytıladı. Ayırım tillerde (máselen, orıs tilinde) dawıssızlardıń qattı-jumsaqlıǵı fonemalıq xızmet atqaradı. orıs tilinde qattı hám jumsaq dawıslılar fonema retinde qarama-qarsı qoyıladı. Máselen, orıs tilinde t-t', s-s', p-p' hám t.b. hár qıylı fonemalar.

Qosımsha artikulyacıyanıń jáne bir túri labiallıw² (yerinlesiw) bolıp, ol da dawıssızǵa tán bolǵan shawqımdı ózgerissiz qaldıra otırıp, qosımsha akustikalıq túr beredi. erinlesiw awız boslıǵı rezonatorınan hawa aǵımınıń sırtqa shıǵıw sańlaǵın kishireytedi. Hár bir dawıssız sestı aytqanda, tiykargı artikulyacıyası menen birlikte qosımsha túrde erinler jaqınlasıp, dóngeleniwi hám solay etip, erinlik reńkte aytıla beriwi múmkin. erinlik dawıssız seslerden basqa barlıq dawıssızlar erinliklese aladı. Al erinlik dawıssız ses ushın bul qosımsha emes, al tiykargı artikulyacıya bolıp sanaladı.

Yerinlik dawıslılardıń aldında dawıssızlardıń erinliklesiwi kópshilik dúnya tillerinde ushırasadı. Bunday erinliklesken hám sáykes erinliklespegen sesler bir fonemanıń kombinatorlıq reńkleri (allofonları) xızmetinde jumsaladı. Mısalı, qaraqalpaq tilindegi sa1 hám so1 sózlerindegi s hám s° seslerin salıstırsaq, bul qubılıs anıq kórinedi.

Kópshilik tillerde erinliklesiw fonetikalıq jaǵdaydıń sebebinen bolsa, al ayırım tillerde fonetikalıq jaǵdaydan gárezsiz halda erinliklesiw qálegen fonetikalıq jaǵdayda ushırasa beriwi múmkin. Sońǵılarda erinliklesken hám erinliklespegen sesler ózara qarama-qarsı qoyılıp, erinliklesiw fonologiyalıq xızmet atqaradı. erinliklesiw

¹ Palatallasıw (palatalizaciya) – latinsha palatum – «qattı tańlay» degen sózden jasalǵan termin. Palatallasıw hám palatal terminlerin ayırıp túsiniw kerek. Sebebi palatal (til ortası) dawıssızları ushın tildiń ortanǵı bóliminiń kóteriliwi tiykargı artikulyacıya boladı da, al palatallasqan dawıssızlar ushın qosımsha artikulyasiya boladı.

² Labıllasıw – latinsha labia – «erin» sózinen qalıplesken termin. «labiallıw» hám «labial» terminlerin shatastırıwǵa bolmaydı. Sebebi labial (erinlik) dawıssızlar ushın erinniń qatnası tiykargı artikulyacıya boladı da, al labiallasqan dawıssızlar ushın qosımsha artikulyacıya boladı.

fonologiyalıq xızmet atqarmaytuǵın tillerde, ádette, dawıssızlardıń erinliklesiwi tıńlawshı tárepinen ańǵarıla bermeydi.

Dawıssız sestiń tiykarǵı artikulyaciyasına qosımsha tildiń artqı bóliminiń jumsaq tańlayǵa qaray kóteriliwi arqalı jasalǵan qosımsha artikulyaciyanıń túrin velerizaciya¹ (qatayıw) dep ataymız. Qatayıw qosımsha artikulyaciyası shama menen tildiń artqı bóliminiń u dawıslısın aytqandaǵıday qálpinde turıwı arqalı iske asadı. Dawıssızlardıń bunday qosımsha artikulyaciyası til artı (juwan) dawıslılarınıń aldında jumsalǵan dawıssızǵa tán boladı.

Nazalizaciya² (murınlasıw). Bul dawıssızdı aytqanda jumsaq tańlaydıń túsinıki halda turıp, murın jolınıń ashılıwınan jasalatıwın qosımsha artikulyaciya bolıp tabıladı. Jumsaq tańlaydıń túsinıki halda turıp, murın jolınıń ashılıwı arqalı jasalatıwın murınlıq, jabısıńqı dawıssızlar bolǵan m, n, ń tipindegi sesler sáykes awızlıq jabısıńqı dawıssız b, d, ǵ tipindegi seslerden ayrılıp turadı. Murınlıq dawıssızlardan basqa barlıq dawıssız sesler murınlıqlasıwı múmkin. Al murınlıq dawıssızlar ushın murınlıq belgisi tiykarǵı artikulyaciya boladı. Sonlıqtan da murınlıq jabısıńqılardı murınlasqan (nazalizovannıy) demey, olardı murınlıq dep ataydı. Únli, jabısıńqı, murınlıq dawıssızlar mudamı sonor túrinde hálsiz hawa aǵımı menen ayıladı. Murınlıq dawıssızlar menen qatar kelgen sesler (dawıssızlar hám dawıslılar) murınlıqlasadı.

§ 25. Sóylew aǵımındaǵı seslerdiń fonetikalıq ózgerisleri

Til sesleriniń tiykarǵı belgilerin anıqlaw, seslerge fonetikalıq jaqtan sıpatlama beriw hám klassifikaciyalaw, ádette, seslerdi sózden bólek alıp, jeke turǵan halında iske asırıladı. Is júzinde sesler dara túrinde emes, al sóylew aǵımında birinen soń biri ayıladı. Sesler sóylew aǵımında bir-birine tásir etiwı nátiyjesinde ózleriniń anaw ya mınaw ayırıqshalıqların joǵaltıwı, qanday da basqasharaq túr alıwı sózsiz. Tildegi kóp ǵana seslik ózgerisler qońsılas seslerdiń ózara tásirinen boladı. Seslerdiń sóylew aǵımında túrli ózgerislerge ushırawı, olardıń artikulyaciyası menen tıǵız baylanıslı. Seslerdi birinen soń birin aytıw ushın sóylew procesinde sóylew aǵzaları tezlik penen háreket etedi. Bir sesti ayta baslaǵan waqıtta-aq ekinshi sesti aytıwǵa sóylew aǵzaları qolaylasa baslaydı. Bir sesti aytıp tolıq tamamlamay atırıp, ekinshi sestiń artikulyaciyasınıń qabatlasıwınan (koartikulyaciya) qońsılas seslerdiń ózara tási kelip shıǵadı. Máselen, soń sózin mısılǵa alsaq, s sesiniń artikulyaciyası waqtında-aq erinler dóngelenip, o sesiniń artikulyaciyasına beyimleskenlikten s erinlik reńkinde ayıladı. Sonday-aq, o sesiniń artikulyaciyası tamamlanbay atırıp, sóylew aǵzaları ń sesin aytıwqa ıńǵaylasadı. Sonlıqtan o dawıslı sesiniń sońǵı bólimi murınlıq túr aladı.

¹ Velerizaciya – latinsha velum palati «jumsaq tańlay» sózlerinen qalıplesken termin. Til artı hám kishkene tillik dawıssızlarınan basqa barlıq dawıssızlar qosımsha artikulyaciya arqalı aytılwı múmkin. Al til artı hám kishkene tillik dawıssızlardıń wózleri qattı (velyar) dawıssızlar delinip, olardıń bul belgisi tiykarǵı artikulyaciyası boladı.

² Nazalizaciya – latinsha nasus – «murın» degen sózden jasalǵan termin.

Ádette bunday seslik ózgerisler tınlawshılar tárepinen itibarğa alınbaydı. Sóylew procesinde hár qıylı fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen bolatuǵın seslik ózgerisler seslerdiń poziciyalıq hám kombinatorlıq ózgerislerin keltirip shıǵaradı.

Sóz ishinde jumsalıw jaǵdayına qaray, sózdiń basında, ortasında, aqırında keliwine qaray, buwınnıń sıpatına qaray, túbir ya qosımtada, morfemalardıń shegarasında, sózler aralıǵında jumsalıwına qaray, páttiń túsiw-túspewine qaray sesler poziciyalıq ózgerislerge ushıraydı. Qońsılás seslerdiń ózara tásiiri nátiyjeminde sesler kombinatorlıq ózgerislerge ushıraydı. Seslerdiń kombinatorlıq hám poziciyalıq ózgerisleri fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen bolıp, onday ózgerisler kópshilik tillerde birgelkili bolıw menen birge hár bir tildiń óziniń burınnan qalıplesken dástúrine baylanıslı ózinshelik ózgesheliklerine de iye boladı. Sóylew aǵımında túrli fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen bolatuǵın seslik ózgerisler seslerdiń poziciyalıq hám kombinatorlıq reńklerin keltirip shıǵarsa. Sonıń menen birge tildiń rawajlanıwınıń házirgi qálpinde ayırım seslik ózgerislerdi dáliyllewge bolmaydı. Demek, geypara seslik ózgerisler fonetikalıq jaǵdaylardan ǵárezsiz halda boladı. Mısalı, *samal-shamal*, *salı-shalı*, *saǵal-shaǵal*, *jamǵır-jańbır*, *digirman-diyirman*, *aylanıw-aynalıw*, *awhal-ahwal*, *japıraq-jarpaq* hám t. b sózlerindeki seslerdiń almasıwı hám orın almasıwınıń qanday fonetikalıq jaǵdaydıń sebebinen ekeni bizge málim emes. Bul sıyaqlı seslik ózgerislerdiń sebebi fonetikalıq jaǵdaylardıń tásirinen ekenligi bilinip turmaytuǵın, tildiń rawajlanıwınıń házirgi basqışında seslik ózgerislerdiń sebebin dálillew múmkin bolmaǵan seslik ózgerisler seslerdiń spontanlıq ózgerisleri delinedi.

§ 26. Buwın. Buwın haqqında túsinik

Sóylew procesinde sóylew aǵımın psixologiyalıq jaqtan jeke seslerge bóliwge qaraǵanda jeke buwınlarǵa bóliw ańsatıraq. Sebebi sóylew aǵımı tábiyiy túrde buwınlarǵa bólinip aytıladı. Dúnya tilleriniń bárinde de sóylew aǵımınıń buwınlarǵa bólinetuǵınlıǵı belgili hám sóylewdiń qısqa úzindisinde buwınlardıń sanınıń neshew ekenin ańlaw ońay. Biraq buwın menen buwınnıń shegarasın anıqlaw, buwın hám buwıńǵa bóliwdi teoriyalıq jaqtan tiykarlaw lingvistikada júdá qıyın hám quramalı másele.

Sóylewdiń eń kishi artikulyaciyalıq birligi buwın bolıp, ol bir sesten turıwı da, bir neshe sesten turıwı da múmkin. eger buwın kóp sesten tursa, aytılwı jaǵınan ol bólinbestey dárejede qanday da bir birleslikke jámlesedi. Sóylew aǵzaları muskullarınıń seziwi arqalı hám esitiw arqalı buwınlardıń shegarası ańlanıp turadı. Sóylew waqtında sesler birgelki ayılmaydı. Dawıssız seslerdi aytqanda háreketsheń hám háreketsheń emes sóylew aǵzaları ortasında jabısıw yamasa juwısıw payda etiledi, al dawıslılardı aytqanda sóylew aǵzalarınıń aralıǵı ashıq halda bolatuǵınlıǵı belgili. Sóylew aǵımı dawıslı hám dawıssız seslerdiń dizbeginen turadı. Sonlıqtan sóylew procesinde awız boslıǵında úziliksiz jabılıw hám ashılıw qubılısı qaytalanıp turadı. Nátiyjede hawa aǵımı azlap bólinip otıradı. «Awız ashıwshılar» bolǵan dawıslılardı aytqanda tutas awız boslıǵı

muskulları kerilip, enerjiya kóbirek jumsalatuǵınlıǵı, «awız jabıwshılar» bolǵan dawıssızlardı aytqanda enerjiya az jumsalatuǵınlıǵı belgili. Energiya jumsawdıń kúsheyiwı hám azayıwınıń qaytalanıp otırıwı buwınıń shegarasın belgilewge negiz boladı. Buwınıń tábiyatın anıqlawda enerjiya kóp jumsalatuǵın sesler buwın quraytuǵın sesler (kóbinshe onday sesler qatarına dawıslılar, al ayırım dúnya tillerinde sonorlar da jatadı), al enerjiya az jumsalatuǵın sesler (dawıssızlar) buwın quray almaytuǵın sesler bolatuǵınlıǵın, sonday-aq buwınıń shıńı dawıslılar ekenligin biliw zárúr.

Hár bir buwın neshe sestén turıwına qaramastan artikulyaciyalıq jaqtan úsh basqısttan turadı: enerjiya jumsawdıń baslanıw (wósip barıw) basqıshı, shıńı hám tamamlanıw (páseńlew) basqıshı. Dawıssız sesler mudamı buwındaǵı enerjiya jumsawdıń ósip barıw yamasa páseńlew basqıshına tuwra keledi. Al dawıslı ses mudamı buwınıń shıńına tuwra keledi. eger buwın jalǵız dawıslıdan tursa, onda úsh basqısh ta (buwınıń baslanıwı, shıńı, tamamlanıwı) sol dawıslı sestıń ózine tuwra keledi.

Buwınıń aytılwında energiyanıń jumsalıwı menen sóylew aǵzaları muskullarınıń qatnası tuwra proporcional boladı: Energiya kóbirek jumsalsa, sóylew aǵzalarınıń muskulları kerilip, qatayadı degen sóz; kerisinshe, enerjiya az jumsalsa, muskullar bosasadı.

Muskullardıń bosańlasıwı menen qaytadan kerilip, qataya baslanıwınıń aralıǵınan buwınıń shegarası ótedi. Buwınıń shegarasındaǵı dawıssız sestıń baslanıwı menen tamamlanıwı birgelki ayılmaydı. eger de buwın dawıssız sestén baslansa, onda ol dawıssızdıń buwın qurawshı dawıslıǵa jaqın jaylasqan tamamlanıwshı (keyingi) bólimi qattıraq ayıladı. eger buwın dawıssız seske tamamlansa, onda ol dawıssızdıń dawıslıǵa jaqın jaylasqan baslanıwshı (aldıńǵı) bólimi qattıraq ayıladı. Bul qubılıs, ásirese, jabısıńqı dawıssız seslerdiń jarılıwshı bóliminiń aytılwında anıq kórinedi. Máselen, *tat*, *qaq* sıyaqlı sózlerdiń basındaǵı hám aqırındaǵı birdey fonemalardı salıstırıp qarasaq, jabısıńqı t, q dawıssızlarınıń jarılıwshı elementiniń aytılwı sózdiń basında hám aqırında birgelki emes. Sózdiń basında jarılıw-kúshli, al sózdiń aqırında jarılıw- ólpeń (fakultativ túrde birde jarılıw payda etiledi, birde payda etilmeydi). Basqa mısallar: *atta*, *aqqa*, *jekke*, *jappa* tipindegi sózlerde qabatlasqan dawıssız seslerdiń aralıǵınan buwınıń shegarası ótip tur. Qabatlasqan dawıssızlardıń dáslepkinsiniń bası (jabısıwshı elementi), sońǵısınıń aqırı(jarılıwshı elementi) kúshli ayıladı. Qullası, buwınıń qurılısındaǵı dawıssız sestıń buwın qurawshı dawıslıǵa jaqın turǵan bólimi qattıraq ayıladı.

Sóylew aǵımın dara seslerge bóliw artikulyaciyalıq belgiler tiykarında emes, ol tek lingvistikalıq belgiler tiykarında ǵana múmkin boladı. Artikulyaciyalıq jaqtan sóylew aǵımın jeke seslerge emes, al buwınlarǵa bólinedi. Sóylewdiń eń kishi artikulyaciyalıq birligi buwın boladı. Sózler morfologiyalıq qurılısına qaray túbir hám qosımtalarǵa bólinse, fonetikalıq qurılısına qaray olar buwınlarǵa bólinedi. Sózlerdiń buwınlarǵa bóliniwı menen olardıń morfemalarǵa bóliniwı mudamı sáykes kele bermeydi. Máselen, *bas-qar*, *tas-lar*, *ót-ti*, *kes-kir*, *jay-ǵa* hám t. b. sózlerde buwınıń shegarası menen morfemanıń shegarası bir jerden ótip, sáykes kelip tur. Al *sanas*, *jayı*, *bara*, *úyrete*

sózleri morfologiyalıq jaqtan *san-a-s*, *jay-ı*, *bar-a*, *úyret-e* bolıp morfemalardıǵa bólinse, olar fonetikalıq jaqtan *sa-nas*, *ja-yı*, *ba-ra*, *úy-re-te* bolıp buwınlarǵa bólinip, morfemanıń shegarası menen buwınnıń shegarası sáykes kelmeydi.

Buwındı shólkemlestiriwshi bolǵan dawıslı ses penen dawıssız seslerdiń ornalasıw tártibine qaray buwınlar ashıq buwın, tuyıq buwın, qamaw buwın bolıp bólinedi. Sonday-aq buwınnıń qurılısındaǵı dawıssızlardıń sanına, ol dawıssızlardıń dawıslınıń qay jaǵında jaylasıwına qaray dúnya tillerinde buwınnıń tipleri kóp túrli boladı. Qanday tiptegi buwınlardıń qaysı tillerge tán ekenligi tillerdiń ózinshelik ózgesheliklerine baylanıslı boladı.

§ 27. Pát. Pátinń tábiyatı hám túrleri

Fonema hám buwın segmentlik tillik birlikler delinip, olar sóylew aǵımınıń sızıq boylap, shınjır tárizli izbe-iz dizbeklesetuǵın bólekleri bolıp tabıladı. Sóylew aǵımı tek ǵana segmentlik birlikler menen emes, sonday-aq suprasegmentlik¹ birlikler menen de sıpatlanadı. Tilde suprasegmentlerdi ańlatatuǵın segmentlerden tısqarı ayrıqsha fonetikalıq birlikler joq. Suprasegmentlik birlikler mudamı anaw yamasa mınaw segmentlik birlikler arqalı júzege shıǵadı. Segmentler suprasegmentlerdi «alıp júriwshiler» boladı.

Tildegi suprasegmentlik seslik ayrıqshalıqlardı lingvistikada prosodikalıq² qubılıslar dep, al prosodikalıq birliklerdi prosodemalar³ dep te ataydı.

Prosodikalıq qubılıslardıń qatarına pát hám intonaciya jatadı.

Pát termini lingvistikada aksent⁴ termini menen almasdırılıp ta aytıladı. Til biliminde sózlik pátin izertleytuǵın taraw aksentologiya dep ataladı.

Adette pát degennen eki yamasa kóp buwınlı sózlerdegi bir buwınnıń basqalarınan ayrıqsha kóterińki yamasa sozımlı bolıp aytılwı túsiniledi. Bir buwınlı sóz kóbinshe pátli aytıladı. Al ol pátsiz aytılsa, qońsılas pátli sózdiń ıńǵayında, ǵárezli halda boladı.

Sózlik pát oraylastırıwshılıq, shólkemlestiriwshilik qásiyetke iye boladı. Bul qásiyet ásirese singarmonizm nızamı joq tillerde kúshlirek boladı. Al singarmonizm nızamı bar tillerde, máselen, túrkiy tillerde (sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de) pát anıq bilinbeydi. Bunday tillerde sózdegi shólkemlestiriwshilik qásiyetke singarmonizm iye boladı. Sonlıqtan olarda pát emes, al singarmonizm suprasegmentlik xızmet atqaradı.

Sonday-aq, «pát» túsinigi buwınnan basqa da til birlikleri ushın qollanıladı. Atap aytqanda, buwınnıń qurılısındaǵı ayırım ses (pát túse-tuǵın ses) ushın da, sóz dizbegi ushın da, ǵáp ushın da qollanıladı. Solay etip, pát til birlikleriniń ishinde tek ǵana

¹Suprasegment – latinsha supra «ústi, joqarısı», segmentum – «bólek, bólshek» degen sózlerden jasalıp, «bólsheklerdiń ústinde jatırǵan» degendi ańlatadı. «Suprasegment» termini menen birlikte «supersegment» termini de jumsaladı.

²Prosodika – grekshe prosodia «naqırat, pát» mánisin bildiredi. Sonday-aq «qosıqtıń ritmikalıq qurılısı haqqında táliymat» degendi de bildiredi.

³Prosodema – «prosodika» terminine «ema» (fonema, morfema hám t.b. tipinde) qosılıw arqalı jasalǵan termin.

⁴Akcent – latinsha accentus sózinen alınıp, eń áwelgi mánisi – «naqırat».

buwıńǵa túsip qoymastan, sonıń menen birge buwındaǵı ayırım seske de, sóz dizbegindegi yamasa gáptegi pútın bir sózge de túsedi.

Dúnya tillerinde pát buwınlıq pát, sózlik pát, sintaksislik pát túrinde ushırasadı. Buwınlıq pát buwın qurawshı sestegi ózgerisler arqalı júzege shıǵadı. Buwın qurawshı sestıń kúshi yamasa tonınıń ózgeriwi menen buwınlıq pátıń tábiyatı tikkeley baylanıslı boladı. Buwınlıq pát te birgelkili emes. Buwınlıq pátıń yamasa tonınıń bir neshe túri dúnya tillerinde ushırasadı; tegis pát (rovnoe udarenie), kóterińki pát (vosxodyashee udarenie), túsińki pát (nısxodyashee udarenie), kóterińki-túsińki pát (vosxodyashe-nısxodyashee udarenie). Máselen, qıtay ádebiy tilinde 4 túrli pát yamasa ton bar: 1) tegis pát (*ta-ana*), 2) kóterińki pát (*ta-kendir*), 3) túsińki -kóterińki (*ta-at*), 4) túsińki (*ta-sógiw*)¹.

Sózlik pát kóp buwınlı sózdiń bir buwınınıń ayrıqsha «astı sızılıp» (dıqqat bólinip) aytıluwı arqalı júzege shıǵadı. Kóp buwınlı sózlerdiń bir buwını pátli boladı da, qalǵanları pátsiz buwınlardan turadı. Pátli buwındı qurawshı dawıslı ses pátsiz dawıslılardan, birinshiden, intensivligi menen, ekinshiden, tiykarǵı tonınıń jıyliginiń joqarılıǵı menen, úshinshiden, sozımlılıǵı menen ayırılıp turadı. Pátli buwınnıń kúshli aytıluwı, joqarı jıyliktegi tonga iye bolıwı hám sozımlı bolıw faktleriniń hámmesi belgili dárejede birgelikte aralasıp keliwi de, al ol faktlerdiń birewiniń artıqmashılıqqa iye bolıwı da múmkin. Sonlıqtan da, geypara tillerge kóbinese kúshli (dinamikalıq yamasa ekspiratorlıq) pát, bazı bir tillerge muzikalıq (tonlıq yamasa tonikalıq) pát tán boladı; bir qansha tillerde pátli buwın sozımlılıq muǵdarınıń artıwı menen kózge túsedi de, onday pát kvantitativ yamasa muǵdarlıq (kolichestvennoe), sozımlıq (dolgotnoe) pát dep ataladı².

Máselen, orıs tili ushın pátli buwınnıń sozımlılıǵı— onıń eń tiykarǵı sıpatlı belgisi. Biraq bul tek jalǵız belgi emes. Sonıń menen birge orıs tilinde pátlik belgige ses kúshi de kiredi. Pátli buwın ses kúshi arqalı ayırılıp turadı. Pátli buwınlarǵa dawıslınıń sapası da pátsiz buwındaǵıdan da ayrıqsha anıqlıǵı menen kózge túsedi. Sozımlılıq orıs tilinde baslı belgi bolǵanı menen ol basqa belgiler menen birlikte ómir súredi³.

Házirgi qazaq tiliniń materialları tiykarında sózlik pátli túrkiy tillerde óz aldına ayrıqsha fonetikalıq qubılıs dep qarawǵa bolmaytuǵınlıǵın, óytkeni singarmonizm bar túrkiy tillerge pátıń sıyıspaytuǵını supersegment retinde pát emes, al singarmonizm bolatuǵınlıǵı ayırım avtorlar tárepinen dálillenedi⁴. Tyurkologiyadaǵı bul tın pikir basqa da túrkiy tilleriniń materialları tiykarında keńnen izertlewdi talap etedi. Solay etip bul túrkiy aksentologiyada jańa baǵdarǵa tiykar saldı.

Sintaksislik pát sóz dizbegi hám gápke tán boladı. Sóz dizbeginen yamasa gápti quraytuǵın jeke-jeke sózler teńdey dárejede bolmay, olardıń ishinde birewine ayrıqsha

¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 78-б.

² Tilekke qarsı, bir nárseni ańlatıw ushın (máselen, pátıń túrleri) hár túrli terminler qollanıladı.

³ Bul haqqında keńirek qarańız. М.І.Матусевич. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976, 223-б.

⁴ А.Джунисбеков. Есть ли словесное ударение в казахском языке? Сб. Звуковой строй языка. М., «Наука», 1979, 104-109-б.б.

áhmiet berilip, dıqqat qoyılıp ayıladı. Sintaksislik páttiń úsh túri boladı: sintagmalıq yamasa frazalıq pát, logikalıq pát hám emfatikalıq pát.

Akad. L.V.Sherbanıń terminologiyası boyınsha sintagma¹ degen sóylew aǵımındaǵı mazmunlıq jaqtan ózara tıǵız baylanıslı qońsılás sózlerdiń birliǵı bolıp tabıladı. Sintagma eki hám onnan kóp sózlerden turıwı menen birge, belgili bir jaǵdayda teksttegi bir sózdiń ózi de sintagma xızmetin atqarıwı múmkin. Mısalı: *Azanda /jumıs baslandı; Keshe azanda/ jumıs baslandı. Paxta atızları /tazalandı; Paxta atızları/ jabayı-shópten tazalandı*. Sintagmanıń sońındaǵı sózlerge kóbirek kewil bólinip, olar pátli ayıladı. *Azanda, baslandı, atızları, tazalandı* sózlerine sintagmalıq pát tusedi.

Logikalıq pát frazalıq (sintagmalıq) pátten basqasharaq sıpatqa iye boladı. Geyde oǵan qarama-qarsı keledi. Sóylew waqtında gápte bir nársege kóbirek dıqqat bólinedi. Sol dıqqat bólingen sózge logikalıq pát tusedi. ol dıqqat, soǵan sáykes logikalıq pát, situaciyaǵa, jaǵdayǵa baylanıslı ózgeriwi de múmkin. Mısalı: *Sen kitapxanaǵa barasań ba?* Bul gápte bir situaciya da eń sońǵı sózge logikalıq pát túsip, sorawǵa juwap kútiliwi múmkin; ekinshi bir situaciya da ortańǵı sózge pát túsip, subyekttiń baratuǵın ornına (*kinóǵa, mektepke* yamasa taǵı bir basqa jerge emes, al dál *kitapxanaǵa*) dıqqat bólinedi; úshinshi bir situaciya da «sen» sózine pát túsip, háreket iyesiniń kim ekenine (basqa birew emes, al sen) dıqqat bólinedi. Sońǵı jaǵdayda pát túsetuǵın sóz bayanlawıstıń aldına shıǵarılıp ayıladı. (*Kitapxanaǵa sen barasań ba?*).

Logikalıq pát geyde sózlik páttiń normasın buzıp jiberiwi de múmkin. Mısalı: *awqattan soń, awqattan burın* degende *soń, burın* sózlerine sózlik pát túspeydi. *Dárini awqattan soń ishken paydalı ma ya awqattan burın ishken paydalı ma?* desek, *soń, burın* sózlerine logikalıq pát tusedi.

§ 28. Sózlik páttiń xızmeti hám ornı

Sózlik pát barlıq tillerde emes, al pátli (akcentlik) tillerde ǵana boladı. Singormonizmi, tonı bar (tonikalıq) tillerde sózlik pát bolmaydı. Kóp buwınlı sózlerdiń bir buwını pátli, qalǵan buwınları pátsiz aytıluwınan sózlik pát júzege shıǵadı. Pátli tillerde pátli buwın sózdiń shıńı, orayı xızmetin atqaradı. Pátsiz buwınlar pátli buwınnıń dógeresine jámlesedi. Kóp buwınlı sózlerdiń fonetikalıq pútinliǵı pát arqalı támiynlenedi. Tilde bir sóz óz pátine iye bolıwı arqalı qońsılás basqa sózlerden ayırılıp turadı. Negizinen gápte neshe sóz bolsa, onda sonsha pát boladı. Gáptegi páttińqásiyetlerin esapqa ala otırıp, onı sózdi qalıplestiriwshi qural retinde qarawǵa boladı. Solay etip, pát pátli tillerde sózlerdi qalıplestiriw xızmetin atqarıw menen birge sóylew aǵımındaǵı sózlerdi shegaralaw, ayırıw minnetin de atqaradı eken.

Pát arqalı jámlesken, tábiyiy túrde ortasınan pawza islewge bolmaytuǵın úzindi akcentlik sóz dep ataladı. Akcentlik sózler kóbinshe mánili bir sózden turadı. Gáptegi barlıq sózler mudamı ózleriniń pátine iye bolıp kele bermewi de múmkin. Ayırım sózler (tiykarınan kómekshi sózler yamasa kómekshilik xızmette jumsalatuǵın mánili sózler)

¹ Sintagma – grekshe sitagma – «birge dúzilgen» degen.

öziniñ sózlik pátine iye bolmay, aldındağı ya soñındağı sózge pát boyınsha gárezli halda, solar menen birlikte bir pütünlikti payda etiwı múmkin. Bunday jaǵday fonetikada «akcentlik sóz» degen termindi qollanıwǵa sebepshi bolıwı kerek. Máselen, orıs tilinde *под столом*, *под шкафом*, *до вечера*, *он же*, *сказал бы*, *придет ли*, *t b.* Bul keltirilgenler akcentlik sózler bolıp tabıladı. Solay etip akcentlik sóz bir sózden de, eki sózden de jasalıwı múmkin. Pát túspeytuǵın sózler til biliminde klitika¹ dep ataladı. onday sózler ózleri gárezli bolatuǵın pátli sózdiñ aldında kelse proklitik²a (*под*, *над*, *до* sózleri) dep, soñında kelse enklitika³ (joqarıdağı mısallardağı *же*, *бы*, *ли* sózleri) dep ataladı.

Sózlik pát dúnya tillerinde erkin pát yamasa erkin emes pát túrinde ushırasadı. erkin pát akcentlik tilde sózdiñ qálegen buwınına (bastaǵı, ortadaǵı, aqırındaǵı buwınǵa) túse beriwı múmkin. Máselen, orıs tilinde pát usınday: *о'бласт*, *леге'нда*, *масса'*;. Ádette, bunday tillerde hár bir sózdiñ belgili bir buwınına pát qatañ bekitilgen boladı. eger pátıñ ornı almassa (bunday jaǵday siyrek ushırasadı), sózdiñ mánisi ózgeredi. Mısalı, *за'мок-замо'к*, (*qorǵan-ǵulıp*), *мука'-му'ка* (*azar-un*). Bul jaǵday pátıñ sózdi shólkemlestiriwshilik, oraylastırıwshılıq qásiyeti menen birlikte sózdi yamasa formanı ayırıp tanıwshılıq qásiyetiniñ de bolatuǵınlıǵın ańlatadı.

Erkin emes (bekitilgen) pát qatar tártibi boyınsha kóp buwınlı sózlerdiñ mudamı bir buwınına túsedı. Máselen, ayırım tillerde pát bárhama sózlerdiñ birinshi buwınına, ekinshi bir tillerde sońǵı buwınına túsedı. Finno-ugor tillerinde, sonday-aq, chex, slovak, latısh tillerinde pát birinshi buwınǵa, armenyan tilinde pát kóp buwınlı sózlerdiñ eñ aqırǵı buwınına túsedı.

Qosımsha ádebiyatlar

- Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1996. 14 -56-бетлер;
 Аханов. К. Тіл білімінің негіздері. Алматы. 1973. 267-336-бетлер;
 Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 33-85-бетлер;
 Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 153-241- бетлер;
 Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 101-138-бетлер;
 Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 30-69-бетлер;
 Зиндер. Л.Р. Общая фонетика. Москва. 1979.
 Матусевич. М.И. Введение в общую фонетику. Москва. 1959;
 Реформатский. А.А. Из истории отечественной фонологии. Москва. 1970.
 Dawletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis. 2005.

¹ Klitika – proklitika hám enklitika sózlerin uluwmalastırıwdan kelip shıqqan.

² Proklitika – grekshe proklino «alǵa iyilemen» degendi bildiredi.

³ Enklitika – grekshe enklino – «iyilemen» degen mánisti bildiredi.

III BAP. JAZIW

§ 29. Jaziw hám onıń awızeki sóylew tiline qatnası

Til eki túrli jol menen júzege shıǵadı, hám eki túrli kóriniske iye boladı: awızeki hám jazba. Qatnas quralı retinde seslik tildiń birinshi dárejeli áhmiyetke iye bolatuǵınlıǵı dawsız. Sonıń menen birge adamlar ortasında qarım-qatnas jasawdıń awızeki sóylewden soǵı eń áhmiyetli quralı jazba til bolıp tabıladı.

Jazba til awızeki sóylew tilinen ádewir keyin payda bolǵanlıǵı sózsiz. Adamzat tiliniń payda bolıwı degennen biz mudamı sóylew tiliniń payda bolıwın túsinemiz. Jazba til, álbette, jazıwdıń payda bolıwı menen qalıplesti. Jazıw til arqalı ańlanatuǵın oy-pikirdi, birinshiden, uzaq waqıtlar dawamında saqlaw maqsetinde, ekinshiden, qálegen alıslıqlarǵa jetkeriw maqsetinde payda bolǵan. Tildiń óziniń payda bolıwı sıyaqlı jazıwdıń payda bolıwı da zárúrlikten kelip shıqtı. Áyyemgi dáwirlerden baslap-aq adamlar jazıwdan óz oy-pikirlerin basqa qáwimlerge yamasa dawıs jetpeytuǵın aralıqtaǵı adamlarǵa jetkeriw ushın, sonday-aq ózinen soǵı áwladlarǵa miyras qaldırıw maqsetinde paydalangan.

Jazıwdıń payda bolıwı adamzat jámiyetiniń rawajlanıwınıń oǵada ullı tabısı bolıp tabıladı. Jámiyettiń rawajlanıwı menen jazıw kem-kem jetilisip rawajlanıp baradı, jazıwdıń jańa túrleri payda boldı hám atqaratuǵın xızmeti úlkeyip, jumsalıw sferası keńeyip bardı.

Jazıw arqalı awızeki sóylewdegi ayırım kemshilikler saplastırıladı. Awızsha sóylewdiń baslı kemshiligi onıń waqıt hám keńislik jaǵınan shekleniwshiligi bolıp tabıladı. Texnikalıq qurallardı esapqa almaǵanda awızsha sóylew sóylewshiden málim dárejede qashıqlıqta turǵan adamlarǵa ǵana qollanıladı. Al waqıtlıq jaqtan tek sóylew momentinde ǵana awızsha sóylew qatnas quralı xızmetin atqara aladı. Awızdan shıqqan sózdi qaytarıp alıwǵa bolmaydı. Jazıwdıń payda bolıwı menen tildiń keńislik hám waqıt jaǵınan shekleniwshiligi joyıldı.

Jazıw eń áyyemnen baslap-aq awızsha sóylewdi qálpine keltiriwshi járdemshi qural xızmetin atqarıp keldi. Biraq jazıw mudamı awızeki tildi tikkeley sol qálpinde ańlatıp kele bermegen. Grafikalıq tańbalar járdeminde semantikalıq tárepi menen birge tildiń fonetikalıq hám grammatikalıq qásiyetlerin ańlatıw jazıwdıń rawajlanıwınıń soǵı jetilisen dáwirine tuwra keledi. eń áyyemgi «jazıw» biziń házirgi jazıwımızǵa usamaǵan. Áyyemgi jazıwlarda ayırım predmetler simvol xızmetinde jumsalǵan. Máselen, áyyemgi grek tariyxshısı Gerodottıń jazıp qaldırıwınsha skifler ózleriniń dushpanları bolǵan perslerge mınaday jollama jibergen: *qurbaqa, tıshqan, qus hám bes oq*. Bul «jazıwdıń» mazmunı: «Yeger sizler, persler, biziń jerimizge basıp kirseńiz, qurbaqa tárizli batpaqlıqta sekirip júriwdi úyrengen bolmasańız, tıshqan tárizli inge kirip jasırınbasańız, qus tárizli uship ketpeseńiz, sizler biziń jawǵan oqlarımızǵa ushıraysız»¹.

¹ А.А.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1967, 349-б.

Sunday-aq, haqıyqat jazıwǵa shekemgi jazıw tárizli kóplegen simvollıq signallar bolıp, olardaǵı «zatlardıń» ózleri ózliginen hesh máni ańlatpay, tek olar shártli tańbalar xızmetinde jumsaladı. Bunday «jazıwlardıń» qatarına kipu dep atalatuǵın inklerdiń jazıwı, vampum dep atalatuǵın irokez jazıwı kiredi¹. Bunday «jazıwlardıń» mánisin túsiniw ushın ondaǵı simvol retinde shártli tańbalar jóninde eki tárep te (jazıwshı hám onı oqıwshı) ol jazıw jóninde aldın-ala maǵlıwmatqa iye bolıwı kerek. Házirgi jazıwdan paydalanıwdıń shárti de tap usınday.

Házirgi dáwirde adamnıń kóriw uqıbı menen baylanıslı bolǵan kóplegen belgiler, tańbalar hár túrli maqsetler ushın turmısta qollanıladı. Bunday tańbalar tikkeley jazıw bolmaǵanı menen olardan belgili bir mazmundı «oqıp», túsiniwge boladı. Máselen, dúkanlardıń, fabrika-zavodlardıń, hám t.b. kárxanalardıń aldılarında qoyılǵan kórgizbeler hám sol mákemege baylasılı bolǵan belgiler; túrli tústegi jaqtılıqlar (svetofor, simofor), jalaw yamasa fonar menen beriletuǵın signallar hám t.b.

§ 30. Jazıw quralları

Háripler, sanlar, irkilis belgiler, sunday-aq jazıwda jumsalatuǵın basqa da tańbalar jazıwdıń quralları (inventarlar) bolıp sanaladı. Jazıwda jumsalatuǵın hár bir tańba jazıw sistemasınıń bir elementin quraydı. ol jazba tekstte mudamı tákirarlanıp otıradı. Mine, usınday tańbalar til biliminde grafema² dep ataladı.

Ayırım grafemalar bir-birinen pútkilley ayırılıp turadı. olardıń ortasında hesh usaslıq bolmaydı. Máselen, A, U, S, R h.t.b. háriplerdi alsaq, ol tańbalar ortasında usaslıq kórinbeydi. Al ayırım grafemalar bir-birine usasadı. olardı ayırıp turıwshı tek qosımsha belgiler ǵana boladı. onday háripler ortasındaǵı ayırıwshı belgilerdi til biliminde diakritikalıq³ tańbalar dep ataydı. Máselen, u hám ú, [o] hám [ó] háripleri ortasındaǵı ayırmashılıqtı ańlatıwshı belgi (sońǵılarınıń qaptalıwıń túrtiliwi) diakritikalıq tańba bolıp sanaladı.

Grafema kóbinshe bir elementli bolıp keledi (a, b, z, s hám t.b.). Sonıń menen birge eki, úsh elementli grafemalar da ushırasadı. Máselen, latin jazıwı tiykarındaǵı ayırım xalıqlardıń jazıw sistemasında eki tańbalı ch (x), úsh tańbalı sch (sh) grafemalar ushırasadı. Grafemalar jazıwda túrli variantlarda jumsaladı. Bul varyantlar allografemalar dep ataladı. Allografemalar qatarına baspa hám qol jazba túrindegi grafemalar (a, ђ, g, b, v — baspada; — qol jazba túrinde), bas hárip hám kishi hárip túrinde grafemalar (A, B, E — bas háripler; a, b, e — kishi háripler). Basqasha aytqanda, T hám t, A hám a, D hám d jubaylaslarınıń hár biri bir grafema bolıp, olar eki allografemalardan turadı. Sunday-aq, arab grafikasında jumsalatuǵın háriplerdiń variantları da allografemalardıń qatarına jatadı.⁴

¹ Sonda, 350-bettegi súwretlerdi qarańız.

² Grafema – grekshe grapho – «jazaman» degen sózinen qalıplesken atama.

³ Diakritika – grekshe diakritikas «ayırıwshı» degen sózinen qalıplesken atama.

⁴ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М., 1987, 239-б.

Texnikalıq progress nátiyjesinde jazıw kórimegen dárejede keń taraldı hám turmıstıń eń zárúrli qurallarınıń birine aylandı. Baspa isleriniń jetilisiwi menen, xalıqtıń mádeniy dárejesiniń ósiwi menen oqıwshılar sanınıń artıwı menen jazıwdıń roli taǵı da arttı.

Áyyemgi waqıtlarda adamlar tasqa yamasa aǵash usaǵan materiallarǵa jazǵan bolsa, keyinirek terige (pergamentke) jazıwdı oylap tabıw, Egipette papirusqa jazıwdı úyreniw, sońıraq Qıtayda qaǵazdıń oylap tabılıwı jazıwdı qollanıwdı ádewir ońaylastırdı. Sonday-aq dáslep tasqa yamasa aǵash sıyaqlı qattı materiallarǵa oyıp jazıw ushın ótkir qurallar jumsalǵan bolsa, qaǵazdıń qollanıwı menen endi kerekli tańbalardı tez jazıw ushın tush hám onı paydalanatuǵın rushka tárizli tayaqsha oylap tabıldı. Házirgi jazıw qural-saymanlarına qaraǵanda burınǵılardıń qanshelli ápiwayı hám olardan paydalanıwdıń qanshelli qıyın bolǵanlıǵın kóz aldımızǵa keltiriwdiń ózi qıyın. onday jaǵdayda jazıwdan paydalanıwdıń oǵada tómén dárejede bolatuǵınlıǵı ózinen ózi túsiniqli.

§ 31. Jazba tańbalardıń túrleri

Jazba tańbalar kem-kem jetilisip, usı dáwirdegi qálpine kelgenge shekem kóp ǵana ózgerislerdi, rawajlanıwları basınan keshirgenligi málim. Dúnya tillerinde jumsalıp júrgen házirgi jazıwlar sáykes xalıqlardıń tariyxında kóp ásirlik mádeniy rawajlanıwdıń jemisi bolıp tabıladı. Jazıwdıń rawajlanıw tariyxında kóplegen basqıshlardı kóriw múmkin. Túrli materiallarǵa (tasqa, terige, qaǵazǵa hám t.b.) tańbalanatuǵın grafikalıq jazıwdan tısqarı zatlardıń ózleri «jazıw» inventarları xızmetin atqaratuǵın «jazıwdıń» da bolǵanlıǵı málim. Keyin qolaylastırıp, zatlardıń súwretlerin salıw engizilgen. «Jazıw» maqsetinde zatlardıń ózlerin alıp júriwden hám belgili alıslıqqa jetkeriwden yamasa saqlawdan góre olardıń súwretlerin paydalanıw anaǵurlım qolaylı hám ańsırıraq bolǵan. Mine, usınnan jazıwdıń tiykarı salınǵan. Jazıwdıń eń baslaması, eń áyyemgi jazıw-súwret jazıwı bolǵanlıǵı ádebiyatlarda tastıyqlanadı.

Zatlıq simvolika haqıyqat jazıwǵa shekemgi oǵada ápiwayı belgilerdiń sisteması bolǵan. onday belgiler sistemasın jazıw qatarına kirgiziw qıyın. Solay da ondaylardı jazıwǵa shekemgi «jazıw», jazıwdıń aldındaǵı baslama dep qaraw múmkin. Jazba tańbalardıń qanday til birliklerin ańlatıwı jaǵınan olardı fonogrammalar¹ hám ideogrammalar² dep atalatuǵın úlken eki toparǵa bóliw múmkin. Birewi (fonogramma) tildiń mánilik tárepi menen tikkeley baylanıslı bolmastan, tek tildiń seslik birliğin yamasa sóylewdiń seslik ayırmashılıǵın sesleniw (zvuchaniya) arqalı ańlatadı. ekinshisi (ideogramma) -máni ańlatıwshı til birliklerin sesleniwi jaǵınan emes, olardı (mánili tillik birliklerdi) tikkeley ańlatatuǵın jazba tańbalar.³

Jazba tańbalardıń rawajlanıw tariyxına, qaysılarınıń eń áyyem, al qaysılarınıń sońıraq payda bolıw izbe-izligine qaray jáne til birliklerin gúńgirt (abstrakt) hám anıq (konkret)

¹ Fonogramma – grekshe phone – «ses» gramma – «hárip» sózlerinen qalıplesip, «seslerdi ańlatıwshı jazba tańba» degendi ańlatadı.

² Ideogramma – «ideyanı ańlatıwshı jazba tańba» degendi ańlatadı.

³ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М., 1987, 239-б.

túrde kórsetiwine qaray, qanday til birligin ańlatıwına qaray h.t.b. kompleks jaǵdaylarǵa baylanıslı jazıwdıń túrlerin tórtke bólip kórsetiw múmkin. olar piktografiyalıq, ideografiyalıq, sillabikalıq, fonografiyalıq jazıwlar.

Piktografiyalıq¹ jazıw. Jazıwdıń tariyxında eń áyyemgi jazıw piktografiyalıq jazıw bolıp, onı súwret jazıwı dep te ataydı. Piktografiyalıq jazıwdıń úlgileri arxeologlar hám etnograflar tárepinen izlep tabılıp, olar tasqa, súyekke, jaydın diywallarına oyıp jazılǵan boladı. Piktogrammalarda sheklengen haldaǵı túsinipler tutası menen bildiriledi. olarda belgili bir zatlardın súwretleri arqalı oy-pikir jeke sózler túrinde anıq ańlatılmastan, shamalap, dushman kórsetiledi. Hár bir tańba anıq bir sózdi bildirip turmaǵanlıqtan piktogrammanı bilay «oqısa» da, yamasa onnan sál basqasharaq etip «oqısa»da boladı. Piktogrammalar til birliklerin tikkeley ańlatıp turmaydı.

Piktografiyalıq jazıwdıń úlgileri retinde ańshı eskimostın «kúndeligin» hám AQSh prezidentine indec qawimleriniń jazıp jibergen jollamasın kórsetiwge boladı. Ańshı eskimostın «kúndeliginde» adamlar qollarında ań awlawshı quralı menen kórsetilgen jáne ańnıń terisiniń morjınıń, qayıqtın, qostın súwretleri izbe-izlik penen salınǵan. «Adam ańǵa shıǵıp baratır, ańnıń terisin aldı, morjı awladı, qayıq penen júrip ketti, qonıp shıqtı» degen mazmundaǵı túsiniplerdi ańlawǵa boladı.²

Ekinshi piktogrammada bir tırnanın, úsh tıshqannın, ayıwdın, teńiz pıshıǵının (kot), teńiz adamnıń súwretleri bir sızıqtın ústine salınıp, olardıń hár qaysısınıń tırnanın bası menen, olardıń hár biriniń júrekleri tırnanın júregi menen sızıq arqalı tutastırılıp qoyılǵan jáne súwrette tırnanın bası sızıq arqalı koldın súwretine tutastırılǵan. Bul súwrette kórsetilgen haywanatlardıń atları menen atalatuǵın qawimlerdin ótinish qılǵanlıǵın hám prezidentten kóller tárepke qaray bul qawimlerdin kóship ketiwine ruxsat beriwın soranǵan.³

Piktografiyalıq jazıwda jeke sózler tańbalanbaydı, al tutas oy-pikir shamalap, siltep, dushman gúngirt túrinde beriletuǵının kórdik.

Piktografiyalıq jazıwdıń ayırım elementleri házirgi jaǵdayda da jumsaladı. Máselen, saatın súwreti ildiriwli turǵan jer ya saat dúzetetuǵın ustaxana, ya saat satatuǵın dúkan degen mánini bildirip, soǵan siltep turadı. Ayaq kiyimnin súwreti ildiriwli turǵan orın ayaq kiyim tazalaytuǵın, remontlaytuǵın orın degendi yamasa ayaqkiyim tigetuǵın fabrika degendi bolmasa ayaq kiyim satatuǵın dúkan degendi ańlatıp turadı.

Házirgi jazıwımızda ushırasatuǵın ayırım tańbalar piktografiyalıq jazıwdı eske túsiredi. Sebebi bunday tańbalar óziniń kórinisinen tikkeley qanday da bir mazmundı ańǵartıp turadı. Buǵan mısıl retinde I, II, III, V, X sıyaqlı Rim cıfrların kórsetiwge boladı. Bul mısallardaǵı I, II, III cıfrları sannın neshew ekenligin kórinislerinen-aq ańlatıp tur; V ortańǵı barmaqları jumılǵan qoldın súlderı, X- ózara tutastırılǵan eki V cıfrları.⁴

¹ Piktografiya – latinsha piktus – «súwret» hám grapho – «jazaman» sózlerinen qalıplesken atama.

² А.А.Реформатский. Введение в языкознание, 352-б.

³ Сонда

⁴ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание, 240-б.

Ideografiyalıq jazıw. Jazıwdıń bul túriniń payda bolıwı piktografiyalıq jazıwdan keyingi dáwirge tuwra keledi. Piktografiyalıq jazıwda tańbalar (súwretler) ózleri bildiretuǵın túsiniklerdi tikkeley ańlatıp, kórsetip turatuǵın bolsa, ideografiyalıq jazıwda tańbalar endi túsiniklerdiń simvolı, shártli belgisi retinde jumsaladı. Ideografiyalıq tańbalardı túsiniw oqıw) ushın aldın-ala ol haqqında maǵlıwmatqa iye bolıw kerek.

Ideografiyalıq jazıw piktografiyalıq jazıw menen fonografiyalıq hám sillabografiyalıq jazıwlardıń aralıǵındaǵı jazıwdıń bir túri desek te boladı. Bir jaǵınan piktografiyalıq jazıw menen ideografiyalıq jazıw sózlerdiń fonetikalıq hám grammatikalıq qurılısın ańlatpaydı, al fonografiyalıq hám sillabografiyalıq jazıwlar da olardı (sózlerdiń fonetikalıq hám grammatikalıq qurılısın) ańlatıp turadı. ekinshi jaǵınan, ideografiyalıq jazıw da fonografiyalıq hám sillabografiyalıq jazıwlarǵa usap mánisti tikkeley ańlatıp turmay shártli mánisti bildiredi. Piktografiyalıq jazıwda bolsa, bildiretuǵın mazmun onıń kórinisinen (súwretinen) shama menen ańlanıp turadı.

Ideografiyalıq jazıwdıń ayırım kórinisleri házirgi fonografiyalıq jazıwımızda da ushırasadı. Máselen, 2, 3, +, - hám t.b. belgilerdiń hár qaysısı jazıwda bir tańba menen belgilengen menen olardıń oqılıwı eki, úsh, qosıw, alıw túrinde hár qaysısı bir neshe seslerdiń dizbegi menen beriledi. Sonday-aq bul tańbalar hár túrli dúnya tillerinde hár qıylı seslik kompleksler arqalı oqıladı. Máselen, joqarıdaǵı tańbalar qaraqalpaqsha *eki, ush, qosuw, aluw* bolıp, inglis tilinde *tu, sri, plas, mainas*, nemis tilinde *zwei, drei, plus, minus* bolıp oqıladı. Sebebi olardıń tańbalıq kórinisinen bildiretuǵın mánisleri ańlanıp turǵan joq; olardan qanday da fonetikalıq, grammatikalıq belgiler de bilinip turǵan joq.

Ideogrammalardıń ózleri de bir qıylı bolmaydı. olardıń birazları tutas sózlerdi ańlatıp, bulardı til biliminde logogrammalar² dep te ataydı. Buǵan mısál retinde joqarıda keltirilgen 2, 3, +, - usaǵan tańbalardı kórsetiw múmkin.

Ideogrammalardıń ekinshileri ayırım morfemalardı ańlatıw ushın jumsaladı, onday tańbalardı morfemogrammalar³ dep ataydı. Buǵan mısál retinde qaraqalpaq tilindegi arab cifrlarınan keyin qoyılatuǵın-ınshı degen mánini ańlatatuǵın sızıqsha belgisin (5-orın, 3-basqısh). Usınday maqset ushın jumsalatıwın nemis tilindegi *tochka* belgisin kórsetiwge boladı. Mısalı, *die 5.klasse, der 3. Kursus*.

Úshinshi bir ideogrammalar tutas bir xabardı ańlatıp turadı. Bunday tańbalar frazogrammalar⁴ dep ataladı. Buǵan mısál retinde baǵıttı ańlatatuǵın kórsetkishlerdi, ayırım xalıqlardıń, qáwimlerdiń, urıwlardıń menshikli tańbaların kórsetiwge boladı.

Jazıwdıń taǵı bir túri **sillabografiyalıq** jazıw bolıp, bunday jazıwda hár bir buwın ayrıqsha tańba menen belgilenedi. Solay etip shártli tańbalar olar ańlatatuǵın sózdiń seslik tárepine jaqınlasadı. Sillabografiyalıq jazıw úlgisine Hindistanda qollanılatuǵın

¹ Ideografiya – grekshe idea – «túsinik», grapho – «jazaman» sózlerinen kelip shıqqan. Bunı idealıq jazıw dep te ataydı.

² Ю.С.Маслов. Sonda.

³ Morfemogramma–grekshe morpho – «túr, forma», gramma – «hárip» sózlerinen payda bolǵan.

⁴ Frazogramma – grekshe frazis – «forma» hám gramma «hárip» degendi ańlatadı.

divanagar jazıwı, sonday-aq tibet, efiop jazıwları jatadı. Sillabografiyalıq jazıwların qatarına Qıtay, Yapon ieroglif¹ jazıwları da kiredi.

Jazıwdıń eń jetlisken túri **fonografiyalıq** (seslik) jazıw. Bul awızeki janlı sóylew tiline eń jaqın bolıp tabıladı. Bul jazıw arqalı sózlerdiń fonetikalıq (seslik) quramı, grammatikalıq qurılısı anıq ańlatıladı. Sonlıqtan da seslik jazıw menen jazılǵan tekstti lingvistikalıq analiz jasaw múmkin boladı.

Seslik jazıw boyınsha hár bir seslik tiptiń (fonemanıń) óziniń shártli tańbasınıń bolıwı sózlerdi fonetikalıq jaqtan tastıyqlanǵan, shólkemlesken bir pútin formaǵa da keltirip turadı. Tilde sesler oǵada kóp túrli. Biz olardıń júdá kóp túrli ekenligin onsha elestire bermeymiz. Jazıwda barlıq seslerdi shártli tańbalar menen belgilep shıǵıw múmkin emes. Bunıń zárúrligi de joq. Ádette jazıwda sózlerdiń mánisin hám formasın ózgeriwge sebepshi bolatuǵın seslerdiń tipi bolǵan fonemalardı shártli tańbalar menen (háripler menen) belgileniwiniń ózi seslik jazıwdıń iske asıwı ushın tolıq jetkilikli. Túrli fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen payda bolatuǵın seslik ózgerisler jazıwda ayrıqsha tańbalar menen sáwlelenbeydi. Tek fonetikalıq traskripciyasın bererde ǵana seslerdiń fonetikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı payda bolǵan seslik ózgesheliklerin (allofonlardı) qosımsha diakritikalıq shártli tańbalar menen belgilew múmkin. Sonlıqtan da sózlerdi fonetikalıq transkripciyası arqalı jazıw menen ádettegi imla qádeler tiykarındaǵı jazıwımız ortasında ádewir parq boladı.

§ 32. Grafika

Grafika² ulıwma jazıw degen mánide jumsaladı. Bul túsiniń ózine jazıwda jumsalatuǵın barlıq shártli tańbalardı, sonıń ishinde álipbeni (alfavitti) de jámllestiredi. Jazıwdaǵı barlıq tańbalar hám olardıń til seslerine qarım-qatnası, óz ara úylesip, sáykeslesip keliwi grafika tarawında sóz etiledi. Qaysınday seslerdiń qanday tańba menen belgilenetuǵınlıǵı, qanday háriplerdiń qaysı seslerdi ańlatatuǵınlıǵı yamasa ayırım tańbalardıń tutas bir túsinikti bildiretuǵınlıǵı grafika da sóz boladı.

Álipbedegi háripler grafikanıń negizin quraydı. Sonıń menen birge grafikada jumsalatuǵın kóp ǵana basqa tańbalar ushırasadı. Máselen, irkilis belgileri, arab hám rim cıfırları, formulalar, transkripciyalıq tańbalar hám taǵı basqalar grafikalıq tańbalar qatarına kiredi.

Házirgi jazıwda usı dáwirge shekemgi jazıwdıń tariyxında toplanǵan barlıq tájiriybelerdiń eń jaqsı úlgeri jumsaladı. Bul jazıwda hár qıylı jazıwdıń túrlerine jatatuǵın tańbalardı ushıratıwǵa boladı. Máselen, mákemelerdiń aldına qıstırıp qoyılatuǵın qıstırmalardaǵı (viveskadaǵı) súwretler (saattıń, ayaq kiyimniń, bas kiyimniń, kitaptıń hám t.b.lardıń súwretleri) piktografiyalıq jazıwdıń belgileri boladı. Al

¹ Ieroglif – grekshe hreroglypho «káramatlı jazıw» degen mánini bildiredi. Súyek yamasa basqa materiallarǵa oyıp jazılatuǵın bolǵan.

² Grafika – grekshe grapho – «jazaman» degen mánini ańlatadı. Sonday-aq grafika termini súwretlew wóneriniń bir túri mánisinde de jumsaladı.

shártli belgiler retinde jumsalatuǵın jol qádeleri tańbaları (aylanba, ońǵa, solǵa, kesesine hám t.b. degen mazmundı ańlatatuǵın belgiler), quwatlı kúshke iye elektr togi bar jerge «qáwiplı» degen mazmundı ańlatıw ushın salınatuǵın quw bas penen súyektiń súwreti, medicinanıń embleması bolǵan jılan hám uwlı ıdı hám t.b. lar ideografiyalıq jazıwdıń belgileri bolıp tabıladı. Piktografiyalıq, ideografiyalıq jazıw belgilerine jatatuǵın tańbalar da, sillabografiyalıq jazıw úlgileri bolǵan ya, yu, e, ě sıyaqlı qosarlı sesti (buwındı) ańlatıwshı tańbalar da, fonografiyalıq tańbalar da grafikanıń qaramaǵına kiredi. Házirgi dúnya tillerinde fonografiyalıq jazıw eń keń taralǵan jazıw bolıp, bunda hár bir seslik tip-fonema kóbinshe óziniń shártli belgisi, simvolı bolǵan grafikalıq tańbalarına iye boladı.

Hár bir xalıq óziniń ayrıqsha grafikalıq sistemasına iye bola bermewi múmkin. Bir topar xalıqlar ayırım ózgerisleri menen bir grafikalıq sistemanı qabıl etip, sonnan jazıwda paydalana beredi. Solay etip bir qatar tiller basqa tillerde jumsalatuǵın grafikalıq sistemanı ózine qabıl etip aladı. Basqa tildiń grafikalıq sisteması qabıl etilgende grafikalıq sistema menen qabıl alıwshı tildiń seslik sisteması ortasında kóplegen sáykesliklerdiń bolmawı múmkin. Basqa tildiń grafikalıq sisteması qabıllawshı tildiń ózine tán ózgesheligine baylanıslı bolǵan geypara seslerdi bildiriw ushın jańadan qosımsha háripler alıw kerek yamasa álipbede bar bolǵan háriplerge qosımsha belgi qoyıw arqalı sáykes kelmewshilikti saplastırıw zárúr. Sonda ǵana tildiń seslik quramı jańadan qabıl etilgen grafika arqalı tolıq sáwleleniwı múmkin. Qaraqalpaq tiliniń orıs grafikasın qabıl etiwı buǵan ayqın mısıl bola aladı. Máselen, orıs grafikasında joq dawıslı á, ú háripleriniń qosımsha jańadan alınıwı qaraqalpaq tilindegi sonday sáykes seslerdiń (á, ú) bolıwına baylanıslı, orıs grafikasındaǵı k, g, u, x, n, o háriplerine qosımsha (diakritikalıq) belgilerdi qosıw arqalı rus tilinde jumsalmaytuǵın, al qaraqalpaq tilinde bar bolǵan q, ǵ, w, h, ń, ó sesleri ańlatıladı. Solay etip, orıs grafikası tiykarında qaraqalpaq tiliniń ayrıqsha grafikalıq sisteması dúzilgen edi.

Grafikalıq qádeler boyınsha jazıwda tildiń házirgi seslik jaǵdayı ǵana esapqa alınıwı kerek. Bunda jazıwdaǵı tariyxıy etimologiyalıq, morfologiyalıq principler esapqa alınbaydı. Sonlıqtan da tek grafikalıq qádelerdi jaqsı bilgen menen, álipbeni bilgen menen sózlerdi imlası (orfografiya) boyınsha durıs jazıw múmkin emes. Grafikalıq jaqtan házirgi qaraqalpaq tilinde *ǵarǵa*, *ǵarrı*, *shalı*, *samal* túrinde jazılıwı da, *qarǵa*, *qarrı*, *shalı*, *shamal* bolıp jazılıwı da (ekewi de) durıs bolıp sanaladı. Sóylew tilinde olardıń hámmesi de ushırasadı. Al imlası jaǵınan olardıń birewiniń (áwelgileriniń) alınıwı qatań talap qılınadı.

Solay etip grafikalıq qádeler menen birge imla qádeleri de boladı. Imla grafikalıq jazıwda eń durıs dep tabılǵan jazılıwdıń bir túrin qabıl etip aladı hám ol endi grafikalıq emes, al imla qádelerine sáykes durıs dep sanaladı. Imla jazıwdaǵı grafikalıq qurallardı jolǵa salıp, nızamlı halǵa ákelip, olardı tastıyıqlaydı.

Juwmaqlap aytqanda, grafika, bir jaǵınan jazıwda jumsalatuǵın barlıq tańbalar jóninde maǵlıwmat berse, ekinshi jaǵınan, tildiń seslik sistemasınıń álipbedegi tańbalarǵa qatnasın úyretedi.

§ 33. Álipbe

Jazıwda jumsalatuǵın tańbalar oǵada kóp túrli bolatuǵınlıǵın ótken temadan kórdik. Sonıń ishinde jazıwdıń iske asıwı ushın eń zárúrli bolǵan jazıw quralları (inventarları) fonografiyalıq álipbedegi tańbalar bolıp sanaladı. Jazıwda jumsalatuǵın barlıq háriplerdiń qabıl etilgen qatań tártip penen izbe-iz jaylastırılıwı álipbe¹ dep ataladı. Geyde onı alfavit², azbuka³ termini menen de ataydı.

Alfavittegi háriplerdiń belgili bir qatań tártip boyınsha izbe-iz jaylastırılıwı talap etiledi. Bul izbe-izliktiń turaqlı túrde mudamı saqlanıwı turmısta ámeliy jaqtan úlken áhmiyetke iye boladı. Hár qıylı sózlikler dúzgende, dizimler jazǵanda (kitapxanadaǵı kataloglar, hár qıylı dizimleri, hám t.b.) háriplerdiń álipbedegi orın tártibiniń qatań saqlanıp jazılıwı olardan paydalanıwdı jeńillestiredi.

Jazıwdıń tariyxında hám jazıw tájiriyesinde keńnen taralǵan álipbeler fonografiyalıq álipbeler bolıp sanaladı. olar finikiy, aramey, grek, latin, slavyan álipbeleri bolıp tabıladı. ol álipbelerge ayırım ózgerisler kirgiziliw arqalı kóp sanlı dúnya tillerinde paydalanıp kelmekte. Joqarıda kórsteilgen álipbeler fonografiyalıq álipbeler bolǵanı menen tilde neshe fonema bolsa, sonsha hárip penen tańbalana bermeydi. Tildiń fonemalıq quramı menen álipbedegi háriplerdiń quramı teńbe-teń kele beriwi shárt emes. Bunday «taza» (ideal) álipbeniń bolıwı da múmkin emes. Sebebi álipbeniń ózi tariyxıy dáwirler dawamında ómir súrip kiyatırǵan dástúrler tiykarında qalıplesedi. Buǵan mısıl retinde roman-german tillerinde qabıl etilgen latin álipbesin, túrkiy tilleri ushın qabıl etilgen slavyan, latin álipbelerin kórsetiwge boladı. Latin tiliniń leksikalıq, grammatikalıq qurılısına sayma-say keletuǵın 24 háripten (keyinirek 26 háripke jetkerilgen) turatuǵın latin álipbesi fonemalıq quramında 40 qa shamalas fonemaları bar jańa Evropa xalıqlarınıń tillerine saykes kelmedi. Sonlıqtan da qabıl alıp atırǵan tilge tuwra kelmeytuǵın ayırım latin álipbesindegi kemisliklerdi tolıqtırıp maqsetinde, birinshiden, latin háriplerine qosımsha kómekshi tańbalar qosılǵan. Buǵan mısıl retinde chex álipbesinde ayırım háriplerdiń ústine (č, š, ž), rumın álipbesinde ayırım háriplerdiń astına (ț ș), polyak álipbesinde ayırım háriplerdiń ortasına (t) qosımsha belgilerdiń qoyılıwın kórsetiwge boladı. ekinshiden, latin álipbesindegi háriplerge qosımsha jańa háripler qabıl etilgen. Úshinshiden, bir sestı ańlatıp ushın álipbedegi eki, úsh háriptiń dizbegi (nemis alfavitinde sh- x, ssh - sh) qollanılǵan.⁴

Latin álipbesin paydalanıwshı tillerde birdey fonema hár túrli háripler menen de tańbalanadı.⁵

¹ Álipbe. Arab jazıwında a háribi «álip», b háribi «be» dep ataladı. Usınnan «Álipbe» ataması kelip shıqqan.

² Alfavit grek jazıwında a háribi «alfa», v háribi «vita» dep ataladı. Usınnan «alfavit» ataması qalıplesken.

³ Azbuka. Eski slavyan jazıwında wóz aldına kelgende a háribi «az» b háribi «buki» dep atalǵan. Usınnan azbuka ataması qalıplesken.

⁴ А.А.Реформатский. Введение в языкознание. 368-б

⁵ Сонда. 369-б.

Hárip Fonema	Francuzsh a	Nemisshe	Inglistshe
s	[c], [3]	[c], [3], [ш]	[c], [3], [ш], [ж]
c	[c], [κ]	[κ]	[c], [κ]
v	[и]	[ф], [в]	[в]
ch	[ш]	[x], [κ]	[ч]
sh	—	—	[ш] [ск]

Oris tiliniń fonetikalıq qurılısına sáykes keletuǵın 33 háripten quralǵan orıs álipbesi qaraqalpaq tiline qabıl etilgende, birinshiden, orıs álipbesinde bar háriplerge qosımsha qaraqalpaq tiliniń ózgesheligine baylanıslı seslerdi ańlatıw maqsetinde jańa háripler- ҕ, ә (sońǵısı orıs grafikasında bar e tańbasınıń awdarıp qoyılıwı arqalı jasalǵan jańa hárip) qosa qabıl etilgen. ekinshiden, qaraqalpaq tiliniń ózgesheligine baylanıslı seslerdi bildiriw ushın orıs álipbesindegi k, g, x, n, o, u háriplerine qosımsha belgiler qosılıp, nátiyjede jańa háripler q, ғ, h, ń, ó, w jasaladı. Sonday-aq 1960-jıllarǵa shekem qaraqalpaq álipbesinde bir sesti (ń sesin) ańlatıw ushın eki tańbadan turatuǵın hárip ng jumsalǵan edi. Kerisinshe, eki-úsh sesti bildiriw ushın jeke bir hárip te jumsaladı: я-ya, е-е, о-о, ө-wó, ё-yо, ю-yuw yamasa yu. orıs álipbesinde sesti ańlatpaytuǵın háripler-jıńishkertiw (ѣ) hám ayırıw (Ѣ) belgileri qollanıldı. Al irkilis belgileri, ótkerme, pát belgileri álipbede berilmeydi. Álipbe háriplerdiń baspa, qol jazba túrleriniń bolıwı jazıwdı qolaylıraq etiw ushın zárúrli boladı. Al bas hám kishi háriplerdiń jumsalıwı jańa gáptiń baslanıwın jáne menshiklik hám ǵalabalıq atlıqlardıń ayırmashılıǵın ańlatıw menen baylanıslı boladı. Abadan-menshiklik atlıq, abadan-ǵalabalıq atlıq. Bir qatar túrkiy xalıqları, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqı da, 20-jıllarǵa shekem arab grafikası tiykarında dúzilgen ózleriniń álipbelerine iye bolsa, 20-jıllardıń aqırınan baslap, ol xalıqlar massalıq túrde latin grafikasın qabıl etip aldı. Arab grafikasınıń kóplegen kemshilikleri boldı. Tildiń ayırım ózinshelik ózgesheliklerine baylanıslı seslerin ańlatatuǵın arnawlı háripler jetispedi, bir sestiniń sóz basında, ortasında, aqırında hár qıylı tańbalar menen bildiriliwi jazıwdı úyreniwdi qıyınlastırdı. Sonlıqtan da ótken ásirdiń 20-jıllarınıń aqırınan baslap bir qatar túrkiy xalıqlar latin jazıwın qabıl etip alǵan edi. Túrkiy xalıqlar latin jazıwınan da uzaq paydalanbadı. 1940-jıllarǵa kelgende túrklerden basqa bir qansha túrkiy xalıqlar orıs álipbesin qabıl etip aldı. Al túrkler 1928-jıldan berli latin álipbesin qollanadı. Hár bir tilde jańa álipbe dúziwde ózleriniń til ózgeshelikleri esapqa alındı. Túrkiy tilles bir qatar xalıqlar Awqam tarqawı menen, óz ǵárezsizligine erisiwden-aq jańa latinlastırılǵan álipbege qaytıp ótti. ózbek tilinde 1993-jılı, qaraqalpaq tilinde 1994-jılı latin álipbesi tiykarındaǵı jańa álipbe qabıl etildi.

§ 34. Ayırım eski álipbeler tariyxı

Álipbeniń payda bolıwı áyyemgi dáwirde gúllengen óz mádeniyatlarına iye bolǵan Egipet, Finikiya, Greciya sıyaqlı áyyemgi mámleketlerge barıp tireledi. Konsonantlıq-seslik jazıw biziń eramızdan burınǵı eki mınshı jıllardıń ekinshi yarımına, al

vokalizaciyalasqan seslik-jazıw biziń eramızdan burınǵı bir mınınshı jıllardıń basına tuwra keledi.¹ Al áyyemgi buwın jazıwı biziń eramızdan burınǵı úsh mınınshı jılları házirgi Irak territoriyasındaǵı Shumerde payda bolǵan. Shumerler payda etken Klinopis jazıwınan vavilonlılar menen assiriyalılar paydalanǵan.²

En áyyemgi jazıwlardıń biri eski egipet jazıwı bolıp, onda ieroglifler menen tańbalanǵan 26 dawıssız hárip bolǵan.

Finikiy álipbesi dawıssızlardı ańlatatuǵın 22 tańbadan ibarat bolıp, olar ózleriniń ápiwayılıǵı menen kózge túsedı. Álipbedegi hár bir háriptiń óziniń atı bolıp, ol atama belgili bir mánisti bildirip turadı. Mısalı, a sesin bildiretuǵın 1 háribi «alef» dep atalıp, ol sóz «wógiz» degen mánisti bildiredi. ol ses tamaqta jarılıw payda etiliwi arqalı jasaladı; b sesin bildiretuǵın 9 háribi - «bet» dep atalıp, ol sózdiń mánisi «jay» degendi ańlatadı; d sesin bildiretuǵın 1 háribi «gimel» dep atalıp, onıń mánisi «túye» sózi boladı.³

Aramey jazıwınıń tiykarında evrey, siriya, iran, arab jazıwları payda bolǵan. Bulardıń ishinde iran jazıwı (geyde bunı pexleviy jazıwı dep te ataydı) tiykarında uyǵır, manchjur, mongol, buryat álipbeleri qalıplesken. VII ásirde arablardıń jawlap alıwshılıq siyasatı nátiyjesinde shıǵısta arab jazıwı keńnen taradı. Basqa álipbelerdiń ornına endi arab álipbesi jumsala basladı.

Arab jazıwı tiykarınan konsonantlıq álipbege iye bolıp, onda dawıssızlar ǵana ayrıqsha háripler menen belgilendi, al dawıslılardı ańlatıw ushın qosımsha diakritikalıq tańba jumsaladı. Arab jazıwı ońnan solǵa qaray jazıladı. Arab álipbesinde 28 tańba bolıp, olardıń hár biri tórt túrli formada jazıladı: óz aldına dara turǵanda, sózdiń basında, ortasında, aqırında turǵanda ayrıqsha basqa-basqa tańbalar menen belgilenedi. Arab álipbesin ózlestiriwdiń qıyınshılıǵı da, mine, usında.

Grek álipbesi dáslep konsonantlıq álipbe bolǵan. Al biziń eramızdan burınǵı VIII-VII ásirlerge kelgende vokallıq-seslik álipbege ótken. 403-jılı (biziń eramızdan burın) Afinada klassikalıq grek álipbesi qabıl etilip, onıń quramında 17 dawıssız, 7 dawıslı sesti ańlatatuǵın 24 hárip boldı. Egipetliler hám finikiyliler ońnan solǵa qaray jazatuǵın boldı. Bunday bolıp jazıwdıń baǵıtı ózgeriw menen háriplerdiń de teris awdarılıwın kóriwge boladı. Mısalı: (*gimel*), *lu (men)* - *m (myu)*, *yu (rosh)* - *r (ro)* hám t.b. Bular (g, m, r) jazıwdıń soldan ońǵa qaray jazılıwı menen baylanıslı kelip shıqqan. Grek álipbesi basqa xalıqlardıń álipbeleriniń payda bolıwına tiykar bolıp xızmet atqarǵan. Máselen, latin álipbesiniń, sonday-aq, slavyan, armyan, gruzin álipbeleriniń dúziliwinde grek álipbesiniń tási boldı. Grek álipbesiniń bir qansha elementleri ayırım ózgerisler menen qabıl etildi.

Latin álipbesiniń watanı áyyemgi Rim qalası boldı. Rimliler latinlar dep ataladı. Klassikalıq latin álipbesi 23 háripten turadı. Bul álipbeden tek rimliler (latinlar) ǵana paydalanıp qoymastan, latin álipbesi basqa xalıqlarǵa da en jayǵan. Ásirese XIV ásirge

¹ В.И.Кодухов. Введение в языкознание. М., 1979, 165-б.

² Sonda, 164-б.

³ Sonda, 166-б.

kelgende qağazdın payda bolıwı hám kitap basıw isleriniń kelip shıǵıwı menen latin jazıwınıń keń taralǵanlıǵı málim. Házir dúnya xalıqlarında latin jazıwı tiykarında 70 ten aslam álipbeni sanawǵa boladı.

Eski slavyan álipbesi usı álipbeniń dóretiwshisiniń atı menen kirillica dep te ataladı. Slavyan álipbesiniń avtorları aǵayınli Kirill hám Mefodiyler Vizantiya mámleketinde tuwılıp ósken bolǵarlar (makedoniyalılar) bolıp, olar dáslepki slavyan azbukasını islep shıqtı. Sonday-aq, olar diniy kitaplardı xalıqqa túsiniikli bolǵan slavyan tiline awdarıp shıqtı. VII-VIII ásirlerdegi Vizantiyada jumsalıp atırǵan grek álipbesin dóretiwshilik penen qayta islew nátiyjesinde slavyan álipbesi jaratıldı.

Kirillica qubla hám shıǵıs slavyan xalıqları arasında keńnen taraldı. Rossiyada orıs álipbesi Petr I tusında 1708-jılı reformalastırıldı. Sonday-aq, 1918-jılı orıs álipbesine ayırım ózgerisler kirgizildi. orıs álipbesi sońǵı úsh ásir dawamında eki ret ayırım ózgerislerge ushıraǵan halda házir de jumsalmaqta.

§ 35. Imla

Imla ilimiy ádebiyatlarda orfografiya¹ dep atalıp, ol máni ańlatıwshı birliklerdiń, bárinen de burın morfemalardıń hám sózlerdiń, sonday-aq sóz dizbegi menen gáplerdiń jazılıw qádeleriniń jıynaǵı dep anıqlama beriledi.² Shınında da imla sóylewde jumsalatıwın dawıslı hám dawıssız seslerdiń, túbir hám affikslerdiń, kómekshi hám qospa sózlerdiń birgelki durıs jazılıwı haqqındaǵı, ótkerme hám bas háriplerdiń durıs qollanıwı haqqındaǵı qaǵıydalardıń jıynaǵı bolıp sanaladı.

Solay etip imlada tek háriplerdiń durıs jazılıwı ǵana emes, sonıń menen birge sózlerdiń qosılıp ya bólek jazılıwı, defis penen jazılıwı, sózlerdiń qısqartılıp jazılıwı, jazıwda irkilis belgileriniń qollanıw normaları sıyaqlı kóplegen máseleler sóz etiledi.

Sózlerdi durıs jazıwda olardıń aytıwı esapqa alınıp ǵana qoymastan, sonıń menen birge, basqa da ayırım jaǵdaylar kózde tutiladı. Atap aytqanda, sózlerdiń, sóz dizbekleriniń grafikalıq qádeler tiykarında aytıwınday bolıp jazıla bermewi olardıń (sóz hám sóz dizbekleriniń) tildegi rawajlanıw tariyxına, jazıwdıń principlerine, qullası, imla qádelerine baylanıslı boladı.

Imla norması tiykarında ǵana hámme bir qıylı sawatlı jazıwǵa erisiwi múmkin. Imla normasını qatań saqlaw tildiń fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq normaların saqlaw menen barabar boladı. Sóylewde sesler durıs ayılmasa, sózler durıs tańlanıp jumsalmasa, grammatikalıq formalar orınlı paydalanılmasa, onday sóylewdi túsiniw qıyın bolatuǵını sıyaqlı sawatsız jazılǵan xattı da oqıw hám onı túsiniw qıyın.

Imlanıń kópshilik qádeleri grafikalıq qádeler menen sáykes keledi. Imla qádeleri grafikalıq qádelerge tiykarlanadı. Sebebi barlıq fonografiyalıq jazıwda tildiń mánili birlikleri olardıń aytıwı (sesleniwi) tiykarında jazıladı. Grafikalıq qádeler tiykarında birden-bir durıs jazılǵan sóz imlası jaǵınan da durıs jazılǵan bolıp sanaladı. Ásirese,

¹ Orfografiya – grekshe orphos – «durıs» hám grapho – «jazaman» degendi bildiredi.

² Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 306-б.

aytıluwı menen jazılıwında parıq bolmaytuǵın sózlerdiń jazılıwında grafikalıq hám imla qádeleri birdey dárejede boladı. Degen menen, tek grafikalıq qádeler tiykarında sózlerdi imlası jaǵınan durıs jazıwǵa erisiw múmkin emes. Grafikalıq qádeler boyınsha jazıwda bir neshe variantlar bolıwı múmkin. Al imla qádeleri tiykarında tek birewin (durısın) jazıw normasına sáykes dep qabıl aladı da, qalǵanların qáte dep jazıwdan shıǵarıp taslaydı. Usı arqalı bir qıylı sawatlı jazıwǵa erisiwge boladı. Máselen, orıs tiliniń qádeleri tiykarında [a] foneması pátsiz buwında birde a háribi menen (*canoз, разбумь*), birde o háribi menen (*водумь, колени, отрез*) jazıladı.¹ Sonday-aq, qaraqalpaq jazıwında orfografiyalıq jaqtan *salı, samal, salǵam, naǵıs, ǵaz, ǵarǵa, ǵarrı, Xalqabad* túrinde jazılǵanı durıs. *Al, shalı, shamal, shalǵam, naǵış, qaz, qarǵa, ǵarrı, Xalqabat* túrinde jazılıwı nadurıs dep sanaladı.

Usınday jazıwda qabatlasıp keletuǵın sózlerdiń qaysısın imlası jaǵınan durıs dep esaplaw kerekligin anaw ya mınaw imla ólshemleri (principi) tiykarında sheshiw múmkin.

Fonetikalıq ólshem (princip) grafikaǵa hám imlaǵa súyenedi. Sózler kóbinshe qalay esitilse, solay jazıladı. Fonetikalıq ólshemniń ózi usıǵan - «yesitiliwine qaray jazılıwı» degen ólshemge (principke) tiykarlanadı. Máselen, *tor, bas, qala, tańla, basqaldaq, qalpaq, qarman, tarnaw* hám t.b. sózler grafikalıq tańbalar menen aytıluwına qaray jazılıp tur. Keltirilgen sózler fonetikalıq jaqtan da, fonematikalıq jaqtan da sáykeslesip tur. olarda hár bir hárip sáykes bir fonemanı ańlatıp tur. Normadan shetlewshilik hesh sezilmeydi. Sonlıqtan joqarıdaǵı sózlerdiń jazılıwın fonetikalıq ólshem tiykarında jazılǵan dew menen birge fonematikalıq ólshemge tiykarlanıp jazılǵan dese de boladı. Sonday-aq, fonemalardıń hár túrli reńkleriniń ayrıqsha háripler menen tańbalanbay, reńklerdiń hámmesi ushın bir háriptiń alınıwı fonetikalıq emes, al fonematikalıq ólshem tiykarında boladı. Mısalı, *kanal, balalar* sózlerindeki a fonemasınıń reńkleri belgili dárejede hár túrli bolıp aytıladı (a, a). Biraq olar bir tańba menen (a háribi menen) belgilenedi: *tas, tes, tus, tús* sózlerinde t foneması tórt túrli reńklerde ayılǵanı menen olar bir tańba menen (t háribi menen) belgilenedi.

Morfologiyalıq ólshem, álbette, fonetikalıq ólshemge qarama-qarsı qoyıladı. Fonetikalıq ólshem boyınsha sózler esitiliwine qaray jazılatuǵın bolsa, morfologiyalıq ólshem boyınsha esitiliwine qaray emes, al sózdiń túbiriniń hám qosımtalardıń dáslepki pútinliginiń saqlanıp jazılıwı kózde tutiladı. Morfologiyalıq ólshemdi ádebiyatlarda «etimologiyalıq-morfologiyalıq», «morfematikalıq» ólshem dep te ataydı. Morfologiyalıq ólshem ásirese seslerdiń almasıwın jazıwda esapqa almawdan kórinedi. Basqasha aytqanda, morfologiyalıq ólshem boyınsha seslerdiń almasıwı jazıwda sáwlelenbeydi. Bul ólshem orıs tiliniń imlasında baslı orındı iyeleydi. Mısalı, orıs tilinde *бодa* sóziniń o menen jazılıwı *бод* sózine baylanıslı; *вод* sóziniń d arqalı jazılıwı *бодa*, *водны* sóziniń bolıwına baylanıslı. Bolmasa *вoda* sózinde [o] foneması joq; bul jerde pátli buwındaǵı (*вод* sózindegi) [o] foneması pátsiz buwında *бодa* sózinde) [a]

¹ Sonda, 259-b. Sankt-Peterburg fonologiyalıq mektebi wákilleri bull mısallardaǵı ol eki dawıslını (o, a) eki túrli fonema dep, al Moskva fonologiyalıq mektebi wákilleri olardı bir fonemanıń (a fonemasınıń) variantları dep esaplaydı.

fonemasına almasadı. Solay etip ol sózdiń fonematikalıq transkripciyası-[bada]. Biraq bunday seslerdiń almasıwı (o-a) jazıwda esapqa alınbaydı. Sonday-aq, *vod* sózinde [d] foneması joq. Sózdiń aqırında orıs tilinde únli jabısıńqılar jumsalmaydı, al mudamı únsizler menen almasadı. Bul sózde [d] foneması [t] menen orın almasqan. Al, *esda* sózinde [d] foneması bolǵanlıqtan jazıwda *esod* sóziniń aqırındaǵı [t] foneması d háribi menen jazıladı. Seslerdiń almasıwınıń esapqa alınbaw faktleri hám usı tiykarda morfologiyalıq ólshemniń iske asıwı orıs tili menen birlikte bolgar, polyak, chex, nemis hám t.b. kóp ǵana tillerdiń imlasına tán jaǵday bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilinde morfologiyalıq ólshem túbir hám qosımtalardıń pútinliginiń saqlanıp jazılıwınan kórinedi. Mısalı, *bashshı, qoshshı, túńgi, isembedi* bolıp aytılatuǵın sózler jazıwda *basshı, qosshı, túńgi, isenbedi* túrinde túbirleri saqlanıp jazıladı.

Tariyxıy ólshemdi (pricipiti) geyde «etimologiyalıq», «tradiciyalıq», «konservativlik» ólshem degen terminler menen de ataydı. Házirgi tilge sáykeslespewin fonetikalıq jaqtan da, morfologiyalıq jaqtan da dálillewge bolmaytuǵın jazıwda burınnan ádetke aylanıp ketiwı tiykarında jazılıwı tariyxıylıq princip bolıp sanaladı. Buǵan mısál etip orıs tilindegi *молоко, корова* sózleriniń birinshi buwınlarındaǵı **o** háribiniń jazılıwın kórsetiwge boladı.¹ Bul sózlerde a arqalı aytılgan seslerdi o háribi menen ańlatıwdı (*корова-корова, молоко-молоко*) fonetikalıq ólshem menen de, morfologiyalıq ólshem menen de túsndiriwge bolmaydı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi *samal-shamal, salı-shalı* tipindegi parallel jumsalatuǵın sózlerdiń aldınǵılarınıń (*samal, salı*) jazıwda ádebiy norma retinde qabıl alınıp, imlası jaǵınan onı durıs dep tastıyıqlaw dástúrge aylanǵan. Biraq, ol sózlerdiń jazılıwında fonetikalıq ólshemge de, morfologiyalıq ólshemlerge de tiykarlanılǵan emes.

Differenciacyalaw ólshemi (principi) geyde «simvolikalıq», «ierogliflik» ólshem dep te aytıladı. Bul ólshem boyınsha jazıwda omonimlerdiń hár bir komponentine qosımsha tańba belgilewdi kózde tutadı. Buǵan mısál retinde 1918-jılǵa shekem jumsalǵan eski orıs imlası boyınsha *миръ* (paraxatshılıq mánisinde) menen *миръ* (dúnya mánisinde) omonim sózleriniń hár túrli bolıp jazılıwın kórsetiwge boladı. Francuz tilindegi mınaday omonimlerdiń jazılıwı da differenciacyalaw ólshemine jatadı: *la* (artikl) hám *lá* (anda); ispan tiliniń imlasında: *di* (ayt), *di* (berdim); bolgor tili imlası boyınsha *i* (hám) hám *y* (oni-j.rod) omonimleri de usınday.² Orıs tilindegi *мука* 'му'ка, *замо* 'к-за'мок sózleriniń pát belgisiniń qoyılıwı arqalı ayrılıwı da differenciacyalaw principine kiredi.

Dúnya tillerinde eń keń taralǵan jazıwlar qatarına kiretuǵın fonografiyalıq jazıwlardıń kópshiliginde tiykarǵı imla ólshemleri bolıp fonetikalıq hám morfologiyalıq ólshemler sanaladı. Sonıń menen birge, geypara tillerdiń imlasında tariyxıy (etimologiyalıq) ólshem jetekshi orın tutıwı múmkin. Ásirese, jazıw dástúri erteden baslanatuǵın xalıqlardıń imlasında tariyxıy ólshem basımıraq boladı. Buǵan mısál retinde ingliz tiliniń imlasın kórsetiwge boladı.

¹ Sonda, 261-b.

² Sonda, 260-b.

§ 36. Transkripciya

Ádettegi grafikalıq jazıwda imla qádeleri tiykarında álipbedegi háriplerden paydalanıwdıń ózi tolıq jetkilikli. Tildıń barlıq seslik ózgesheliklerin álipbedegi háripler menen tolıq ańlatıp shıǵıw múmkin emes. Jazıwda onıń zárúrligi de joq. Biraq ayırım jaǵdaylarda belgili bir maqsetler ushın sóz hám frazalar dál aytıluwı hám esitiliwi boyınsha jazılıwı, qullası, «yelespesiz» seslik qubılıslardı da jazıwda kórsetiw zárúr boladı. onday seslik qubılıslardı álipbedegi háripler menen ádettegi jaǵdayda ańlatıw múmkin bolmaydı. Sóylew tilindegi sózlerdiń jazılıwına qosımsha «yelespesiz» seslik ózgesheliklerdi xatqa túsiriw, ásirese, lingvistikalıq (fonetikalıq) máselelerdi sheshiw ushın kerekli. Sol ushın ádette grafikalıq álipbeden tısqarı til iliminde fonetikalıq transkripciya¹ qollanıladı. ondaǵı tańbalardıń sistemasın fonetikalıq álipbe (alfavit) dep ataydı. Grafikalıq jazıwdan transkripciyalıq jazıwdıń ayırması- bunda (transkripciyalawda) sesler qalay esitilse, múmkin bolǵanınsha solay xatqa túsiriledi. Grafikalıq jazıwda bir hárip bir neshe fonemanı bildiriw ushın yamasa, kersinshe hár túrli háripler bir fonemanı ańlatıw ushın jumsala beriwi múmkin. Mısalı, orıs tilinde **ya** háribi birde eki fonemanı j hám a fonemaların ańlatıw ushın, birde a fonemasın hám oǵan qosımsha aldında kelgen dawıssızdıń jumsaq fonema ekenligin ańlatıw ushın jumsaladı. **Ë** háribi haqqında da usınday dewge boladı. Salıstırıp qarańız: *яма*-[jama], *вяз*-[vıaz], *зовѣм*-[zavjot], *лѣм*-[l rot] hám t.b. Transkripciyalıq jazıwda ol qadaǵan etiledi. Bunda qatań túrde hár bir tańba ózine sáykes bir sesti ańlatıwı, hár bir ses belgili bir tańba menen belgileniwi talap etiledi. Transkripciyalıq jazıw arqalı tillik birliklerdiń fonemalıq quramın anıq biliwge boladı. Bir fonemanıń túrli fonetikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı belgili dárejede hár túrli bolıp aytıluwın da transkripciya arqalı jazıwda sáwlelendiriw múmkin.

Transkripciya eki túrli boladı. Birewin fonematikalıq yamasa fonologiyalıq transkripciya dep, ekinshsin fonetikalıq transkripciya dep ataydı. Bulardıń dáslepki fonema túsiniǵi menen, al sońǵısı renk (ottenok) túsiniǵi menen baylanıslı boladı.

Fonematikalıq transkripciya boyınsha fonemanıń barlıq reńkleri (ottenokları, allofonları) bir tańba menen belgilenedi. Hár bir tilde qansha fonema bolsa, oǵan sáykes sonsha transkripciyalıq tańba bolıwı tiyis. Transkripciyanıń bul túri sóz yamasa frazanıń fonemalıq quramın anıq kórsetip turadı. Tildıń fonemalıq quramın anıqlawda hám onıń fonemalıq sistemasın úyreniwde fonematikalıq transkripciyadan paydalanıladı. Ádettegi jazıwdan da kóbinshe sózlerdiń fonemalıq quramı bilinip turadı. Mısalı, *tana*, *qala*, *sına*, *tart*, hám t.b. Bul sózlerdiń hár biri 4 fonemadan turatuǵınlıǵı, jazılǵan hár bir háriptiń sáykes bir fonemanı ańlatatuǵınlıǵı málim.

Bul sózlerdiń imlası menen transkripciyasınıń teńdey ekenin olardıń fonematikalıq transkripciyasınan da kóriwge boladı: /tana/, /qala/, /sına/, /tart/. Sonıń menen birge imlası menen fonematikalıq transkripciyası sáykes kelmeytuǵın da sózler kóplep ushırasadı. Bul imla ólshemlerine baylanıslı boladı. («İmla» temasın qarańız). Mısalı, *ek*

¹ Transkripciya – latinsha – transkripsia – «kóshirip jazıw» degendi bildiredi.

/jek /, oq /woq/, ós/wós/. Bul sózlerde e, o, ó háripleriniń hár biri eki fonemanı bildiredi. Bunday qubılıslar orıs tiliniń grafikasında kóplep ushırasadı. Mısalı: *езеръ/yezer/*, *Егор/regor/*, *ездить/ezdit/*, *люди /lyudi/*, *ёлка/yolka/*, *мёл /myol/*, *звёзды' /zvyozdi/*, *ядро/yadro/*, *язык/yazik/*, *юбка/yupka/*, *yurta/yurta/*. Bul sózlerde de я, ю, е, ё háripleri eki fonemanıń dizbegin ańlatıw ushın jumсалған. Sonday-aq, *voda*, *moloko*, *gorizont*, *gorox*, *polotşr* sıyaqlı sózlerdegi o háribi mudamı o fonemasın bildirip turğan joq. Al pátsiz buwınlarda kelgende ol [a] fonemasın ańlatadı. olardıń fonematikalıq transkripciyası mınaday: [vada], [malako], [garizont], [palator], [gazox].

Fonetikalıq (allofonikalıq) transkripciya boyınsha fonemanıń hár túrli fonetikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı belgili dárejede hár túrli bolıp aytıluwı esapqa alınadı. Fonemanıń reńkleri (allofonları) qosımsha tańbalar qosıw arqalı tańbalanadı. Mısalı: *tas/tas/*, *tis/t'is/*, *tus/tus*, *tús/ t°ús°/* sózlerindegi t /t/ hám s/s/ dawıssızları qońsıl as dawıslı fonemalardıń ıńǵayına qaray birde juwan /t/, /s/ túrinde, birde jıńishke /t'/, /s'/ túrinde, birde erinlik /t°, /s°/ túrinde, birde erinlik hám jıńishke /t'°, /s'°/ túrinde aytıladı.

Fonetikalıq transkripciyada jumсалatuǵın diakritikalıq (qosımsha) tańbalar tablicada berildi.¹

Solay etip seslerdi artikulyaciyalıq hám akustikalıq aspekttke qarap olardıń reńklerin beretuǵın bolsaq, onda fonetikalıq transkripciyadan paydalanamız. Al seslerdiń máni ayırıwshı belgelerine dıqqat awdarıp, sol arqalı belgili bir tildiń fonemalıq quramı haqqında pikir júrgizetuǵın bolsaq, fonematikalıq (fonologiyalıq) transkripciyadan paydalanamız. Fonetikalıq transkripciya múyeshli tik (kvadrat) skobka menen, al fonematikalıq transkripciya jatıq skobka menen jazıladı. Mısalı: *суд*, *растет*, *рок*, *потолок*, *ловкий*, *лук*, *ворота* sózleri fonetikalıq hám fonematikalıq transkripciya boyınsha ayırmashılıǵı menen jazıladı. Kórsetilen sózler fonetikalıq transkripciya boyınsha [s°ut] [rast'°ot], [r°ok], [pʁtal°k], [l°of°kij], [l°uk], [vár°otá] bolıp jazıladı. Usı sózler fonematikalıq transkripciyası boyınsha /sut/, /rastot/, /rok/, /patalok/, /lofkij/, /luk/, /varata/ túrinde jazıladı.

¹ Tablica М.И.Матусевичтиң «Введение в общую фонетику» kitabınan alındı.

Labilizatsiya	•	t° s°	Dawishnin' ashıqlıg'ı	•	e °
Palatalizatsiya	/	t° s°	Dawishnin' qısıqlıg'ı	c	e °
Velyarizatsiya	-	t l	Alg'a jılısın'qı	ı	ı d
Faringalizatsiya	Δ	t° s°	Artqa ba'sın'ki	ı	d ı
Nazalizatsiya	-	a s	Sozımhlıq	:	d: n:
Apikalıq	ı	t s	Yanım sozımhlıq	•	a° n°
Dorsalıq	ı	d z	qısqaqlıq	ı	ı e
Kokuminallıq	•	n r	Buwin jasamawshı dawışlı	ı	i r
Aspiratsiya	°	t° p°	Buwin jasawshı dawıssız	•	e n
Tamaqtag'ı jarılıw	•	a° p°	Kernewli	/	e i
U°nlilik ha'm sonatlıq	v	t v	Kernewsız	\	e i
U°nsizlik	^	d m	Tiykarg'ı pa't	/	/ красный
Sıbrılı	Δ	z l	Ekinshi da'rejeli pa't	/	/ Темно красный

Házirgi dáwirde lingvistikalıq ádebiyatlarda fonetikalıq transkripciyalar ortasında xalıqaralıq latin grafikasına tiykarlangan transkripciya MFA (Mejdunarodnaya foneticheskaya associaciya) hám orıs grafikasına tiykarlangan transkripciya RFA /Russkaya foneticheskaya azbuka/ kóbirek jumsaladı.

Hár bir tildin óziniń ózinshelik ózgeshelikleri esapqa alına otırıp dúzilgen álipbe sol tildin wákıllerine ǵana xızmet etse, ol tildin tillik birlikleriniń xalıqaralıq fonetikalıq álipbeleri menen beriliwi basqa xalıqtın wákıllerine de, ulıwma til bilimi menen shuǵıllanıwshı qánigelerge de ol tildin fonetikalıq qubılısların túsiniwine járdemlesedi. Fonetikalıq transkripciyanın járdeminde qálegen til pútkil dúnyalıq lingvistika iliminiń obyektisine aylana aladı.

§ 37. Transliteraciya

Bir grafikalıq sistemadaǵı tillerdiń ayırım sózlerin basqa bir grafikalıq sistemaǵa iye bolǵan tillerdiń jazıwında qollanıw transliteraciya¹ arqalı boladı. Sırttan kirgen sózlerdi, ásirese adam atların, familiyalardı, geografıyalıq atamalardı jazıwda transliteraciya qollanıladı. Ilimiy hám ámeliy transliteraciya ayırmashılıqqa iye boladı. Ilimiy transliteraciya grafikalıq tańbalar menen transliteraciyalıq tańbalardıń sáykes keliwinen quraladı. Máselen, orıs kirillicası ilimiy latin transliteraciyasında berilgen waqıtta orıs háripleri bolǵan e hám э yamasa i hám y tańbaları bólek-bólek tańbalanadı.

Ámeliy transliteraciya jazıw sistemasındaǵı bar tańbalardı qollanıw menen sheklenedi. Qosımsha tańbalar qabıl etilmeydi. Buǵan mısál retinde xalıq aralıq baylanısta telegrammalar jiberiwde jumsalatuǵın latin grafikasınıń francuzsha variantın kórsetiwge boladı. Bunda ayırım jaǵdaylarda bir neshe orıs háripleri birlestirilip, bir tańba menen beriledi. Mısalı: e hám э háripleri e menen, и hám ѣ háripleri и menen tańbalanadı. Sonlıqtan bul transliteraciya boyınsha *твой* hám *твоя* sózleri bir túrli (твой) bolıp jazıladı

Shet tilinen awısқан adam atları menen túpkilikli sózlerdi jazba túrde bererde transkripciyadan da, transliteraciyadan da yamasa olardıń aralaspasınan da paydalana beredi. Francuzsha *Henri* sózin orıssha *Анри* dep ańlatıw transkripciya ushın mısál bolsa, francuzsha *Hugo* sózin orıssha *Гюго* dep ańlatıw transliteraciya ushın ayqın mısál boladı. Francuz tilinde *Henri*, *Hugo* degende h háribi ayılmaydı. Aytılwı transkripciyada esapqa alınıp (h taslap ketilip), *Анри* bolǵan. Al francuz tilinde *Hugo* sóziniń birinshi sesi ayılmasa da, onıń jazılıwın esapqa alıp, biraq orıs tilinde h bolmaǵanlıqtan onıń ornına oǵan artikulyaciyalıq jaqtan jaqınaraq ayılatuǵın² z qollanılıp, nátiyjede transliteraciya boyınsha orıs tilinde *Gyugo* dep alınǵan.³ Sonday-aq, inglisshe *Shakespeare* sózi *Shakespeare*, francuzsha *Didro* sózi *Diderot* bolıp jazıladı. Kórinip turǵanıday grafikalıq jaqtan salıstırıp otırǵan tillerde úlken ayırmashılıq bar. Eger grafikalıq ólshemdi (pricipiti) basshılıqqa alıp, orıssha jazsaq, olar *Shakespeare*, *Diderot* bolıwı kerek. *Шекспир* hám *Дидро* túrinde jazılıwında grafikalıq ólshem menen birge sáykes inglis hám francuz tillerindegi olardıń aytılwı da esapqa alınǵan.

QOSIMSHA ÁDEBIYATLAR

Аханов. К. Тіл білімінің негіздері. Алматы. 1973. 510-548-бетлер;

Амирова Т.А. К истории и теории графемики. Москва. 1977. 8-71 – бетлер;

Dawletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. Nókis. 2005.

191-205-betler;

Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 238-263-бетлер;

Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 348-381- бетлер.

¹ Transliteraciya – latinsha trans – «arqalı», litera – «hárip» sózlerinen qáliplesken termin. «Hárip arqalı kóshirip jazıw» degendi bildiredi.

² Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 262-б.

³ Сонда.

IV BAP. LEKSIKOLOGIYA

§ 38. Leksikologiya hám onıń bólimleri

Fonetika hám fonologiyanı úyrenip bolǵannan keyin leksikologiyanı úyreniwge ótiw menen biz pútkilley basqa bir dúnyaǵa kirgendey bolamız. eger biz fonetikada dara turıp máni ańlata almaytuǵın bir tárepten (formadan) turatuǵın tillik birlikke — fonemaǵa iye bolǵan bolsaq, endi leksikologiyada eki tárepten (forma hám mániden) turatuǵın tillik birlikke — sózge iye bolamız.

Yeger hár bir tilde az sandaǵı, bir neshe onlaǵan ǵana fonema bolsa, al leksikalıq birliktiń (sózdiń) sanı bir neshshe onlaǵan mıńdı, hátte sózlik quram úziliksiz ósip baratuǵın bolǵanlıqtan onıń muǵdarın anıq sanap shıǵıwǵa da bolmaydı. Fonetikanıń az sanlı birlikleri (fonema) tekstte túrli kombinaciyalarda kóp mártebe, hátteki sheksiz kóp ret tákirarlanıp jumsala beredi. Al leksikalıq birliklerdiń ayırımları jiyirek, ayırımları oǵada siyrek jumsaladı.

Soday-aq, tildiń seslik dúzilisi menen fonologiyalıq sistemasınan ayırması leksika jámiyetlik turmıstı tikkeley hám keń sáwlelendirip baradı, adamzat jámiyetindegi materiallıq hám ruwxıy ózgerislerge, óndiristegi, mádeniy turmıstaǵı, barlıq jámiyetlik qatnaslardaǵı jańalıqlarǵa sáykes óz waqtında juwap berip, olardıń bárin tilde sáwlelendirip baradı.

Leksikologiya¹ — til haqqındaǵı ilimniń tildiń sózlik quramın (leksikasın) izertleytuǵın ayırıqsha bir tarawı. Tildiń leksikasınıń ózi sózlerden hám sóylewde sózler sıyaqlı xızmet atqaratuǵın turaqlı sóz dizbeklerinen turadı.

Leksikologiyada tildiń sózlik quramına, leksikalıq birlik retindegi sózlerdiń tábiyatına baylanıslı bolǵan ulıwma lingvistikalıq máseleler de, hár bir jeke tildiń leksikasına baylanıslı bolǵan ayırıqshalıqlar da izertlenedi. Sonlıqtan leksikologiya eń aldǵı menen ulıwma leksikologiya hám jeke leksikologiya bolıp bólinedi.

Ulıwma leksikologiyada tildiń leksika-semantikalıq sisteması, tillik birlikler ortasında sózdiń tutqan ornı, sózge tán tiykarǵı belgiler, sóz benen túsiniq ortasındaǵı qarım-qatnas, sózdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánileri sıyaqlı ulıwmalıq máseleler, al jeke leksikologiyada jeke bir tildiń leksikalıq ayırıqshalıqları sóz etiledi. ulıwma leksikologiya menen jeke leksikologiya tıǵız baylanıslı boladı. Sebebi ulıwma adamzat tiline tán ulıwmalıq lingvistikalıq nızamlılıqlar jeke, hár bir tilge de tán boladı. Máselen, jámiyet rawajlanıwı menen jańa sózlerdiń dóreliwi, al ayırım sózlerdiń qollanılıwdan shıǵıp qalıwı yamasa siyrek jumsalatuǵın sózlerge aylanıwı — barlıq dúnya tillerine tán ulıwmalıq nızamlılıq. Soday-aq, tildiń rawajlanıwı menen sóz mánisiniń ózgeriwi, sóz mánisiniń keńeyiwi ya tarayıwı, kóp mánili sózlerdiń yamasa sinonimlik qatarlardıń payda bolıwı - barlıq tillerge tán qubılıslar. Barlıq yamasa kópshilik dúnya tillerine ortaq qubılıslar menen nızamlılıqlar dúnyadaǵı jeke tillerdiń hár birinde ózinshelik ózgeshelikleri menen túrlishe kórinislerde júzege shıǵadı.

¹ Leksikologiya – lexis – «sóz» hám logos – «ilim» degen sózlerden jasalǵan atama.

Máselen, dórendi sózler sóz dóretiwdiń belgili bir usılları boyınsha jasaladı. Sóz dóretiwdiń belgili bir - usılı sózlerdi biriktiriw usılı. Bul usıl barlıq tillerde birdey dárejedege kóriniske iye bolmaydı. Ayrıım tillerde, máselen, nemis tilinde bul eń ónimli usıl bolıp, onda birikken sózler oǵada jiyi qollanıladı. Sózlerdiń juplasıp keliwi arqalı sóz jasalıw barlıq tillerde de bar, biraq bul usıl túrkiy tillerde eń ónimli sóz jasaw usılı bolıp tabıladı. Sonlıqtan da basqa tillerge salıstırǵanda túrkiy tillerde jup sózler kóplep ushırasadı.

Adamzat tiliniń leksikasına tán qubılıslar menen nızamlılıqlar ulıwma leksikologiyada izertlense, leksikalıq qubılıslar menen ulıwma nızamlılıqlardıń hár bir jeke tildin leksikasına iykemlesip óz kórinisin tawıp, enisiwi hám hár bir tildin sózlik quramı menen onıń rawajlanıwı, ózinshelik ózgeshelikleri jeke leksikologiyada sóz etiledi. Jeke leksikologiya ulıwma leksikologiyaniń teoriyalıq qaǵıydaları menen anıqlamalarına súyenedi, soǵan tiykarlanadı.

Jeke leksikologiya bir tildin leksikalıq quramın rawajlanıwshı qubılıs retinde tariyxıy kózqarastan yamasa belgili bir dáwirdegi, máselen, házirgi dáwirdegi kórinisi kózqarasınan qarawı múmkin. Mine, usı kózqarastan jeke leksikologiyaniń ózi tariyxıy (diaxroniyalıq) leksikologiya hám sıpatlama (sinxroniyalıq) leksikologiya bolıp bólinedi. Tariyxıy leksikologiyada tildin sózlik quramınıń payda bolıwı hám hár túrli tariyxıy dáwirlerde qalıplesip, ózgerip rawajlanıwı sóz etiledi. Al sıpatlama leksikologiyada hár bir tildin házirgi dáwirdegi qálpi izertlenedi. Máselen, «Házirgi qaraqalpaq tili», «Házirgi orıs tili», «Házirgi inglis tili» pánleriniń leksikologiya tarawında sol atalǵan tillerdiń leksikasınıń házirgi dáwirdegi jaǵdayı, ol tillerdegi sózlerdiń mánilik toparları menen olardıń qollanıw jiyiligi (aktivligi), sinonim, omonim, antonim mánisinde jumsalıwı hám t.b máseleler sóz etiledi. Sonı da aytıw kerek, házirgi tildin sózlik quramı bir-biri menen tıǵız baylanıslı bolǵan óz ara shártles bóleklerdiń sisteması bolıp, ol (sózlik quram) mudamı jetilisiwde, tolıǵıwda, rawajlanıwda boladı. Solay etip sıpatlama leksikologiyada tildin sózlik quramı óz ara baylanıslı bolǵan bóleklerdiń (elementlerdiń) leksikalıq sisteması retinde ǵana emes, sonıń menen birge rawajlanıwshı qubılıs retinde de qaraladı. Soǵan sáykes sıpatlama leksikologiyada házirgi tildin leksikalıq qubılıslarınıń tábiyatın túsindiriwde, kerek bolǵanda, tariyxıy maǵlıwmatlardan da paydalanıladı.

Tariyxıy leksikologiyaniń bir tarawı etimologiya¹ dep ataladı. Etimologiya sózlerdiń payda bolıw tórkinin, olardıń eń dáslepki mánisin anıqlaydı. Bunda til tariyxı sol xalıqtıń tariyxına súyenedi. Xalıqtıń tariyxın úyreniwde etimologiyalıq izertlewlerdiń de áhmiyeti oǵada úlken. Sózler bir tilden ekinshisine ótip otıradı. Tildin rawajlanıwınıń eń baslı derekleriniń biri basqa tillerden sóz awısıw bolıp tabıladı. Etimologiyada sırttan kirgen sózlerdiń kelip kiriw tariyxı da izertlenedi. Sırttan kirgen sózler arqalı xalıqlardıń túrli dáwirlerdegi baylanısı menen qarım qatnası anıqlanadı. Sonday-aq sózlerdiń ózgerip, rawajlanıw tariyxınan adamnıń tábiyat qubılısları menen

¹ Etimologiya–grekshe etymon-«shınılıq», «sózdiń tiykarǵı mánisi» hám logos – «sóz», «ilim» degen sózlerden jasalǵan atama.

jámiyetlik qubılıslardı mudamı tereñirek biliwge umtılw tariyxı ańlanadı. Mine, usılardan etimologiyada til menen tariyxtıń, til menen oylawdıń qarım qatnası máseleleri oǵada úlken áhmiyetke iye ekenligi kórinedi.

Leksikologiyanıń salıstırmalı leksikologiya degen de tarawı boladı. Bunda tuwısqan tillerdiń leksikası salıstırılıp izertleniw menen birge onı tariyxıy rawajlanıwda, ózgeriste úyrenedi. Sonlıqtan bul tarawdı kóbinshe salıstırmalı-tariyxıy leksikologiya dep ataydı. Salıstırmalı-tariyxıy leksikologiyada erte dáwirdegi tildiń sózlik quramınıń túrli kórinislerin, rawajlanıwın, talay ózgerislerge ushıraǵanlıǵın sóz etedi.

Sózlik quramdaǵı hár bir sózdiń belgili bir mánisi bar. Sózlerdi mánilik jaqtan izertleytuǵın leksikologiyanıń eń baslı úlken tarawı semaseologiya dep ataladı.¹ Semaseologiya sózlerdiń mánisi, semantikası menen ol mánilerdiń ózgeriske ushıraw jolların izertleydi.

Semaseologiya menen tıǵız baylanıslı bolǵan leksikologiyanıń bir tarawı onomaseologiya² bolıp tabıladı. Bunda tildiń ataw (ańlatıw) quralları menen onıń sózlik quramı, zatlar menen qubılıslardıń bulay atalıw sebepleri úyreniledi.

Leksikologiyanıń onomastika³ degen tarawında menshikli atamalar úyreniledi. Onomastikanıń ózi adam atların izertlew obykti etip alatuǵın antroponimika⁴ hám geografiyalıq atamalardı izertlew obykti etip alatuǵın toponimika⁵ degen bólimlerden turadı.

Zatlar menen qubılıslar tek dara sózler menen ańlatılıp qoymastan, sonday-aq turaqlı sóz dizbekleri menen de bildiriledi. Turaqlı sóz dizbekleri mánisi jaǵınan jeke sózlerge usap, bir pütün leksikalıq birlik retinde jumsaladı. Turaqlı sóz dizbekleri tillerde ásirler dawamında turaqlasıp, qalıplesedi. Turaqlı sóz dizbekleri leksikologiyanıń frazeologiya⁶ degen tarawında izertlenedi.

Solay etip leksikologiya tildiń ańlatıw quralları hám sózlik quramı haqqındaǵı ilim sıpatında eń aldǵı menen úlken eki tarawǵa -onomaseologiya hám semaseologiyaǵa bólinedi. onnan keyin frazeologiya, terminologiya, onomastika, etimologiya degen tarawlar bólinip shıǵadı. Sonday-aq leksikalıq stilistika hám leksikografiya (sózlikler dúziw haqqındaǵı ilim) ayrıqsha orındı tutadı.

§ 39. Sóz — til birligi sıpatında

Sóz — seslik hám mánilik tárepke iye bolǵan quramalı til birligi. Seslik jaǵı onıń materiallıq tárepi bolsa, mánilik jaǵı tildiń ideallıq tárepin quraydı. Bul eki tárep — seslik hám mánilik tárepler ajıralmas baylanıslı boladı. Seslik hám mánilik táreplerdiń

¹Semaseologiya – grekshe semasia – «belgi» hám logos – «ilim» degen sózlerden qalıplesken atama.

² Onomaseologiya – grekshe onoma – «at, ataw», logos – «ilim, sóz» degen sózlerden qalıplesken atama.

³ Onomastika – grekshe onoma – «at, ataw» degen sózlerden alınǵan atama.

⁴ Antroponimika – grekshe anthropos – «adam» degen sózden qalıplesken atama.

⁵ Toponimika – grekshe topos – «jer», onoma «at» sóziniń birigiwinen jasalǵan atama.

⁶ Frazeologiya grekshe phrasis «qalıplesken sóz», logos «ilim» degen sózlerden qalıplesken atama.

birliği sózdiń ómir súriwin támiyinlep turadı. Adamdı qorshaǵan dúnyadaǵı zatlar menen qubılıslar onıń sanasında sáwlelenedi. Solay etip olar tuwralı túsinikti (uǵımdı) payda etedi. Túsiniq — zat yamasa qubılıstıń jay ǵana sáwlesi emes, al olardıń baslı hám tiykarǵı belgileriniń oyda ulıwmalastırılǵan sáwlesi bolıp tabıladı. Túsiniq tilde sóz arqalı ańlatıladı, sózge bekitiledi. Solay etip sóz shınlıq bolmıstı sáwlelendiredi. Sóz ulıwmalastırılshı qásiyetke iye boladı. ol jeke zat yamasa qubılıstı ańlatıw menen bir qatarda, sonday-aq bir tiptegi birdey zat yamasa qubılıslardıń toparın da ańlatadı. Máselen, qamıs, kitap, aǵash — belgili bir zatlardı ańlatıw menen birge sol toparǵa kiretuǵın basqa da barlıq zatlardı bildiredi. Atap aytqanda, ósip turǵan bir tıp qamıs ta qamıs, sonıń menen birge dúnyadaǵı barlıq qamıs atawlınıń bári de-qamıs; stol ústindegi turǵan bir kitap ta — kitap, sonıń menende birge dúnyadaǵı barlıq kitap áwladınıń hámmesi de — kitap; ósip turǵan bir tıp aǵash ta—aǵash, sonday-aq dúnyadaǵı barlıq aǵashlardıń hámmesi de—aǵash. Sóz hámmege ortaǵ, hámme bir qıylı túsinetuǵın eń baslı til birliği bolıp, onı sol tilde sóylewshi hár kim emin-erkin kerek orında paydalana beredi. Ámeliy jaqtan ápiwayı kóringeni menen teoriyalıq jaqtan sózge anıqlama beriw oǵada qıyın. Ilimiy ádebiyatlarda onıń kóplegen anıqlamaları ushırasadı. Sóz—belgili bir mánige iye bolǵan sesler kompleksi; Sóz—túsinikti bildiretuǵın sesler dizbegi; Sóz — zat yamasa qubılıstı ataytuǵın til birliği hám t.b. Bul anıqlamalardıń hesh birin sózdiń tábiyatın tolıq kórsete aladı dep ayta almaymız. óytkeni sózdi «máni bildiretuǵın sesler kompleksi» degenimiz benen, sózden de basqa bunday qásiyetke iye bolǵan til birliği ushırasadı. Máselen, suffiks, prefiks hám t.b. Sózdi «túsinikti bildiretuǵın sesler dizbegi» degenimiz benen geypara sózler bunday qásiyetke iye bolmawı múmkin. Máselen, *ah*, *ya*, *biraq* hám t.b.; Sonday-aq túsinikti dara sóz arqalı ǵana emes, al sóz dizbegi arqalı da bildiriwge boladı. Máselen, *úlken úy*, *qarańǵı tın*, *jawınlı gúz* hám t.b. Sózdi «zat ya qubılıstı ataytuǵın til birliği» degenimiz benen barlıq sózler bunday qásiyetke iye emes (*yaqshı*, *yamasa*, *tánhá* hám t.b.). Bunnan basqa da sózdiń «ǵáp quramındaǵı máni bildiriwshi birlik», «máni bildiriw uqıbı bar ses yamasa sesler kompleksi» degen de anıqlamaları bar. Solay etip sózge berilgen bul anıqlamalar qáte bolmaǵanı menen, biraq olar tek ǵana sózlerge emes, sonıń menen birge sózden úlken yamasa sózden kishi máni bildiriwshi birliklerge de qatnaslı boladı. Sonlıqtan da sózdi til birliği sıpatında til birlikleri qabatlaslıǵındaǵı (ierarxiyasındaǵı) oǵan eń jaqın til birliklerinen, ásirese morfemadan ajıralatuǵın, sonday-aq sóylew aǵımında bolsa, qońsılas sózlerden anıq shegaralay alatuǵın dálilirek anıqlama tabıw kerek. Morfema taǵı da bólekke bólinbeytuǵın eń kishi máni ańlatıwshı til birliği ekenligi belgili. Morfemaǵa mazmunnıń anaw yamasa mınaw bólegi (elementi) bekitilgen boladı. Sóz bolsa, birinshiden, taǵı da mayda mánili bólekke bólinbeytuǵın, yaǵnıy bir morfemadan turatuǵın túrinde, ekinshiden, maydaraq mánili bóleklerge bólinetuǵın, yaǵnıy bir neshshe morfemadan quralatuǵın túrinde ómir súredi. Mayda mánili bólekke bólinbeytuǵın bir morfemadan turatuǵın hám mayda mánili bólekke bólinetuǵın, bir neshshe morfemalardan turatuǵın sózler qanday belgileri boyınsha bir tillik birlikke (sózge) birlesetuǵınlıǵın, sonday-aq sóz benen morfema, ásirese, bir

morfemalı sóz benen morfema qanday belgisine qaray qarama-qarsı qoyılatuǵınlıǵın anıqlaw kerek.

Sóz hám morfemanıń eń baslı ayırmashılıǵı—sóz morfemaǵa qaraǵanda úlken ǵárezsizlikke, avtonomiyaǵa iye boladı hám óz betinshe jasaydı. Morfema jumsalıwı jaǵınan qatań sheklengen boladı, al sóz oǵada kóp túrli ǵáplerde, hár túrli sózler menen birge oǵada kóp túrli kombinaciyalarda emin-erkin, sheksiz jumsala beredi.

Sózdiń óz betinsheligi (ǵárezsizligi) eki túrli boladı: poziciyalıq hám sintaksislik. Poziciyalıq ǵárezsizlik degennen sózdiń sóylew aǵımında qońsılas basqa sózler menen qatıp qalǵan bekkem baylanısınń bolmawı túsiniledi. Sózdiń kópshilik jaǵdayda qońsılas sózlerden ańsat bóliniwi, háreketsheńligi hám ǵápte ornın ózgerter beriw uqıbınń bolıwı onıń poziciyalıq ǵárezsizligine baylanıslı boladı. Solay etip sóz—poziciyalıq ǵárezsizlikke iye bolǵan eń kishi til birligi. Al sózdiń bólekleri bolǵan morfema bolsa, kóp morfemalı sózlerdiń ishinde bunday ǵárezsizlikke iye bolmaydı. Kerisinshe, morfemalar qatań túrde bir tártipte izbe-iz baylanıslıw qásiyetine iye boladı. Hár bir morfemanıń jaylasıw ornı qatań saqlanadı. Máselen, *basshılarımızdıń*. Bul sózdegi kómekshi morfemalar yamasa ol morfemalardıń hár biri bir topar sózlerde (sóz shaqabında) ǵana keledi. Qatań bir tártipte ǵana jumsaladı. Siyrek jaǵdayda ǵana morfemalar orının almasıwı múmkin (*balasań ba - balamısań*).

Sózdiń eń joqarı óz betinsheligi onıń sintaksislik ǵárezsizligi bolıp tabıladı. Sózdiń sintaksislik ǵárezsizligi degennen onıń ǵápte sintaksislik xızmet atqarıwı — óz aldına ǵáp xızmetin (sóz ǵáp) yamasa ǵáp aǵzaları xızmetin atqarıwı túsiniledi. Sintaksislik ǵárezsizlik barlıq ǵáplerge tán emes. Máselen, substantivlesken jaǵayın esapqa almaǵanda kómekshi sózler ǵáp yamasa ǵáp aǵzası bola almaydı («ǵana» aldındaǵı sózden bólek jazıladı, - degen ǵáptegi sıyaqlı substantivlesken kómekshi «ǵana» sóziniń baslawısh xızmetin atqarıw jaǵdayın esapqa almaǵanda).

Tildegi sózler tiykarınan eki toparǵa bólinedi: mánili sózler hám kómekshi sózler. Tildegi sózlerdiń kópshiligi turmıstaǵı zatlar menen qubılıslardı, belgiler menen is-háreketti ańlatıw ushın xızmet etedi. Bunday sózler tolıq mánili sózler bolıp, til biliminde olardı atawısh sózler dep te ataydı. Atawısh sózler zatlar menen qubılıslardıń, is-hárekettiń, belginiń, qásiyettiń atamaları bolıp tabıladı. Bunday sózler atlıq, kelbetlik, feyil, ráwısh sóz shaqaplarına birlesedi. Bul sóz shaqaplarınıń quramına kiretuǵın hár bir sóz dara turǵanda tolıq leksikalıq mánige hám logikalıq túsiniikke iye boladı. Atawısh sózlerdiń sanı tilde kópshilikti quraydı. Atawısh sózlerge qarama-qarsı qoyılatuǵın sózler toparı tildegi kómekshi sózler bolıp tabıladı. Kómekshi sózler toparına túrli tillerdegi dánekerler, tirkewishler, janapaylar, predloglar, artikllar, sonday-aq tilde jumsalatuǵın basqa da kómekshi sózler kiredi. Kómekshi sózlerdiń leksikalıq xızmetinen ǵóre grammatikalıq xızmeti basımıraq bolıp keledi. Kómekshi sózlerde leksikalıq máni jetispeydi. Al olar kúshli grammatikalıq mánilerine iye boladı: birewleri sóz benen sózdi, yamasa ǵáp penen ǵápti baylanıstıradı, birewleri dizbeklesip kelgen sózine grammatikalıq máni qosadı hám t.b.

Atawısh sózler menen kómekshi sózlerdiń aralıǵınan orın alatuǵın sózler toparı almasıq, sanlıq, tańlaq sózler bolıp sanaladı. Bul sóz shaqaplarınıń atawısh sózlerge de, kómekshi sózlerge de jaqın keletuǵın tárepleri bar. Almasıq, sanlıq, tańlaq sózlerdiń atawısh sózlerge jaqın tárepi bular kómekshi sózlerge qaraǵanda tilde óz betinshe ǵárezsiz jasaw qáiletine iye boladı. Usı belgisi boyınsha olar atawısh sózlerge jaqın keledi. Al almasıq, sanlıq, tańlaq sózlerdiń kómekshi sózlerge jaqın belgisi-olar mánili sózler bolǵanı menen ózleri qatnaslı atawısh sózlerdiń qaramaǵında, olardıń jeteginde boladı. Bunnan tısqarı olardıń taǵı da bir ayırmashılıǵı-almasıqlar zat ya qubılıstıń tikkeley atawı emes, al atlıq, kelbetlik, sanlıq sózlerdiń ornına almastıratuǵın sózler bolıp tabıladı. Almasıq oǵada ulıwmalıq túsinikti bildiredi. Almasıq bildiretuǵın túsiniq penen máni aldınıǵı gáptegi sóz benen yamasa pútinley aldınıǵı gáp penen belgili bolıp turadı.

Ulıwma san tuwralı túsiniktiń ózi oǵada abstrakt qásiyetke iye. Hár bir sanlıq sózdiń ózi basqa mánili sózler menen dizbeklespey dara turǵanda, san haqqındaǵı ulıwma túsinikti ǵana ańlatadı. olardıń sanlıq mánisi sanawǵa bolatuǵın basqa sózler menen dizbeklesip kelgende ǵana anıq júzege shıǵadı.

Tańlaq—quwanıw, qayǵırıw, tańlanıw, ókiniw, renjiw, qorqıw, súysiniw hám t.b. sıyaqlı adamnıń ishki keshirmelerin, túrli sezimin, kewil kúyin, emociyanı bildiretuǵın, ayırıqsha intonaciya menen ayılatuǵın sózler toparı. Tańlaq belgili bir uǵımdı bildirmeydi hám ataw (nominativ) xızmetin emes, al emocional-ekspressivlik xızmet atqaradı.

Solay etip almasıq, sanlıq, tańlaq sózlerdi bir toparǵa jámlestirgende, bir jaǵınan atawısh sózlerge, ekinshi jaǵınan, kómekshi sózlerge qarama-qarsı qoyǵanda, ol úsh sóz shaqabınıń óz ara ortaqlı belgilerine qarap emes (olarda onday belgiler joq), al olardıń atawısh hám kómekshi sózlerge qarım-qatnaslarına qaray bir toparǵa jámlestiriledi. Solay etip atlıq, kelbetlik, feyil, rawısh-tolıq mánili (atawısh) sózler, dáneker, tirkewish, janapay, predlog, artıkl-kómekshi sózler, almasıq, sanlıq, tańlaq aralıq sózler toparın quraydı. Sonıń menen birge kópshilik lingvistikalıq ádebiyatlarda barlıq sózlerdi úsh toparǵa emes, al tek ekige mánili sózler hám kómekshi sózler dep, almasıq, sanlıq, tańlaq sóz shaqapların mánili sózler qatarına qosıp qoyıw dástúri de ushırasadı.

§ 40. Sózlerdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánileri

Sózlerdiń mazmunlıq, yaǵnıy ishki tárepi onıń mánisi bola otırıp, ol tallap túsindiriwdi talap etetuǵın quramalı qubılıs bolıp tabıladı. Sózlerdiń, ayırıqsha mánili sózlerdiń eki túrli mánisin-leksikalıq hám grammatikalıq mánilerin ajratıp biliw kerek. Sózdiń basqalarınan ayırıqsha tánhá ózine ǵana tán belgili bir mazmunınıń bolıwı bul sózdiń leksikalıq mánisi bolıp tabıladı. Mısalı: úlken — sóziniń leksikalıq mánisi — bul onı basqa barlıq sózlerden ayırıp turatuǵın, tek sol sózdiń ózine ǵana tán muǵdardı, kólemdi bildiriwshi mánisi bolıp tabıladı. Leksikalıq máni sózdiń barlıq grammatikalıq formalarında sol qálpinde saqlanadı. Leksikalıq máni anaw ya mınaw bir sóz formasına

tiyisli bolıp, sheklenip qalmastan, ol tutas leksemaǵa tiyisli boladı. Úlken sóziniń leksikalıq mánisinen- basqa barlıq sózlerden, bárinen de burın mánilik jaqtan bul sózge baylanıslı bolǵan (*kishi, náhán, úlkenlew hám t.b.*) sózlerden, onnan keyin basqa barlıq (*dóńgelek, uzın, jap, salma, aǵash, tas, bas hám t.b.*) sózlerden ayırılıp turatuǵın mánisi túsiniledi. Leksikalıq máni máselesi leksikologiyada, leksikalıq semaseologiyada úyreniledi.

Mánili sózdiń belgili bir grammatikalıq kategoriyalarǵa tiyisli grammatikalıq formalarda kórinıwi onıń grammatikalıq mánisi boladı. Mısalı, *úlken* sóziniń kelbetlik sóz shaqabına kiriwi, kelbetliktiń jay dárejesi bolıwı, atlıqlasa otırıp, ataw sepleginde turıwı hám t.b. onıń grammatikalıq mánileri boladı.

Kómekshi sózler bolsa, leksikalıq mánige emes, al tiykarınan grammatikalıq mánige iye boladı. olardıń gáptegi xızmeti mánili sózlerdiń baylanısın támiyinlewshi grammatikalıq xızmet atqarıwdan, yamasa ayırım mánili sózlerge qosımsha grammatikalıq máni qosıwdan ibarat.

Leksikalıq mániniń eń áhmiyetli tárepi yamasa orayı mánili sózlerdiń anaw yamasa mınaw haqıyqatlıqtı, zattı oylaw arqalı sáwlelendiriwi bolıp tabıladı. Sóz arqalı ańlanatuǵın zat (predmet) denotat¹ yamasa referent² dep ataladı. Leksikalıq mániniń quramına sózdiń eń áhmiyetli tárepinen -orayınan tısqarı, sol tiykarǵı hám baslı mánisine qosımsha ayırıqsha túr berip turatuǵın sózdiń emocionallıq, ekspressivlik, stilistikalıq mánileri de kiredi. Bunday mániler til biliminde konnotaciya³ dep ataladı. Tilde emocionallıq, ekspressivlik mánini bildiriw maqsetinde jumsalatuǵın ayırıqsha mánili sózler (ax, aw, astawpıralla) ushırasadı. olar ushın bul mánis qosımsha emes, al tiykarǵı mánis bolıp tabıladı. Bizdi qorshaǵan ortalıqtaǵı zatlar menen qubılıslar, waqıyalar menen háreketler, adamnıń ruwxıy mádeniyatınıń, ideologiyasınıń hám t.b.nıń rawajlanıwınan tuwǵan túsiniqler sózlerdiń denotatı bolıwı múmkin. Sonday-aq tutas til de, onıń elementleri de tildiń sóylew arqalı júzege shıǵıwı yamasa onıń (tildiń) úyreniliwi barısında denotatlar xızmetin atqaradı. Mısalı: sóz, fonema, morfema, til, sóylew hám t.b.

Sózlerdiń leksikalıq, grammatikalıq mánilerinen tısqarı olardıń ózara qarım-qatnasınan tuwatuǵın konceptual mánisleri de boladı hám olar ortasında qatań sistemalı qatnas bolıp tabıladı.

Sózlerdiń konceptual mánisi ózi menen ózi biytárep halında emes, al belgili bir qarım-qatnastaǵı sózlerdiń, bárinen de burın dál sol «semantikalıq maydandaǵı» basqa sózlerdiń konceptual mánileri menen ómir súredi.

«Semantikalıq maydan» túsiniǵı shınlıq ómirdiń belgili bir kórinisine baylanıslı bolǵan azlı-kóppli muǵdardaǵı sózler toparın, anıǵıraǵı olardıń mánilerin ańlatadı. Mánisi bir semantikalıq maydanǵa kiretuǵın sózler belgili dárejede keńirek kólemdegi «tematikalıq topardı» payda etedi. Bunday toparlarǵa mısal retinde waqıt mánisin

¹ Denotat latinsha denotatum – “belgilengen”, “ańlatılǵan” sózinen qalıplesken atama.

² Referent inglizshe to refer – “sáykes keliw”, “kórsetiw” sıyaqlı sózlerden qalıplesken atama.

³ Konnotaciya – latinsha son – “birge”, notatio – “ańlatıw”, “qosımsha mánis” degendi ańlatadı.

bildiretuǵın hám onıń bóleklerin ańlatatuǵın sózlerdi (*waqıt, dáwir, jıl, ay, hápte, sutka, saat* hám t.b sonday-aq, *báhár, qıs, azan, kesh* hám basqalar), tuwısqanlıq atamalardı bildiretuǵın sózlerdi (*ata, sheshe, áke, ana, ul, aǵa*, hám t.b.), ıssılıqtı seziwdi ańlatatuǵın sózlerdi (*ıssı, jıllı, salqın, suwıq* hám t.b.), seziw proceslerin bildiretuǵın sózlerdi (seziw, kóriw, esitiw, ańlaw, eskeriw hám t.b.), oylaw proceslerin bildiretuǵın sózlerdi (oylaw, shamalaw, esaplaw, boljaw, eslew) keltiriwge boladı. Sózlerdiń ishki mánilik qarım-qatnası kózqarasınan qaraǵanda bir tematikalıq toparǵa kiretuǵın bunday sózlerdi málim dárejede biyǵárez ayrıqsha leksikalıq mikrosistemalar retinde qaraw kerek.

§ 41. Sózlerdiń kóp mániligi

Biz burınǵı temalarda sóz hám onıń mánileri jóninde pikir júrgizgenimizde olarǵa kóp mánili emes, al bir mánili til birligi retinde qaraǵan edik. Shınında, sózlerdiń bir mánili bolıp keliwi olardıń kóp mánili bolıp jumsalıwına qaraǵanda siyregirek ushırasadı. Til biliminde sózlerdiń bir mánililigin monosemiya¹ dep ataydı. Ádette monosemiya terminologiyalıq leksika tarawında kóbirek ushırasadı. Máselen, paxtashılıqqa baylanıslı terminler: *shigit, ǵawasha, ǵórek* hám t.b. Sharwashılıqqa baylanıslı terminler: *ǵunan, isek, ılaq* hám t.b.

Al tildegi kópshilik sózler kóp mánili túrinde ushırasadı. Sózlerdiń kóp mániligi til biliminde polisemiya² dep ataladı. Kópshilik jaǵdayda bir sózdiń ózinde sol sózdiń semantikalıq variantların quraytuǵın bir neshe turaqlı máni birlikte ómir súredi. Tildegi qálegen sóz kerek bolǵan jaǵdayda-jańa máni ańlatıw zárúrligi tuwǵan waqıtta ózine jańa máni bildiriw wazıypasın alıwǵa uqıplı boladı. Bul tildiń rawajlanıp, bayıp barıw nızamlılıqlırına sáykes halda ámelge asadı.

Kóp mánili sózlerdiń dara mánileri ortasında bir-biri menen belgili dárejede baylanıs boladı. Sol mánilik baylanıs arqalı pútkilley hár túrli zat, qubılıs, waqıyalar bir sóz benen ańlatılıwı belgili bolıp turadı. Máselen, *jol* sóziniń dáslepki tuwra mánisinen adam yamasa kólik júretuǵın soqpaq yamasa ǵúzar *jol* túsnilse, soǵan qanday da bir usaslıq belgilerine qaray *ómir jolı, jolı bolıw, máseleniń sheshiliw jolı* hám t.b. sóz dizbeklerinde hár qıylı mánilerde jumsaladı. Sózdiń tuwra mánisi onıń tiykarǵı mánisi boladı. Al sózdiń awısqa mánisi onıń tiykarǵı (tuwra) mánisinen kelip shıǵadı. Kóp mánili sózlerdiń awısqa mánileri bir-biri menen qanday da bir ulıwmalıq belgisi boyınsha baylanıslı boladı. Máselen, *bas* sóziniń ulıwmalıq belgisi—adamnıń, maqluqtıń yamasa bir zattıń joqarǵı bólegin bildiriwinen ibarat. Usı belgisi boyınsha «*bas*» sóziniń awıspalı mánileri óz ara baylanıladı: *tawdıń bası, tamnıń bası, aǵashtıń bası, jumıstıń bası* hám t.b. Bul sóz dizbeklerindeki «*bas*» sóziniń ulıwmalıq mánisi — «*ústi*» mánisi bolıp tabıladı.

¹ Monosemiya – grekshe monos – “bir”, sema “belgi” sózlerinen qalıplesken atama.

² Polisemiya – grekshe poly – “kóp”, sema – “belgi” sózlerinen qalıplesken atama.

Jámiyettiń rawajlanıwı menen sol jámiyette sóylewshilerdiń tili de, ayrıqsha onıń leksikası, ósip rawajlanıp baradı. Jámiyettegi ózgerisler ayırım sózlerdiń mánileriniń ózgeriwine de, jańa sózlerdiń kelip kiriwine de sebepti boladı. Adam ózin qorshaǵan ortalıqtıń, zatlar menen qubılıslardıń sırların birdey tolıq bilip kete bermeydi. Zatlar menen qubılıslar hám olardıń óz ara qarım qatnasları menen baylanısları jóninde adam kem-kem tereńirek hám keńirek bilip baradı. Zatlar menen qubılıslardıń tilde sóz benen atalıw zárúrligi mudamı jańa sózlerdi payda ete bermeydi. Al burınnan qollanılıp júrgen sózlerdiń ózleri menen-aq atalıp, ol sózlerdiń burınnan qalıplesken negizgi mánisi ústine qosımsha máni qosıw jolı menen-aq bul zárúrlik qanaatlandırılıwı múmkin. Máselen, «*joldas*» degen sózdiń dáslepki tiykarǵı mánisi- «*jollas*» yaǵnıy jolǵa, saparǵa birge shıqqan adam mánisi túsiniyse, ol mánistiń ústine keyin bir neshe mániler qosılǵan: *pikirles, teńles, dos, zayıp* hám t.b. Sońǵı dáwirde bul sózge jańa mánis — *jerdiń jasalma joldası* mánisi qosıldı.

Sóz anaw yamasa mınaw zat yamasa qubılıstıń arnawlı ataması bolıwı menen birge usas belgileri boyınsha basqa da zat ya qubılısqa atama boladı. óytkeni bir zat ya qubılısqa tán bolǵan belgilerdiń biri yamasa bir neshesi basqa bir zat ya qubılısqa tán bolǵan belgilerdiń bir yamasa bir neshesi menen usas bolıp kele beriwi múmkin. Solay etip bir zat ya qubılıstıń atın bildiretuǵın sóz benen ekinshi bir zat ya qubılıstıń da atalıwı tábiyiy halat bolıp tabıladı.

Sózdiń kóp mániliginiń ózi de bir qıylı emes. Sózlerdiń bir qıylı kóp mániligi tariyxıy aspektke tiykarlanǵan bolsa, sózlerdiń taǵı bir túrli kóp mániligi tek tildiń házirgi qálpine súyenedi. Tariyxıy aspektke tiykarlana otırıp sózlerdiń mánilerin tiykarǵı máni hám dórendi máni dep bóliwge boladı. Mısalı, «*yer*» sóziniń dáslepki tiykarǵı mánisi jınıstı ańlatatuǵın «*yerkek*» mánisi bolsa, al «*yeri*», «*kiyewi*» mánisi hám «*batır*», «*júrekli*» mánisi bunıń dórendi mánileri bolıp tabıladı.

Tildiń házirgi dáwirdegi jaǵdayına tiykarlana otırıp sózlerdiń mánilerin tuwra hám awıspalı mániler dep bóliwge boladı. Mısalı, «*jaqtı*» degen sózdiń «*jarıq*», «*ashıq*», «*kórinip turatuǵın*» degen mánisi onıń tuwra mánisi bolsa, al «*jaqtı keleshek*», «*jaqtı dúnya*» hám t.b. mánileri onıń awıspalı mánisi bolıp tabıladı.

Sóz mánisiniń awısıwınıń bir neshe usılı bolıp, solardıń eń áhmiyetlileri metafora¹ hám metonimiya² usılları bolıp tabıladı.

Zat ya qubılıs yamasa olardıń belgileri ortasındaǵı usaslıq tiykarında bir zat yamasa qubılıstıń atın bildirip kelgen sózdiń ekinshi bir zat ya qubılıstı bildiriwi ushın jumsalıwı metafora delinedi. Bir zat ya qubılıstıń atamasınıń ekinshi bir zat ya qubılıstıń atamasına ótiwinde olardıń (zat ya qubılıstıń) sırtqı kórinisindegi (kólemi, túri-túsi, salmaǵı hám t.b.) qanday da bir jaqınlıǵına qaray metafora júzege shıǵadı. Mısalı, «*tórkin*» sóziniń óziniń tuwra mánisi bolǵan qızdıń tórkini mánisin bildiriwinen tısqarı sózdiń tórkini, istıń tórkini, máseleniń tórkini hám t.b. mánilerde jumsalıwı; «*awız*» sóziniń tuwra mánisi bolǵan adamnıń (yamasa haywannıń) bir múshesin bildiriwinen

¹ Metafora – grekshe metaphora – “awısıw” degen sózden dórelgen atama.

² Metonimiya – grekshe metonymia – “qayta ataw” degen sózden dóregen atama.

tısqarı qaptıń awzı, uranıń awzı, shiysheniń awzı, qoranıń awzı hám t.b. mánilerde jumsalıwı; «kóz» sóziniń adamnıń (yamasa haywannıń) bir múshesin bildiriwinen tısqarı *istiń kózi, iyneniń kózi, bulaqtıń kózi* hám t.b. mánilerde jumsalıwı. Mine, bulardıń bári sózlerdiń tuwra mánisinen tısqarı awısqaqan metaforalıq mánide de jumsalatıwıńıń kórsetedi.

Zat ya qubılıstıń óziniń atınıń ornına basqa bir atamanıń almasıwıwı metonimiya dep ataladı. Bunday atamalar almasıwına zat ya qubılıslar ortasındaǵı ishki yamasa sırtqı usaslıq emes, al ol túsinikler ortasındaǵı ózara baylanıs, qanday da bir jaqınlıq tiykar boladı. Mısalı, *ol sóylegende auditoriya siltidey tındı. onıń úyi quwanışqa bólendi. onıń qolında qaǵazı bar*. Bul gáplerdegi auditoriya, úyi, qaǵazı sózlerinen olarǵa qanday da bir baylanısı bar basqa mániler-birinshi gápte auditoriyadaǵı otırǵan adamlar, ekinshi gápte úyindegi shańaraq aǵzaları, úshinshi gápte qolındaǵı hújjeti túsiniledi. Sonday-aq *bir tabaq jedi, bir kese ishti, bir qasıq juttı* hám t.b. sıyaqlı sóz dizbeklerinde *tabaq, kese, qasıqtı* emes, al olardıń ishindegi awqatlıq zattı paydalanǵanlıǵı (jegeni, ishkeni, jutqanı) túsiniledi. Ayırım zatlar menen buyımlardıń atamaları olardıń óndirilgen geografiyalıq orınlarınıń yamasa oylap tabıwshınıń atı menen atalıp ketken. Máselen, *kashemir, tyul, boston, sheviot, karakul, astraxan, modera, shampán, makintosh, french, galife* usaǵan sózlerdi alayıq. Bulardan *kashemir, tyul, bostan, sheviot* shıt materilları bolıp, olardıń bulay atalıwına Indiyadaǵı Kashemir, Franciyadaǵı Tul, Amerikadaǵı Boston, Shotlandiyadaǵı Sheviot qalalarınıń atları sebepshi bolǵan. Francuz hám basqa da tillerde jumsalatıwıń tonnıń atları bolǵan astraxan, karakul sózleri Astraxan qalasınıń, Buxaradaǵı Karakul maydanınıń atınan kelip shıqqan. Vino atamaları bolǵan *modera, shampán* olardıń eń dáslep óndirip shıǵarılǵan orınları bolǵan Atlantikadaǵı Modera atawınıń, Parijdegi Shampán provinciyasınıń atları menen baylanıslı. Makintosh degen kiyimniń atı onı oylap tapqan adamnıń atınan alıńǵan. *French, galife* degen áskeriy kiyimlerde atları sol áskeriy formalarda engizgen generallardıń atınan alıńǵan.

Sózlerdiń bunday bolıp biriniń ornına basqasınıń jumsalıwı olardıń metonimiyalıq jumsalıwı boladı.

Metonimiyanıń bir túri sinekdoxa¹ bolıp tabıladı. Pútininiń ornına bóleginiń yamasa bóleginiń ornına pútininiń, ulıwması ornına jekesiniń yamasa jekesi ornına ulıwmasınıń atın almasıwıwı aytıw menen sóz mánisiniń awısıwı sinekdoxa delinedi. Mısalı, tutas «mal» sózi ornına onıń bir múshesi *tuyaq* yamasa *bas* sóziniń qollanıwı, sonday-aq adam músheleri *murın, murt* yamasa kiyimleri *qalpaq, malaqay* sózleriniń belgili bir adamnıń ózin bildiriwi ushın qollanıwı (*murt atqa mindi; murın kelmedi; alıstan malaqay kórindi*) sóz mánisi awısıwınıń sinekdoxa usılı bolıp tabıladı.

Sóz mánileriniń keńeyiwi menen tarayıwı da sinekdoxaǵa kiredi. Máselen, «avtomobil» mánisinde «*mashina*», «*arba*» mánisinde «*kólik*» sóziniń jumsalıwı sóz

¹ Sinekdoxa – grekshe synekdoxe “birge siltep túsiniw” (соподразумевания) degen mánini bildiretuǵın atama. Ayırım ádebiyatlarda sinekdoxanı metonimiyadan gárezsiz halda metafora, metonimiya, sinekdoxa, t.b. dep sóz mánisiniń awısıwınıń bir túri dep te qaraydı.

mánisiniń keńeyiwi boladı; «*kvass*» sózi dáslep shóldi qandıratuǵın barlıq ashıǵan ishimlikti bildirse, soń ol bir ǵana ishimlik túrin bildiretuǵın bolıp, sóz mánisi tarayǵan.

Zat qubılıstı óz ataması ornına oǵan baylanıslı bolǵan bir atama menen atalıwı metonimiyalıq qubılıs bolıp, sózlerdiń bunday usılda jumsalıwı tildiń bay múmkinshilikleriniń bir kórinisi bolıp esaplanadı.

§ 42. Sózlerdiń dál hám gúńgirt (abstrakt) mánileri¹

Anıq bir zattıń ózin adamnıń tikkeley kóriwi, seziwi nátiyjesinde sanasında sáwlelendiriliwi arqalı olarǵa sóz túrindegi at beriledi. Demek, sóylew aǵzaları tárepinen sózdiń aytıluwı menen qanday da bir nársede adamnıń kóz aldında gewdelenedi. Bul qubılıs adamzat tiliniń payda bolıwı hám rawajlanıwı menen baylanıslı másele bolıp tabıladı. Sebebi tildiń payda bolıwınıń dáslepki basqıshlarında, sonday-aq tildiń rawajlanıwınıń keyingi dáwirlerinde de, adamlar tikkeley kóriwi, seziwi hám sanasında olardı sáwlelendiriliwi arqalı zatlarǵa at bergen. Sonlıqtan ayılǵan sóz anıq bir zattı ańlatıp otırǵan.

Jámiyetniń rawajlanıwı menen zat ya qubılıs hám olardıń qásiyetleri haqqındaǵı adamnıń túsinigi kem-kem ózgerip, jetilisip, keńeyip baradı. Anıq bir zattıń atına baylanıslı payda bolǵan sózdiń dáslepki anıq mánisi keńeyip, endi sol anıq (konkret) bir zattıń ózin ǵana emes, al sol zat penen birgelki, sol zat toparına kiretuǵın basqa barlıq zatlardıń atın bildiretuǵın dárejeye shekem ulıwmalasadı. Solay etip bir tilde sóylewshi adamlar ortasında anıq bir zattıń atı bolıp qalıplesken sóz endi bir tiptegi bir topar zatlardı bildiretuǵın ulıwmalıq mánidegi sózge aylanadı. Belgili bir anıq zattıń atı ayılǵan waqıtta ol zattıń óziniń bolıwı hám onıń ózin kórip turıw yamasa seziniw zárúr bolmaydı. óytkeni adamlar onısız-aq ol zattı kóz aldına keltiriw, elesletiw uqıbına iye boladı. Máselen, paxta, qamıs, taxta, biyday, tana, eshki, hám t.b. zatlardıń atın usı sózler túrinde ataw menen olardı kóz aldımızǵa elesletemiz. olardı ataw ushın sol zatlardıń bolıwı shárt emes. Tilde bunday zatlardıń ulıwmalasqan ataması bolǵan sózler anıq mánili sózler bolıp, olar birde belgili bir anıq zattıń atın, birde sol tiptegi birgelki basqa da barlıq zatlardıń ulıwmalasqan atın bildire beredi. Mısalı, «*Yesiktiń aldında ósip turǵan bir tıp aǵash dógerекке sán berip tur*» degen ǵáptegi aǵash sózi anıq bir zattıń (aǵashtıń) atın, anıq mánisti bildiredi. «*Yeń jaqsı qurılıs materialı-aǵash*» degen ǵáptegi aǵash sózi bir tiptegi bir tekles zatlardıń (aǵashlardıń) ulıwmalasqan atın bildiredi. «*Yesiktiń aldında ósip turǵan aqterek dógerекке sán berip tur*» degen ǵáptegi aqterek sózi anıq bir zattıń (aqterektıń) atın bildiredi. «*Yeń jaqsı qurılıs materialı-aqterek*» degen ǵáptegi aqterek sózi bir tiptegi birgelki zatlardıń (aqtereklerdiń) ulıwmalasqan atın bildiredi. Solay etip bir anıq mánili sózdiń ózi birde anıq bir zattıń atın bildirse, birde sol zat penen bir tiptegi birgelki (bir tekles) zatlardıń ulıwmalasqan atın da bildiredi.

Adamzat jámiyetiniń rawajlanıwı menen tilde kóriwge hám seziwge bolmaytuǵın zatlardıń anıq qásiyetlerin, belgilerin ańlatatuǵın sózler payda boladı. Til menen tıǵız baylanıslı bolǵan sananıń jetilisiwi arqalı adamlar onday sózlerdiń mánisin túsinip, turmısında paydalanadı. Kóriw, seziw múmkin bolmasa da adam onday sózlerdiń mánisin kóz aldına keltire aladı. Mısalı, ıqlas, quwanış, nátiyje, jeńis, wazıypa, boljaw hám t.b. sózlerdiń ańlatatuǵın mánilerin anıq bir zat túrinde kóriw, seziniw múmkin emes. Biraq sonda da ol sózlerdiń bildiretuǵın mánileri adam sanasında sáwlelenedi.

¹ Termin retinde qalıplesip keter degen oy menen “konkret máni” ornına “dál máni”, “abstrakt máni” ornına “gúńgirt máni” alındı.

Bunday sózlerdi gúngirt (abstrakt) mánili sózler dep ataydı. Bunday sózlerdiń hár túrli dúnya tillerinde ushırasıw dárejesi teńdey bolmaydı. Ayırım tillerde bunday sózler kóbirek, al ayırımlarında azıraq muǵdarda ushırasadı. Bul sol tilde sóy-lewshi xalıq jasap atırǵan mámlekettiń siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy jaqtan rawajlanıw dárejesine baylanıslı boladı. Rawajlanǵan ellerde jasawshı xalıqlardıń tillerinde abstrakt mánili sózler kóbirek, al rawajlanıw dárejesi tómén ellerdiń xalıqlarınıń tillerinde onday sózler azıraq muǵdarda ushırasadı. Sonday-aq bir tildiń tariyxında hár túrli dáwirlerde túrlishe rawajlanıw dárejesin kóriwge boladı. Bir dáwirde jámiyet tez pát penen rawajlanıwı nátiyjesinde ilim, texnika, mádeniyat, ekonomika tarawlarında úlken jańalıqlar bolıp, bulardıń bári tilde óz kórinislerin tabadı. Gúngirt (abstrakt) mánili sózler jiyi ushırasatuǵın boladı. Bul óz gezeginde tildiń bayıwın, onıń tez pát penen rawajlanıwın támiyinleydi. Kerisinshe, jámiyettiń rawajlanıw dárejesi tómén, ilim, texnika, mádeniyat, ekonomika hám t.b. tarawlar rawajlanbaǵan xalıqlardıń tillerinde gúngirt (abstrakt) mánili sózler siyrek ushırasadı. Tildiń de rawajlanıw dárejesi tómén dárejede boladı. Sonlıqtan da bir xalıqtıń óziniń tariyxında rawajlanıw dárejesi joqarı hám rawajlanıw dárejesi tómén dáwirlerdiń bolǵanlıǵın kóriwge boladı. Házirgi dáwirde eń rawajlanǵan tiller dep esaplanatuǵın inglis, nemis, francuz, qıtay, yapon, orıs tilleri de bir waqıtları artta qalǵan, rawajlanbaǵan tiller bolǵanlıǵı belgili. Máselen, Petr I taxtqa shıǵıwı menen Rossiya artta qalǵan, qalaq mámleketler qatarınan shıǵıp, kem-kem ósip, jetilise basladı. Soǵan sáykes orıs tili de burınǵı qalaq tiller qatarınan shıǵıp, rawajlana basladı. Bunday awmalı-tókpeli rawajlanıw jolların dúnya tilleriniń bári de basıp ótken.

Qaraqalpaq tili de ózi qatarlı túrkiy tillerdiń ishinde ádewir kamalǵa kelgen, rawajlanǵan, bay tillerdiń qatarınan orın aladı. Biraq jaqın ótmishte, feodalizm dáwirinde ilim hám texnika tarawlarınıń rawajlanbaǵanlıǵı sebepli qaraqalpaq tili qalaq tiller qatarınan orın alatuǵın edi. onda gúngirt mánili sózler, terminler siyrek ushırasatuǵın bolǵan.

Al jámiyet rawajlanıwınıń házirgi dáwirinde, mádeniyat, bilimlendiriw, ilim hám texnikanıń ósiwi menen qaraqalpaq tiliniń órisi keńeydi, múmkinshilikleri astı. Solay etip til leksikası gúngirt (absrakt) mánili sózler menen tolıqtırıldı. Anıq mánili hám gúngirt mánili hár túrli sózler qarama-qarsı qoyılıp túsindirilgeni menen hár bir tilde anıq mánili bir sózdiń ózi gúngirt mánide de jumsaladı. Anıq mánili sózdiń gúngirt mánide jumsalıwı onıń awıspalı mánide qollanılıwına baylanıslı boladı. Sózdiń anıq mánisi onıń tuwra mánisi bolsa, al gúngirt mánisi onıń awıspalı mánisi boladı. Anıq mánili sózdiń qandayda bir baslı belgisi tiykarında awıspalı yamasa gúngirt máni dóretiledi. Máselen, *temir tor*, *temir qapı* degendegi temir sózi anıq yamasa tuwra mánili sóz bolsa, *temir tártip*, *temir dástúr* degendegi temir sózi gúngirt yamasa awıspalı mánili sóz bolıp tabıladı. Sózlerdi anıq hám gúngirt mánili dep toparlarǵa bólgende olardıń bir qásiyeti basshılıqqa alınsa, al tuwra hám awıspalı mánili dep toparlarǵa bólgende sózlerdiń ekinshi bir qásiyeti esapqa alınadı.

Gúngirt (abstrakt) mánili sózlerdiń qatarınıń kóbeyiwi arqalı, dál mánili sózlerdiń qosımsha abstrakt mánilerdi de bildirip barıwı menen til mudamı rawajlanıp, bayıp baradı.

§ 43. Omonimler

Sózlerdiń kóp mániliginen (polisemiyadan) olardıń omonimlik mánide jumsalıwın ayırıp biliw kerek. Mánilerinde qanday da bir ulıwmalıq, jaqınlıq bolsa, onday sóz kóp mánili sóz bolıp sanaladı. Máselen, *adamnıń bası*, *tamnıń bası*, *aǵashtıń bası*, *jumıstıń bası* hám t.b. Bul sóz dizbekleriniń hámмесinde de bası sózi ústingi bólegi - joqarısı, degen ulıwmalıq mánige iye. Sonlıqtan da bul sóz dizbeklerindeki bası sózi bir neshe mánide (kóp mánili) jumsalǵan. Al seslik qurılısı, aytıluwı menen esitiliwi hám jazılıwı birdey bola tura, pútkilley basqa-basqa mániler bildirilse, onday sózler omonim¹ sózler bolıp sanaladı. Tildıń sózlik quramında birdey seslik dúziliske iye, biraq mánileri pútkilley hár túrli sózler kóplep ushırasadı. Mısalı:

1. Piste murın, badam qabaq,
Keń qushaqlı aq tamaq («Qırıq qız»)

2. Birese qabaqtan qazanǵa suw quyadı,
birese oshaqtaǵı ottı jaǵadı (Sh. Seytov)

3. Qolında tilla sazındı,
At kótermes nazındı («Alpamıs»)

4. Saz ılaydan soqqan úshpelekti de shertken shıǵarsız. (K. Sultanov)

Keltirilgen mısallardıń birinshi hám ekinshi gáplerinde *qabaq* sózleri, úshinshi hám tórtinshi gáplerinde *saz* sózleri birdey seslik dúziliske iye bolıp, biraq pútkilley basqa-basqa mánilerdi ańlatıp tur. *Qabaq* sózi- birinshi gápte qas penen kózdiń aralıǵı, ekinshi gápte palız egininiń bir túri bolǵan suw qabaqtan jasalǵan suw quyıwǵa qolaylastırılǵan ıdıs mánisindegi seslik dúzilisi birdey bolǵan pútkilley hár qıylı sózler. *Saz*-sózi úshinshi gápte namaǵa salıp shertetuǵın ásbap, tórtinshi gápte topıraqtıń bir túri mánisindegi aytıluwı menen jazılıwı birdey, biraq pútkilley basqa-basqa máni bildiretuǵın hár qıylı sózler.

At sózin alsaq. Bul seslik qurılıstaǵı sóz, birinshiden, úy haywanlarınıń bir túri bolǵan minetuǵın *at*, ekinshiden, *adamnıń atı*, úshinshiden, háreketti bildiretuǵın oq *atıw* mánisindegi bir seslik qurılıstaǵı úsh túrli sózler omonim retinde jumsaladı. *Qoy* sózin alsaq. Bul, birinshiden, úy haywanlarınıń biri bolǵan *qoy* (*qoy mańıradı*), ekinshiden, háreketti (*jumıstı qoy*), úshinshiden, bir zattı bir jerge *qoyıw* (*kitaptı tekshege qoy*) mánilerindeki kórinisi birdey, biraq úsh túrli mánilerdegi úsh túrli sózler omonimlik qatnastaǵı sózler bolıp tabıladı. *Bas* sózin alsaq. Birinshiden, eń baslı adam múshesin bildiretuǵın sóz (*bası awırdı*); ekinshiden, háreketti bildiretuǵın sóz (*ayaǵın bastı*) túrindegi omonimler qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında jumsaladı.

¹ Omonim – grekshe homos – “birdey”, “birgelki” hám onyma, onoma – “at” degen sózlerden jasalǵan atama.

Oris tilindegi *bor* sózin mısálğa alsaq: *bor-toǵay*, *bor-tisti emlewde qollanılatusın* *ásbap*, *bor - ximiyalıq element*. Bul mısallardaǵı *toǵay*, *ásbap*, *ximiyalıq elementler* ortasında azǵana bolsa da mánilik ulıwmalıq yamasa jaqınlıq joq, kerisinshe seslik dúzilisi birdey bolǵan sózler (borlar) pútkilley basqa-basqa zatlardı ańlatıp tur. olardı seslik jaqtan birdeyliginen basqa hesh nárese baylanıstırıp turǵan joq. Sonlıqtan da olardı bir sózdıń úsh túrli variantı dep qarawǵa bolmaydı. Kerisinshe, aytıluwı jaǵınan tosınnan sáykes kelip qalǵan pútkilley basqa-basqa úsh túrli sóz dep esaplanadı.

Omonimler bir sóz shaqabına da, hár qıylı sóz shaqabınada tiyisli bolıwı múmkin. Joqarıda keltirilgen mısallarda úy haywanı mánisindegi *at*, adamnıń isimi mánisindegi *at* atlıq sóz shaqabına kirse, háreket mánisindegi *at* feyil sóz shaqabına kiredi. Solay etip at omonimi atlıq hám feyil sóz shaqaplarına qatnaslı boladı.

Sunday-aq úy haywanı mánisindegi *qoy* atlıq sóz shaqabına, háreket mánisindegi *qoy* feyil sóz shaqabına kiredi. Al háreket mánisindegi eki túrli *qoy* sózleri (*jumıstı qoy*, *kitaptı tekshege qoy*) feyil sóz shaqabına kiredi. Tildegi omonimiya qubılısı ádette túsiniwge kesent bermeydi. Sebebi kóp mánili sózler sıyaqlı omonimlerdiń qaysı mánide jumsalatuǵınlıǵı kontekstten hám qollanıluw jaǵdayınan (situaciyadan) belgili bolıp turadı. Omonimlerdiń júzege shıǵıwı hám olardıń mánileriniń anıqlanıwı kontekst arqalı bolǵanı menen hesh waqıtta kontekst olardı (omnimlerdi) dóretpeydi yamasa olardıń payda bolıwına sebepshi bolmaydı. Omonimler tilde burınnan qalıplesken, tayın halında bolıp, konteksttiń kerek orınlarında qollanıla beriledi.

Tilde omonimler tiykarınan kóp mánili sózlerdiń mánileriniń qashıqlasıwı esabınan (kók-wósimlik, kók-aspan, kók-reń; Kún-planeta, kún-24 saatlıq waqıt), qosımtalar járdeminde (awdarma-buyırıq meyil, awdarma-atlıq; aytıs-sheriklik dárejedegi feyil, aytıs ádebiy janr retindegi atlıq) basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdiń túpkilikli sózler menen seslik dúzilisi sáykes kelip qalıwı arqalı (saz-nama, ásbap mánilerindegi parsı tilinen awısqań sóz, saz-ılay mánisindegi túpkilikli túrkiy sóz) payda boladı.

Seslik qurılısı birdey, mánileri pútkilley basqa-basqa sózler omonimler bolıp, onı leksikalıq omonimler yamasa sap omonimler dep te ataydı. Bunday omonimlerden tısqarı jazılıwı yamasa grammatikalıq formaları jaǵınan usas bolǵan sap emes omonimler de ushırasadı.

Jazılıwında parıq bolǵanı menen aytıluwı bir qıylı omonimlerdi omofonlar dep ataymız. Mısalı, jaza aladı-jazılıwı, jazaladı-aytıluwı. Sońǵısı jazalaydı feyili menen omofonlıq mánilik qatnastaǵı omonim bolıp sanaladı.

Jazılıwı birdey, biraq aytıluwı boyınsha parıqlanatuǵın omonimlerdi omograflar deymiz. Mısalı alma-feyil, alma-atlıq, salma-feyil, salma-atlıq. Bunda jazılıwı birdey bolǵanı menen intonaciyaǵa baylanıslı aldınǵı hám sońǵı buwınlardıń aytıluwında ayırmashılıq boladı.

Geypara omonimler grammatikalıq formalarıń qosılıwı menen ózleriniń omonimlik mánilik qatnasın joytıadı. Bul ásirese hár qıylı sóz shaqaplarınıń ayırım grammatikalıq formaları qabil etiwı menen júz beredi. Máselen, alma (atlıq), alma(feyil); qır(atlıq), qır(feyil) sıyaqlı omonimler ayırım grammatikalıq formalar qosılǵanda ózleriniń

omonimlik qásiyetin joytadı: Almalarđı ıdıstan almağansız. Qırğa shıqqan dushpan qırğınğa ushıradı. Bul mısallardağı almalarđı- almağansız, qırğa-qırğınğa sózlerindegi alma, qır leksemaları omonim bolğanı menen tutas sózler grammatikalıq formaları boyınsha ayırma-shılıqqa iye bola otırıp, ózleriniń omonimlik qásiyetlerin joytqan.

Tildegi omonimiya oğada quramalı, kóp tárepli qubılıs bolıp, bir jağınan onı polisemiya menen baylanıslı qaraw kerek bolsa, ekinshi jağınan, ishki mánilik qarım-qatnasların hár qıylı kózqarastan qarap úyreniw talap etiledi.

§ 44. Sinonimler

Tildiń sózlik quramında seslik dúzilisi jağınan hár qıylı, biraq mánileri ózara jaqın sózler ushırasadı. Bunday formaları hár túrli bolıp kelip, jaqın mánilerdi bildiretuğın sózlerdi sinonim¹ sózler dep ataymız. *Mısalı, úlken, náhán, giddiman, taynapır; sulıw, shıraylı, kórkem, gózzal; bálent, biyik; kúshli, ğayratlı, quwatlı, mıqlı* hám t.b.

Sinonimler barlıq tillerde de ushırasadı. Bul tildiń baylığın támiyinleytuğın, adamnıń oyın basqalarğa qalıwsız, tolıq hám túsinikli etip jetkeriwge sebepshi bolatuğın tildegi áhmiyetli semantikalıq qubılıs bolıp sanaladı. Sinonim sózler mánileri boyınsha bir-birine qansha jaqın bolğanı menen olardıń hár biriniń basqalarğa qarağanda ózine tán ózgeshelikleri boladı. Sinonim sózlerdiń birin ekinshisi ornına mudamı almasırap qollana beriwge bolmaydı. Sebebi sinonimlik qatardı payda etetuğın sózlerdiń hámmesiniń mánileri birdey emes, al bir qıylı usas sinonimlik qatardağı sózler mánilik úylesimine qaray orınlı-ornında qollanılsa ğana maqsetke muwapıq boladı. Ayırım sinonim sózler bir-biriniń ornına jumsalsa, ayırımları birin-biri almasırmaydı. Máselen, *sulıw, shıraylı, kórkem, gózzal* bir sinonimlik qatardı payda etkeni menen qalay bolsa solay biri ornına ekinshisin qollana beriwge bolmaydı: *kórkem ádebiyat* dewge boladı, biraq *sulıw ádebiyat* dep ayılmaydı; *shıraylı qız* dep ayılardı, biraq *shıraylı qala* dep ayılmaydı; *sulıw jay* delinedi, biraq *gózzal jay* dep ayılmaydı.

Tildiń sózlik quramındağı mániles sózler ayırım-ayırım toparlardı quraydı. Máselen, *tez, jıldam, shaqqan, dárriw; naz, jılwa, qılıq; taza, jańa; góne, eski; biyik, bálent* hám t.b. Sinonimlerdiń bunday mániles toparları sinonimlik qatarlar dep ataladı. Sinonimlik qatardağı sózlerdiń sanı eń keminde ekew boladı. Sinonimlik qatardağı bir sóz basqalarına salıstırğanda biytárep bolıp, ol kóbirek jumsaladı hám ózi menen mániles sózlerdiń ornın kóbirek almasıradı. Bunday sózdi tirek sóz dep ataydı. Til biliminde tirek sózlerdi dominanta dep te ataydı. Dominanta xızmetinde jumsalatuğın sóz sinonimlik qatardağı basqa barlıq sózlerge qarağanda jiyi qollanıladı hám onda emocionallıq qosımsha mániler bolmaydı. Máselen, *kúsh, quwat, ğayrat* degen sinonimlik qatarda *kúsh* sózi, *alıs, qashıq, uzaq, jıraq* sinonimlik qatarında *alıs* sózi dominanta boladı. Bul sinonim sózlerdi dúzgende sinonimlik qatardıń birinshi ornında dominanta esapqa alınadı.

¹ Sinonim – grekshe synonimon – “qatar ataw” degen mánisti bildiredi.

Tilde sinonimler qanshelli kóbirek ushırassa, ol til bay tiller qatarınan orın aladı. Tek ğana sinonimlerden orınlı paydalanılğan shıǵarmalardıń tili ótkir, hámmege birdey túsiniqli, kórkem bolıwı múmkin.

Sinonimlik qatardı quraytuǵın sózlerdiń mánileri bir-birine jaqın bolıwı menen birge, ol sózlerdiń qaysılarınıń qanday sózler menen dizbeklesip keliwi sheklengen boladı. Sonday-aq ayırım sinonimlerdiń mánileri pútkilley usas, bir-birinen hesh parıqlanbaytuǵın dárejede birdey boladı. Máselen, orıs tilinde *самолёт-аэроплан, языкознание-языковедение*; qaraqalpaq tilinde *traktorshı-traktorist, aydawshı-shofer, nızam-zań-zakon, oqıtıwshı-muǵallım* hám t.b. Bunday sózler tilde onsha kóp ushıraspaydı. olardıń da birewi qollanııwdan kem-kem shıǵıp qalıp, birewleri tilde kóbirek qollanıladı.

Sinonimlerdiń payda bolıwı tildiń ishki múmkinshilikleri hám sırttan kirgen sózler arqalı ámelge asadı. Sinonimler sózlerdiń kóp mániligi tiykarında payda bolıwı múmkin. Máselen, *ayaǵı-aqırı, bası-joqarısı, awır-qıyın* hám t.b. qosımtalar járdeminde payda boladı: *muǵallım-oqıtıwshı, sulıw-shıraylı, zeyinli-iqlaslı* hám t.b. Dialektlik ózgeshelikler tiykarında payda boladı: *seksewil-sazaq, shırpı-gúkirt, qırǵawıl-súylin* hám t.b. Ayırım sinonimler sırttan kirgen sózlerdiń esabınan payda boladı. Mısalı, *mańlay-peshana, táńir-quday, táńir-alla, qonaq-miyman* hám t.b. Bul sózlerdiń dáslepkipleri túrkiy sóz bolsa, sońǵıları arab, parsı tillerinen ózlestirilgen sózler bolıp sanaladı. Sonday-aq orıs tili hám orıs tili arqalı basqa tillerden awısqań sózler de sinonimlik qatarlardı payda etedi. Mısalı, *shıpaker-vrach, doktor; nızam-zakon, zań; xudojnik-súwretshi* hám t.b.

Juwmaqlap aytqanda, mánisi bir-birine jaqın yamasa birdey mánini bildiretuǵın, forması hár túrli sózlerdiń toparı sinonim bolıp, ol tildiń baylıǵın, kórkemligin támiyinlep turatuǵın, stilistikalıq qural sıpatında da qollanılatuǵın semantikalıq qubılıs retinde qaraladı.

§ 45. Antonimler

Mánileri bir-birine qarama-qarsı, seslik dúzilisi hár qıylı sózler antonimler¹ delinedi. Mısalı: *jaqsı-jaman, úlken-kishi, tez-áste, bar-joq, joqarı-tómen, bálent-pás* hám t.b.

Antonim sózler qos jubaydan turıp, olardıń biri ekinshisine qarama-qarsı qoyıladı, biriniń mánisi ekinshisin biykarlaydı. Bulardıń birin aytıw menen olardıń qarama-qarsı jubayı eske túsedi. Máselen, *uzın-qısqa, keń-tar, bas-ayaq, ór-ıq* hám joqarıda keltirilgen mısallarda ol jubaylardıń birin aytıw menen ekinshi jubayı yadǵa keledi.

Tildiń sózlik quramındaǵı barlıq sózlerdiń antonimleri bola bermeydi. Máselen, *kitap, mektep, nan, suw, qawın* hám t.b. sózlerdiń qarama-qarsı mánilerin bildiretuǵın sózler joq. Antonimler kóbinese sapalıq, sınlıq, muǵdarlıq mánilerdi bildiretuǵın sózlerde ushırasadı. Mısalı *aq-qara, kóp-az, qalıń-juqa, qattı-jumsaq* hám t.b. Ayırım qosımtalardıń járdeminde sózler antonimlik mánige usas máni ańlatadı. Bul sózlerdiń bolımlı hám bolımsızlıq mánileri. Mısalı: *oqıdı-oqımadı, alǵan- almaǵan, aqıllı-aqılsız,*

¹ Antonim grekshe anti – “qarsı”, onyma – “at” sózlerinen quralıp, «qarama-qarsı at» mánisin bildiredi.

mazalı-mazasız, jeter-jetpes, úlken-únsız, durıs-nadurıs, úlken-úlken emes hám t.b. Bunday sózlerdi grammatikalıq antonimler dewge boladı. Al shın mánisindegi leksikalıq antonimler bolıw ushın olar hár túrli túbirlerden turıwı kerek. Antonimler zatlardıń yamasa olardıń belgileriniń qarama-qarsılıǵın hár túrli túbirlerdiń járdeminde bildiretuǵın sózler bolıp tabıladı. Ayırım antonimlerdiń bir sınırlarınıń yamasa eki sınırlarınıń da sinonimleri bolıwı hám olar bir topar antonimlerdi payda etiwge qatnasıwı múmkin. Mısalı: *úlken-kishi, ashshı-mazalı* antonimleriniń sınırlarınıń sinonimleri *úlken, náhán, gidiman; kishi, kishkene, kirttay; mazalı, tatlı; ashshı, záhár* hám t.b. antonimlerdi payda etiwge qatnasadı.

Ayırım sóz dizbeklerinde antonim dúziwge qatnasatuǵın sóz óziniń antonimlik qásiyetin joǵaltıp, belgili bir zattıń atın bildirip ketiwi múmkin. Máselen, *aq kewil-qara kewil* degende *aq-qara* antonim bolsa, al *aq gúl* degendegi *aq* sóziniń antonimi joq. Sebebi *qara gúl* degen sóz dizbegi ámeliy jaqtan qollanılmaydı. Sonday-aq *qara kúsh, qara metall* dew múmkin, biraq ámeliy jaqtan *aq kúsh, aq metall* tilde jumsalmaydı. Bul dizbeklerde *aq* sózi antonimlik qásiyetin joǵaltadı.

Antonimlerdi orınlı-ornında durıs paydalanıw arqalı oy-pikir tıńlawshıǵa (oqıwshıǵa) dál hám ıqshamlı etip bildiriledi. Kórkem shıǵarmada qarama-qarsı qubılıslardı salıstırıp anıq hám kórkem súwretlewde antonimler stilistikalıq jaqtan úlken xızmet atqaradı. Máselen,

Merekede opaǵ boldım,
Yeńgezerdey sopaǵ boldım. (Berdaq)

Bilegi juwan birew hár jolıqqanda,
Sozǵan qolın qorqa-qorqa alaman.
Qolımdı awırtıp qısıp turǵanda,
Bilimi jıńışkeligin bilip turaman (I.Yusupov)

Kim sheber,kim olaq,
Ayta bersin ol-aq
Izlegeni— awırdıń ústi, jeńildiń astı. (K.Sultanov)

Asıǵısta Bozuǵlan otırıp paraxatı, turıp taxatı bolmadı.
(«Bozuǵlan» dástanı)

Antonimler naqıl-maqallarda, frazeologizmlerde keńnen qollanıladı. Mısalı,

Jamannan qash, jaqsıǵa jantas.
Aq degeni algıs, qara degeni ğargıs.
Awırdıń ústi menen, jeńildiń astı menen,
Aldı barda, artı joq.
Sırtı pútın, ishi tútın.

Alısına xat jollap,
Jaqınına at jollap.
Astı jer, ústi tepki hám t.b.

Solay etip, tilde antonimler zat, qubılıs hám olardıń belgilerin salıstırıp, bir-birine qarama-qarsı qoyıp kórsetiwde, sol arqalı ayılajaq pikirdi tásirsheń, anıq hám ótkirlestiriwde úlken áhmiyetke iye boladı.

§ 46. Termin hám terminologiya

Tildegı sózlerdiń kópshiligi bir emes, bir neshe mánilerdi bildirip keledi. olardıń hár túrli mánilerde jumsalıwı sóylewdi kórkemleydi, adamnıń oyın tıńlawshıǵa anıǵıraq hám tolıǵıraq etip jetkeriwge járdemlesedi. Qaysı mánide jumsalǵanlıǵı bolsa, kontekstten málim boladı. Sonıń menen birge tilde tek bir mánide, onda da qollanılıwı jaǵınan sheklengen muǵdarda belgili kásip yamasa taraw xızmetkerleriniń tilinde ǵana jumsalatuǵın, qollanılıw órisi tar sózler ushırasadı. onday sózler tiykarınan ilim, texnika, kórkem-wóner, siyasat, ekonimika tarawlarında, tek sol tarawlardıń eń tiykarǵı túsiniklerin bildiriw maqsetinde jumsaladı.

Qanday da bir uǵımdı, túsinikti dál ataw ushın qabıl etilgen ilim, texnika, óner hám t.b. tarawlarda jumsalıw menen qatań sheklengen, sol tarawlardıń tiykarǵı túsiniklerin ańlatatuǵın, emocional-ekspressivlik mánilik boyawlarǵa iye emes, bir mánili leksikalıq birlikler terminler¹ delinedi. Mısalı, *fizika, ximiya, yadro, atom, vodorot, lingvistika, atlıq, ǵáp aǵzası, sóz shaqabı, iyelik, barıs, tabıs, seplik, betlik, tartım, sút emiziwshiler, jer bawırlawshılar, gerbari, ósimlik* hám t.b.

Terminler kóbinshe bir tarawǵa tiyisli boladı. Ayırım jaǵdaylarda bir termin bir neshe ilim tarawlarında da qollanılıwı múmkin. Máselen, morfologiya - lingvistikalıq hám biologiyalıq termin; operaciya - medicinalıq, áskeriy, ekonomikalıq termin sıpatında qollanıladı.

Termin sózlerdi izertleytuǵın ilim terminologiya dep ataladı. Bunda terminlerdiń kelip shıǵıwı, olardıń toparlarǵa bóliniwı, sózlerden ayırmashılıǵı sıyaqlı máseleler sóz etiledi. Ilim, texnika, óndiris tarawlarına, kórkem ónerge hám t.b. baylanıslı terminlerdiń sistemasın islep shıǵıw, terminologiyalıq sózliklerge materiallar jıynastırıw - bulardıń bári terminologianıń wazıypası bolıp tabıladı.

Barlıq tillerde, sonıń ishinde túrkiy tillerde de, terminler eki jol menen payda etiledi. Birinshiden, hár bir tildiń óziniń ishki imkaniyatlarınan paydalana otırıp, terminlerdi payda etedi. Mısalı: *atlıq, sanlıq, baslawısh, bayanlawısh, túbir, qosımta* hám t.b.

Yekinshiden, basqa tillerden tayın turǵan terminlerdi qabıl etiw arqalı terminler payda etiw. Mısalı: *fonema, morfema, atom, vodorod, xlor, okis, fizika, akustika, biologiya, anatomiya* hám t.b.

¹ Termin – latınsha terminus – “shegara”, “shegara belgisi” degen sózden kelip shıqqan.

Terminologiyalıq leksika - ilim, texnika, óndiris hám t.b. tarawlardıń tiykarǵı hám áhmiyetli túsiniklerin bildiretuǵın til leksikasınıń úlken bir qatlamı. Belgili bir tarawdı úyreniwshiler sol tarawdıń terminologiyalıq leksikasın tereń bilgende ǵana mamán qánige bolıp jetilisiwi múmkin. Sonlıqtan da terminologiyanıń aldına juwapkerli úlken wazıypa qoyıladı. Terminlerdiń durıs tańlanıwı, ilajı barınsha anıq hám bir mánili bolıwına erisiw, kópshilik dúnya tilleri ushın xızmet etip kiyatırǵan xalıqaralıq terminlerden orınlı paydalanıw sıyaqlı kóplegen máselelerdi durıs sheshkende ǵana terminologiya aldına qoyılǵan wazıypalardı orınlaydı.

§ 47. Frazelogiya. Frazelogiyalıq sóz dizbegi haqqında túsinik

Tilde sózler mudamı óz ara baylanısta, dizbeklesken halında jumsaladı. Sózler tildiń grammatikalıq nızamlarına baǵınǵan halda emin-erkin dizbeklesip, til birlikleri bolǵan sóz dizbeklerin, gáplerdi payda etedi. Sózler qalay bolsa solay dizbeklese bermeydi. Mánilik úylesiw bolǵan jaǵdayda ǵana sózler dizbeklesedi. Bir sóz basqa kóplegen sózler menen mánilik jaqtan úylesip kele beriwı múmkin. Máselen, *kitap oqıw, gazeta oqıw, dizimdi oqıw, qosıqtı oqıw* hám t.b. Sóz dizbeginiń sınarları basqa da tolıp atırǵan sóz dizbeklerinde kele beredi. onday sóz dizbekleri erkin sóz dizbekleri bolıp, olar tilde tayın halında bolmaydı, al grammatikalıq nızamlar tiykarında sóylew waqtında qurastırıladı. Solay etip erkin sóz dizbeklerin til birlikleri bolǵan sózlerdiń sóylewdegi kombinacijaları dep túsiniw kerek.

Yerkin sóz dizbekleri sóylew waqtında qurastırılatuǵın bolsa, bunnan tısqarı tilde turaqlı sóz dizbekleri de boladı. Turaqlı sóz dizbekleri sóylewge kerekli waqıtta, sóylew momentinde qurastırılmaydı, al tilde burınnan qurastırılǵı, tayın halında turadı. olar eki hám onnan da kóp sınarlardan (sózlerden) turıp, bir mánide bildiredi. Solay etip turaqlı sóz dizbekleri bir jaǵınan bir neshe sınarlardan (sózlerden) quralıwı jaǵınan, erkin sóz dizbeklerine usasa, ekinshi jaǵınan (birneshe sóz jıynalıp bir mánide bildiriwı hám tilde tayın halında turıwı jaǵınan) dara sózlerge usaydı.

Turaqlı sóz dizbekleri lingvistikalıq ádebiyatlarda frazemalar, frazeologiyalıq sóz dizbekleri, frazeologizmler dep ataladı, al olardı izertleytuǵın ilimdi frazeologiya¹ dep ataydı.

Frazeologiya termini til biliminde eki mánide jumsaladı. Birinshiden, turaqlı sóz dizbekleri tuwralı ilim, ekinshiden, turaqlı sóz dizbekleriniń jıynaǵı degen mánilerde jumsaladı.

Yeki yamasa onnan da kóbirek sózlerden quralǵan, bir tutas mánide bildiretuǵın, qurılısı hám orın tártibi boyınsha turaqlasqan, qurastırılǵı tayın túrde qollanılatuǵın til birligi frazeologiyalıq sóz dizbegi delinedi. Frazelogiyalıq sóz dizbekleri hár bir tilde ol tildiń dástúrine muwapıq keńnen qollanılardı hám olar sóylew procesinde dóretiletuǵın erkin sóz dizbeklerine qarama-qarsı qoyıladı. Máselen, orıs tilinde: *содержать слова*,

¹ Frazelogiya – grekshe phrasis – “ańlatıw usılı”, “sóylew todası” hám logos – “ilim” degen sózlerden qalıplesken atama.

глубокая осень, волчий аппетит, копать другому яму, медвежья услуга; ózbek tilinde: *ipidan ignasigacha, tilini tishlab qalmoq, peshanasi kelishkan*; qazaq tilinde: *tayǵa tańba basqanday, urıp awızǵa salǵanday, su júrek, it arqası qiyańda*; inglis tilinde: to sink through the floon (проволиться сквозь землю—jer jutqanday joq bolıp ketiw); You little monkey (ах ты проказных—maqaw balasań); out of blue (как с неба свалился-aspannan túskendey); nemis tilinde: Sich aut dnnes Eis begehен (пойти на большой риск не узнав броду, сунуться к воду-suw kórmey sheshiniw); Ein Herz aus Eis (каменное сердце-tas bawır); Sich selbst sein urab graben(рыть самому себе могилу-wóz-wózine gór qazıw); ein Schloss vor dem Mund haben (воды в рот набрат-awzına suw urtlaǵanday); der Himmel fdllt ein (свет помер в глазах-qara aspan túsiw).

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń eń tiykargı belgileriniń biri - olardıń quramındaǵı sózlerdiń orın tártibin qatań saqlawı hám basqa sózler menen almastıra beriwge bolmawı, solay etip tilde qurastırılǵı tayın halında turıwı. Sóylewshi yamasa jazıwshı tayın materialdı, máselen, dara sózdi qalay paydalansa, tildiń sózlik quramında qurastırılǵı tayın turǵan frazeologiyalıq sóz dizbegin de solay paydalanadı. Máselen, *iyt ólgen jer* dew múmkin, al *pıshıq ólgen jer* dewge yamasa orın tártibin ózgertip, *ólgen iyt jer* dewge bolmaydı. *Qoy awzınan shóp almas* degendi basqasha etip, *eshki awzınan shóp almas, qoy shóp almas awzınan* dewge bolmaydı. Solay etip sóz de frazeologiyalıq sóz dizbegi de sóylew waqtında qurastırılmaydı. Al tayın qurılıs materialı xızmetin atqaradı, tayın qálpinde gáptiń quramına kiredi.

Frazeologiyalıq sóz dizbeginiń qatań turaqlı qásiyetke iye bolıwı olardıń basım kópshiliginiń sınarları ortasına jańa sózlerdi kirgiziwge bolmaytuǵının da kórinedi. Máselen, *er júrek, quwanışqa bóleniw, qas qaqqansha, kózdi ashıp jumǵansha, murtın balta shappaw, tamırına balta shabıw, tayaq jew, janı ashıw, tayǵa tańba basqanday* hám t.b. Bulardıń qatań turaqlılıǵın saqlaw menen birge, ayırımlarınıń sınarları ortasına geyde belgili bir maqsetke muwapıq jańa sóz kirgizip aytıwǵa da boladı. Máselen, *quwanışqa birotala (mudamı) bóleniw, murtın dım balta shappaw, janı qattı ashıw, murtın hesh qanday balta shappaw, tayaqtı mıqlap jew, tayǵa qatırıp tańba basqanday*. Bul mısallarda aralarına jańa sóz qosıw arqalı mánini taǵıda ótkirlestiriwge erisiledi. Al *er júrek, qas qaqqansha, kózdi ashıp jumǵansha* frazeologizmleri ortasına sóz qosıw múmkin bolmaydı. Frazeologiyalıq sóz dizbegi mánilik jaqtan bir pútin birlik retinde tanıladı. onıń quramındaǵı dara sózlerdiń hár biriniń jeke mánileriniń anıq saqlanıp turıwı frazeologizmnıń mánilik pútinligin, bir tutaslıǵın buzbaydı. Mısalı, *iyt ólgen jer-alıs, qas penen kózdiń arasında-demde, oǵada tez, qulaq túriw-tıńlaw, salısı suwǵa ketiw-qapalanıw, túyeniń ústinen iyt qabıw-talabı kelispew* hám t.b.

Tilde, tayın halında bolıwı, orın tártibin ózgertiwge, arasına sóz qosa beriwge bolmawı máni birlesligi (pútinligi), gápte bir aǵza xızmetin atqarıwı — mine bulardıń bári frazeologiyalıq sóz dizbegin dara sózge jaqınlastıradı. Frazeologizmler quramı hám orın tártibiniń turaqlılıǵı boyınsha turaqlı orın tártipke iye bolǵan kóp morfemalı dara sózlerdi eske túsiredi. «Sózdiń morfemalıq quramınıń turaqlılıq sıpatı qanday bolsa,

frazeologizminin quramının hám sınırlarının orın tártibiniń turaqlılıq sıpatı da sonday» dep jazǵan edi frazeologizmlerdi arnawlı túrde izertlewshi N.M.Shanskiy¹.

Dara sóz benen frazeologizmler ózleriniń ayırmashlıq belgilerine de iye boladı. eń aldǵı menen frazeologizmler menen dara sózler (bul jerde túbir sózden basqaları kózde tutiladı) qurılıslıq jaǵınan ayırılıp turadı. Sóz morfemalarǵa bólinip, morfemalar bolsa, tek sózde ǵana jumсалadı. Mısalı, *bas-shı, tas-laq, oqı-w-shı* hám t.b. Al frazeologizmler bir sózden emes, keminde eki mánili sózlerdiń dizbeginen turadı. Mısalı, *asıǵı alshı, jan kúyer, er júrek, qanı qaynaw, awzına qum quyılıw* hám t.b.

Frazeologizmler qurılıslıq jaǵınan sózlerden ayırılıp, erkin sóz dizbeklerine usaǵanı menen kópshilik belgileri boyınsha sózlerge usaydı. Sonlıqtan da frazeologiyalıq sóz dizbekleri til biliminiń sintaksis tarawında emes, al leksikologiya tarawında úyreniledi.

§ 48. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń túrleri

Frazeologiyalıq sóz dizbeginiń bildiretuǵın mánisi menen onıń quramındaǵı sózlerdiń (sınırlarınıń) bildiretuǵın mánileriniń ortasında hesh qanday baylanıs bolmawı da, tikkeley emes astarlı baylanıs bolıwı da hám frazeologizminin bildiretuǵın mánisi onıń sınırlarınıń mánileriniń jıynaǵınan quralıwı da múmkin. Frazeologizmlerdiń mánilik hám qurılıslıq qásiyetlerin anıqlaw olardı toparlarǵa bóliw til biliminde quramalı máselelerden biri bolıp sanaladı. olardı túrli kóz-qarastan qarap, hár túrli qásiyetlerin esapqa alıp toparlarǵa bóliw múmkin. Tutas frazeologizminin mánisi menen onıń sınırlarınıń mánileri ortasındaǵı qarım-qatnasına qaray emocional-ekspressivlik qásiyetine qaray, qurılısına qaray olardı toparlarǵa bóliw boyınsha lingvistikalıq ádebiyatlarda kóplegen hár qıylı pikirler ushırasadı. Ayırıqsha bul boyınsha akademik V.V.Vinogradov tárepinen usınılǵan pikir ilimde kóbirek orın aladı. V.V.Vinogradov tutas frazeologizminin mánisi menen onı payda etiwshi sınırlarınıń mánileriniń qarım-qatnasına qaray frazeologiyalıq sóz dizbeklerin frazeologiyalıq ótlesiw (фразеологическое сращение), frazeologiyalıq birlik (фразеологическое единство) hám frazeologiyalıq dizbek (фразеологическое сочетание) dep úsh toparǵa bóledi². Buǵan qosımsha tórtinshi topar etip keyin naqıl-maqallar frazeologiyalıq ańlatpalar (фразеологическое выражение) degen at penen kirgizildi³.

Frazeologiyalıq ótlesiw. Semantikalıq hám qurılısı jaǵınan eń turaqlı tutas mánisi sınırlarınıń mánilerine hesh qanday baylanıspaytuǵın frazeologizmler toparı frazeologiyalıq ótlesiwler delinedi. Máselen, orıs tilinde: *сесть за один стол* (sóylesiwlerdi baslaw), *дело табак* (istiń jaǵdayı jaman), *во всю ивановскую* (baqırıw, qıshqırıw); *iyt ólgen jer* (alıs), *qas qaqqansha* (demde, tez), *jerden jeti qoyan tapqanday* (joq jerden tabıw), *jeti ólshep, bir kesiw* (puqtalıq), *túbine duz egiw* (izinen qalmaw). Tildiń rawajlanıwınıń házirgi jaǵdayında frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń kópshiliginiń

¹ Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1969, 29-б.

² В.В.Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове). М., 1972, 21-б.

³ Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1969, 76-88-б.

sınárlarınıń motivlik baylanısı umıtılıp ketken. onı tutas frazeologizmnıń mánisi menen sınárları ortasındaǵı motivlik mánilik baylanısta biliw ushın etimologiyalıq izertlewler júrgiziw, tariyxıy maǵlıwmatlarǵa súyeniw talap etiledi. Máselen, *iyt ólgen jer* (alıs) degenniń kelip shıǵıwı «*jaqsı iyt ólgin alısqa taslaydı*» degen túsinik penen baylanıslı bolıwı kerek. orıs tilindeǵi «*во всю ивановскую*» degen frazeologizmnıń payda bolıwı eń dáslep Moskvadaǵı Kremlde Ullı Ivan maydanında patsha jarlıqların qattı dawıs penen jarshılardıń xalıq aldında oqıwı menen baylanıslı. Kópshilik frazeologizmlerdeǵı motivlik baylanıstı biliw qıyın. Hár tildıń milliy ózgesheligine baylanıslı qurılıslıq, mánilik, motivlik jaqtan ózinshelik ózgeshelikleri usı frazeologizmler tarawında, sonıń ishinde frazeologiyalıq ótlesiwlerde anıq kórinedi. Sonlıqtan da frazeologiyalıq ótlesiwlerdi bir tilden ekinshisine awdarıw, ásirese olardıń emocional-ekspressivlik mánilik ózgesheliklerin durıs jetkeriw oǵada qıyın.

Frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń ayırımları erkin sóz dizbegi menen omonimles mánide bolıp keledi. Mısalı: *qas penen kózdiń arasında*-frazeologizm bolsa, *qas penen kózdiń arasında kirpik jaylasqan* degen gápte frazeologizm emes, al erkin sóz dizbegi.

Frazeologiyalıq birlik. Frazeologiyalıq birlik te frazeologiyalıq ótlesiw sıyaqlı tilde tayın turǵan bólinbeytuǵın bir pútin birlik bolıp tabıladı. olardıń ayırmashılıǵı frazeologiyalıq ótlesiwdiń tutas mánisi onı qurastırıwshı sınárlarınıń mánisine hesh qanday baylanısı bolmaydı. Al frazeologiyalıq birliktiń tutas mánisi onıń sınárlarınıń jıynalıp kelip bir obrazlı máni bildiriwiniń nátiyjesi boladı. Tutas frazeologiyalıq birliktiń mánisi menen onıń sınárlarınıń astarlı, obrazlı mánisi ortasında qanday da bir sabaqlaslıq baylanıs bayqaladı. Mısalı, orıs tilinde: *стреланный воробей* (tájiriybeli), *кровь с молоком* (tetik, júzi jaynaǵan), *плясать под чужого дурку* (basqanıń kórsetpesi menen júriw).

Qaraqalpaqsha: *ókshe kóteriw, qulaq túriw, kóz tigiw, qas qaqqansha, kóz jumıw* hám t.b. Bulardıń ayırımların tallap qarasaq: *ókshe kóteriliw*—*ketiw* mánisin bildirip, *ókshe júriwde* xızmet etetuǵın aǵza bolǵanı ushın, *qulaq túriw*—*tıńlaw* mánisin bildirip, *qulaq esitiw* aǵzası bolǵanı ushın, *kóz jumıw*—*wóliw* mánisin bildirip, *kóz jumıw* ólgendeǵı kórinis bolǵanı ushın tutas frazeologiyalıq birlik bildiretuǵın máni menen onıń sınárları ortasında azlı-kóppli baylanıs seziledi.

Solay etip frazeologiyalıq birlik frazeologiyalıq ótlesiwlerge qaraǵanda ayırım ózgesheliklerge iye boladı. Frazeologiyalıq birliktiń quramındaǵı ayırım sózler tutas frazeologizm ańlatıp turǵan ulıwma máni menen baylanıslı boladı.

Frazeologiyalıq dizbek. Basqa frazeologizmler sıyaqlı frazeologiyalıq birlik te mánilik jaqtan bir pútin, tilde tayın halında jumsalatuǵın turaqlı sóz dizbegi bolıp tabıladı. Frazeologiyalıq dizbek erkin mánideǵı sınarı (sózi) menen sheklengen, bekutilgen mánideǵı sınárlarınıń (sózleriniń) dizbeklesiwinen jasalıp, qurastırılıwlı, tayın halında ushırasadı. Frazeologiyalıq dizbeklerde quramındaǵı jeke sózlerdiń leksikalıq mánisi menen tutas frazeologiyalıq dizbektiń ańlatatuǵın mánisi ortasında tikkeley baylanıs boladı. Frazeologiyalıq dizbektiń mánisi quramındaǵı jeke sózlerdiń leksikalıq mánileriniń jıynaǵınan turadı. Mısalı, qaraqalpaq tilinde: *qabaq úyiw, kózi tınıw, tastay*

qarańǵı, kózge túsiw, asqar taw, shalqar teńiz, ata dushpan, ata mákan hám t.b. orıs tilinde: *щекотливый вопрос, трескучий мороз, пьяменный стол, обеденный стол, закадычный друг, заклятый враг* hám t.b.

Keltirilgen frazeologiyalıq dizbektiń quramında sınırlardıń (sózlerdiń) jumsalıw aktivligi birdey emes. olardıń quramındaǵı erkin mánidegi sınarı(sózi) basqa hár qıylı sózler menen dizbeklesip jumsalıwǵa iykemli bolsa, frazeologiyalıq sheklengen mánidegi sınarı (sózi) bir yamasa az sandaǵı sózler menen ǵana dizbeklesip kele aladı. Máselen, *ata mákan, ata dushpan* degendegi frazeologiyalıq sheklengen mánidegi sınarı *ata* sózi boladı. ol «yeski» degen frazeologiyalıq sheklengen mánide tek ǵana *mákan, dushpan* sózleri menen dizbeklesip, sol kórsetilgen mánisinde *ata mákan, ata dushpan* degen frazeologiyalıq dizbeklerdiń quramında ǵana jumsaladı.

Frazeologiyalıq dizbektiń quramındaǵı frazeologiyalıq sheklengen mánidegi sóz ózi menen sinonimles sóz benen almastırıla aladı. Máselen, *ata mákan-eski mákan, ata dushpan-eski dushpan, tastay qarańǵı-júdá qarańǵı, asqar taw-biyik taw, shalqar teńiz-aydın teńiz* hám t.b.

Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek dep bólgende olardıń arasına qoyılatuǵın shegara qatań bolmawı kerek. Sebebi birinen ekinshisine ótetuǵın jaǵdaylar yamasa qaysısına kiretuǵının biliw qıyın bolǵan frazeologizmler úshewinde de ushırasadı.

Naqıl-maqallar frazeologizmiń bir túri sıpatında. Joqarıda keltirilgen frazeologizmlerdiń úsh túrinen tısqarı hár bir tilde sol tildiń milliy ózgesheliklerine baylanıslı frazeologiyalıq dizbekleri, sonday-aq xalıqaralıq frazeologizmge aylanıp ketken, «ushırma sózler», aforizmler ushırasadı. Bulardıń qatarına hár bir tilde jumsalatuǵın naqıl-maqallar da qosıladı. Mine, bulardıń bárin bir toparǵa kirgizip, biraz ádebiyatlarda onı frazeologiyalıq gáp, ayırımlarında frazeologiyalıq sóz degen atama menen ataydı. Bizińshe, frazeologiyalıq gáp degen atama mazmunǵa kóbirek sáykes keledi. Sebebi bul toparǵa kiretuǵın frazeologizmler sintaksislik dúzilisi jaǵınan sóz dizbeginen göre gápke kóbirek usaydı. Mısallar, dúnya ádebiyatınan: *Annemum приходит во время еди (Рабле); Подливает масла в огонь (Горацій); Порвалась связь времен (Шекспир);* orıs tilinen: *Не красна изба углами, а красна пирогами; Ездить в Тулу со своим сомоваром; язык до Киева доведет;* qaraqalpaq tilinen: *kórpeńe qarap ayaq uzat; Aq-degeni alǵıs, qara degeni-qarǵıs; Aydaǵanıń eki eshki, ısqırǵanıń jer jaradı; Shımshıqtan qorıqqan tarı ekpes; Miynet túbi ráhát; Suwǵa ketken tal qarmaydı; Birew toyıp sekiredi, birew tońıp sekiredi; Biydaydıń gewdesin kótergeni-daqlı joqlıǵı, jigittiń gewdesin kótergeni-aqlı joqlıǵı* hám t.b.

Naqıl-maqallar, ushırma sózler (qanatlı sózler) sintaksislik dúzilisi jaǵınan gápke usaǵanı menen gáp sıyaqlı sóylew waqtında tınnan dóretilmey tayın, qurastırılǵan halında ushırasadı. Usı qásiyeti tiykarǵa alınıp, olar frazeologiyalıq sóz dizbekleri qatarınan orın aladı.

Naqıl-maqallar qurılısı jaǵınan kóbinshe eki sınıardan quraladı. Aldıńǵı sınarında bayanlanǵan pikirdi sońǵı sınarı juwmaqlap, bántin basadı. Mısalı: *jer aydasań gúz*

ayda, gúz aydamasań júz ayda; Duz astıń dámin keltirse, naqıl sózdiń sánin keltiredi; Qızım saǵan aytaman, kelinim sen tıńla; Keń bolsań, kem bolmaysań; Murtqa ókpelep júrgende, saqal shıǵıp ketipti; Aydaǵanıń eki eshki, ısqırǵanıń jer jaradı; Qalawın tapsań, qar janar hám t.b.

Bir sınırlı naqıl-maqallar da ushırasadı. Mısalı, suwǵa ketken tal qarmaydı; Baytal túwe bas qayǵı; Polat qanjar qap túbinde jatpaydı; Temirdi qızǵanda soq; Kerek tastıń awırı joq hám t.b.

Naqıl-maqallar — xalıq danalıǵınıń kórinisi, tereń aqıl-oyınıń, tapqırlıǵınıń shıńı. Naqıl-maqallar-qurılısı jaǵınan ıqsham hám kórkem, mánisi jaǵınan tereń hám keń mazmunǵa iye sheberlik penen toqılǵan sóz órneǵi.

Naqıl-maqallar — ásirler boyı kóp zamanlardan berli xalıqtıń tilinde ómir súrip kiyatırǵan áwladtan-áwladqa, atadan balaǵa ótip kiyatırǵan miyras, sonday-aq jańa zamanǵa ılayıq jańadan payda bolıp, tildi rawajlandırıp baratuǵın sarqılmas baylıq. Naqıl-maqallar — az sóz benen kóp máni bildiriwdiń úlgesi, tildiń qaymaǵı.

§ 49. Frazelogizmlerdiń payda bolıwı

Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń payda bolıwına túrli waqıyalar, qubılıslar, túsinikler sebepshi boladı. olardıń payda bolıwına eń aldǵı menen hár qıylı qubılıslardıń adam oyında obrazlı túrde sáwleleniwı tiykar boladı. Mısalı, *eki ayaǵın bir etikke tıǵıw* (aytqanına tabjıltpay kóndiriw), *tili menen oraq orıw* (sózi menen isi basqa), *tóbe shashı tik turıw* (húreyi ushıw), *bası awırmaǵannıń quday menen ne isi bar* (qıyınshılıqqa ushıramaǵan adamnıń biyparwa bolıwı). Kórinip turǵanıday, frazeologiyalıq sóz dizbeginiń túp nusqasınıń mazmunı oǵada ótkir, dál hám tereń. Al oǵan berilgen túsinik ústirtin, pıtırańqı, sayız.

Ayırım frazeologizmlerdiń jasalıwına hár qıylı túsinikler menen ańızlar sebepshi bolıwı múmkin. Mısalı, orıs tilinde: *вавилонское стол повторение* (astan-kesten bolıw, bılǵasıw), *во всю ивановскую* (qattı baqırıw), qaraqalpaq tilindegi *iyt ólgen jer* (alıs), *shashbawın kóteri*w (yerip barıw), *jirtısın jirtıw* (bolısıw) hám t.b.

Geypara frazeologizmlerdiń jasalıwına waqıt, keńislik ólshemleri tiykar boladı. Mısalı, anıq ólshem birlikleri (saat, metr, kilometr, minut hám t.b.) payda bolmastan aldın payda bolǵan: *sút pisirim* (waqıt), *et pisirim* (waqıt), *tawıq shaqırǵanda*, *at shaptırım*, *tayaq taslap júr*, *kún arqan boyı kóterilgende*, *yarım aqshamda*, *tań qarańǵısında*, *kúnniń qızılı batpay*, *tań sarǵayıp atqanda* hám t.b.

Frazelogizmler hár bir tildiń ózinshelik ózgesheliklerine baylanıslı payda boladı hám milliy ózgesheliklerin kórsetip turadı. Sonıń menen birge hár túrli tillerde bir-birine mánileri sabaqlas bir qıylı frazeologizmler de ushırasadı. onday frazeologizmlerdiń jasalıwına hár túrli tillerde hár qıylı belgiler hám salıstırıwlar sebepshi bolıwı múmkin. Máselen, orıs hám qaraqalpaq tillerindegi mına frazeologizmlerdi salıstırayıq: *из мухи делать слона*-túymedaydı túyedey etiw; *не до жиру, быт бы живу*-baytal túwe bas

qayǵı; посадить в колошу-qara jerge otırǵızıp ketiw; откладывать в долгий ящик-uzın arqaw, keń tusawǵa salıw.

Bir tilden ekinshi tilge awdarıw arqalı da frazeologizmler payda bolıp baradı. Mısalı, Рыбак рыбака видит из далека-Balıqshı balıqshını alıstan kóredi; Лучше поздно, чем никогда-eshten kesh jaqsı; Что посеешь, то и пожнеш-Ne ekseń sonı oǵasań; сложа руки-qol qawsırıw hám t.b.

Frazeologizmler sózlik quramınıń eń ıqsham hám kórkem, emocionallıq-ekspressivlik ótkirliǵı kúshli qatlamı bolıp sanaladı. Xalıqtıń tili onıń baslı milliy belgisi bolsa, ondaǵı frazeologizmler milliylik sıpattı taǵı da anıǵıraq, tereńirek kórsetip turadı.

§ 50. Leksikografiya. Leksikografiya haqqında túsiniik

Tilde hár túrli sózlikler dúziw ushın til leksikasın jıynaw, hár bir leksikalıq birliktiń mánilerin anıqlaw hám olarǵa sıpatlama beriw talap etiledi. Bul máseleler menen sózlikler dúziw arqalı sáykes tildiń leksikasına sıpatlama beretuǵın leksikograf¹ tarawı shuǵıllanadı.

Leksikografiya leksikologiya iliminiń nátiyjelerine súyenedi. Hár qıylı sózlikler dóretiwdiń nátiyjelerin ilimiy jaqtan tallaw arqalı, sózlikler dúziwdiń eń jaqsı úlğilerin endiriw arqalı, sózlerdiń semantikalıq mánilerin toparlarǵa bóliwde semoseologiyanıń jetiskenliklerinen paydalanıw arqalı leksikologiya óz teoriyaların dóretdi hám jetilistirip baradı. Teoriyalıq jaqtan ilimiy dálillemelerge iye, ámeliy jaqtan paydalanıwǵa ońay sapalı sózlikler dóretiw máseleleri leksikografiya iliminiń jetiskenliklerine tikkeley baylanıslı. Qanday sózlik bolsada birden dúzilmeydi. ol ushın úlken teoriyalıq jumıslar alıp barıw talap etiledi. Ayırıqsha sóz mánileriniń tipleri, polisemiya menen omonimiya hám olardıń ayırmashılıǵı, sózlerdiń sinonimlik qatarlarınıń sózlikte beriliwi, frazeologizmlerdiń sózlikte beriliw jolları, sózlikte beriliwi tiyis bolǵan dórendi sózlerdiń shegarası, sózlerge beriletuǵın anıqlamanıń mazmunı, sózlerdiń stillik, emocionallıq-ekspressivlik qosımsha mánileri, sózlerdi álipbe tártibinde sózlikte jaylastırıw hám t.b. haqqında aldın ala ilimiy dálilli kelisilgen bir pikirge kelip alıp bolǵannan soń ǵana anaw yamasa mınaw sózlikti dúziwge kirisiw múmkin.

Kórinip turǵanıday, sózliklerdi dúziw ushın bárinen burın leksikologiyanıń (ayırıqsha semaselogiya hám frazeologiyanıń), onnan keyin fonetika hám grammatikanıń qaǵıydalarınan paydalanıladı. Máselen, sózlerdiń mánilerin túsindiriw menen baylanıslı túsindirme, awdarma sózlikler dúziwde semaseologiyadan paydalanıladı. Sózlikti qurastırıwda sózlerge grammatikalıq sıpatlama beriwde, qaysı sóz shaqabına qatnaslı ekenin kórsetiwge tuwra keledi. Bul jaǵdayda morfologiyadan paydalanıladı. Ayırım sózliklerde anaw yamasa mınaw sózdiń yamasa onıń ayırım mánileriniń qaysı stilge tán ekenin kórsetiwge tuwra keledi. Bul ushın stilistikalıq tallaw jasaw talap etiledi. Usı jaǵdayda stilistikadan paydalanıladı.

¹ Leksikografiya – grekshe lexis – “sóz” hám grapho – “jazaman” degen sózlerden quralǵan atama.

§ 51. Sózliklerdiń túrleri

Sózlikler eń aldı menen lingvistikalıq hám lingvistikalıq emes sózlikler bolıp bólinedi. Lingvistikalıq sózlikler leksikalıq birlikler bolǵan sózler hám frazeologiyalıq sóz dizbeklerin jıynap, olarǵa anaw yamasa mınaw kóz qarastan sıpatlama beredi. Lingvistikalıq emes sózliklerde leksikalıq birlikler xızmetin atqaratuǵın terminler, bir sózli yamasa sostavlı atamalar, menshikli atlıqlar hám t.b. anaw yamasa mınaw lingvistikalıq emes qubılıslar haqqında maǵlıwmat beriwge múmkin boladı. Bulardan tısqarı sózliklerdiń aralıq sózlikler degen túri ushırasadı. Sonıń menen birge qálegen sózlik materiallardı sóz ishine qamtıw dárejesi jaǵınan ulıwma sózlik yamasa arnawlı sózlik bolıwı múmkin. ulıwma sózliklerdiń qatarına úlken enciklopediyalıq sózliklerdi, arnawlı sózliklerge medicinalıq, filosofiyalıq, lingvistikalıq hám t.b. sózliklerdi kirgiziwge boladı.

Lingvistikalıq sózlikler qatarına túsindirme sózlik, awdarma sózlik, etimologiyalıq sózlik, terminologiyalıq sózlik, frazeologiyalıq sózlik, shet tillerden kirgen sózler sózligi, orfografiyalıq (imla) sózlik hám t.b. kirgiziledi.

Túsindirme sózlik. Túsindirme sózlikte belgili bir tildegi sózler toplanıp, tártipke keltirilip, olardıń barlıq mánileri túsindiriledi hám qollanıw órisi belgilenedi. Sózlerdiń túrli mánilerde jumsalıwın biliw ushın sózlikke qarawǵa tuwra keledi. Sebebi tildegi barlıq sózlerdi hám olardıń hár qıylı mánilerin tolıq este saqlap turıw múmkin emes. Sonlıqtan da usı talaptı qanaatlandırıw ushın túsindirme sózlikler dúziledi. Bunday sózlikler dúziw ushın mashaqatlı kóp jumıslar islenedi. ol ushın ana tilindegi barlıq sózlerdi jıynap, tereń úyrenip, hár bir sózdiń mánilik ózgesheliklerine sıpatlama berip shıǵıw kerek boladı. Bul ana tilin jetik biliwden tısqarı túrli taraw qánigeleriniń pikirleri menen sanasıwdı, tildiń dialektlik hám sóylesimlik ózgesheliklerin tereń úyreniwdi hám esapqa alıwdı talap etedi. Qullası, ana tiliniń túsindirme sózligin dúziw sıyaqlı úlken isti inabatlı orınlap shıǵıw ushın oǵada kóp waqıt hám kúsh-ǵayrat sarıplaw talap etiledi. Bunday normativlik túsindirme sózliklerdiń úlgeri retinde eń birinshi basılıwı 1694-jılı shıqqan Franciya Akademiyasınıń tayarlaǵan ataqlı francuz tiliniń túsindirme sózligin, birinshi basılıwı 1863—1866-jılları, ekinshi basılıwı 1980—1982-jılları shıqqan Vladimir Dalıń tórt tomlıq janlı ullı orıs tiliniń túsindirme sózligin, 1935—1940-jılları D.N.Ushakovtıń redaktorlıǵındaǵı baspadan shıqqan tórt tomlıq orıs tiliniń túsindirme sózligin, S.I.Ojegovtıń qurastırırıwında 1949-jılı birinshi basılıwı shıqqan hám keyin bir neshe ret qayta basılǵan orıs tiliniń sózligin kórsetiwge boladı. Sonday-aq 1950—1956-jılları basıp shıǵarılǵan 17 tomlıq orıs tiliniń akademiyalıq sózligi normativlik hám tariyxıy-túsindirme sózlik bolıp, tildiń leksikalıq birliklerin keń túrde qamtıw boyınsha olarǵa berilgen túsiniqlerdiń tolıqlıǵı jaǵınan úlgi retinde kórseterliktey miynet bolıp tabıladı.

Wózbek tiliniń eń dáslepki túsindirme sózligi eki tom kóleminde 1981-jılı baspadan shıǵarıldı. Al qaraqalpaq tiliniń tórt tomlıq túsindirme sózligi tayarlanıp, onıń birinshi

tomı 1982-jılı, ekinshi tomı 1984-jılı, úshinshi tomı 1988-jılı, túrtinshi tomı 1992-jılı baspadan shıǵarıldı.

Awdarma sózlik. Shet tilin úyreniwde awdarma sózlikler járdem beredi. Awdarma sózlikler eki tillik hám kóp tillik boladı. Turmısta eki tillik awdarma sózlikler kóbirek qollanıladı. Awdarma sózliklerdiń qurılısı ana tili-shet tili, shet tili-ana tili túrinde ushırasadı. Máselen, orıssha-inglisshe, inglisshe-orıssha, qaraqalpaqsha-orıssha, orıssha-qaraqalpaqsha sózlikler. Shet tilin úyreniwde, onıń leksikasın meńgerip alıwda, basqa tilde jazılǵan ádebiyatlardı ana tiline yamasa, kerisinshe ana tilindegi tekstlerdi shet tiline awdarma jasawda awdarma sózliklerden paydalanıladı.

Awdarma sózlikler dúziw ushın ol tillerdegi sáykes sózlerdi tańlaw, ol sózlerdiń hár tildegi mánilik ózgesheliklerin kórsetiw ushın sóz dizbeklerinde, gáplerde keltirip mısallar beriw talap etiledi. Bul ushın eki tildi de tereń biliw, onıń túrli názik tamanların da esapqa alıw kerek boladı.

Awdarma jasalatúǵın tillerdiń sózlik quramında mánilik jaǵınan usas yamasa birdey sózler de, sonday-aq mánilik jaǵınan sáykesligi tabılmaytuǵın sózler de ushırasadı. Mánilik jaqtan usas yamasa birdey sózlerdi awdarma sózlikte beriw onsha qıyın emes. Máselen, *nan-хлеб*, *вода-suw*, *adam-человек*, *jay-дом* hám t.b. Bulardıń eki tildegi mánileri birdey. Biraq hámme sózlerdi bunday etip, ańsat awdara beriwge bolmaydı.

Ayırım sózlerdiń sáykes tilde awdarmasın beriw júdá qıyın. Awdarmashıdan yamasa sózlik dúziwshiden onday sózlerdiń negizin, tuwra hám túrli-túrli awısqan mánilerin, mánilik boyawların, stillik qollanıwın hám t.b. tolıp atırǵan lingvistikalıq qubılısların esapqa alıw talap etiledi. Basqa tildegi sózlerdiń awıspalı yamasa obrazlı mánilerin bildiriw ushın ana tilinen sóz izlep tabıw kerek. Máselen orıs tilindegi *глухой* degen sózdiń tiykarǵı mánisinde qaraqalpaq tiline *gereń* degen sóz benen awdarıwǵa bolsa (*глухой человек-gereń adam*), ekinshi mánisinde (termin retinde) *únsiz* (*глухой согласный-únsiz dawıssız*) degen sóz benen, úshinshi mánisinde *qalıń*, *dút* (*глухой лес-qalıń toǵay*, *dút toǵay*) degen sózler menen, túrtinshi mánisinde *shet* (*глухой угол- shet jer*) degen sóz benen, besinshi mánisinde *tuyıq* (*глухая стена-tuyıq diywal*) degen sóz benen awdarıladı.

Awdarma jasalatúǵın tillerde zat yamasa qubılıstı, sın yamasa belgini, bildiretuǵın sózlerdiń sanı mudamı birdey bola bermewi múmkin. Máselen, orıs tilindegi *синий*, *голубой* degen eki sózge francuz tilindegi bir ǵana *bley* sózi tuwra keledi; orıssha *голубоглазый* hám *синеглазый* degen sózler nemis tiline tek bir *blaydyig* degen sóz benen awdarıladı.¹ Hár tilde sóylewshi xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, dástúri, kún kórisi, turmısı, kásibi hám t.b.ları pútkilley hár qıylı bolıwına baylanıslı ózinshelik ózgesheliklerin kórsetetuǵın sózleri boladı. onday sózlerge erkin sóz dizbegi ya gáp penen túsiniw beriw múmkin. Mısalı, qaraqalpaqsha-orıssha sózlikte² *түнлик-кошма*, *которой накрывается купол юрты*; *кереге-деревянная решетка*, *образующая стены юрты*; *бақап-шест*, *(последством которого закрывают дымовое отверстие юрты*;

¹ Л.А.Булаховский. Введение в языкознание, М., 1953, 138-б.

² Каракалпакско-русский словарь, под редакцией проф Н.А.Баскакова, М., 1958.

gʻunan-двухлетний жеребенок; taylaq-годовалый верблюжонок; gırjek-гыржек (музыкальный смычковый инструмент-подобие скрипки).

Awdarma sózlikler dúziwde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin awdarıw úlken qıyınshılıq tuwdıradı. Frazeologizmlerdi awdarıwda eki usıl qollanıladı. Birinshiden, sózlik jasalatıwın tillerdegi mánilik jaqtan sáykes keletıwın frazeologizmlerden paydalanıw usılı. Yaǵnıy bir tildegi frazeologiyalıq sóz dizbegi mánisi jaǵınan jaqın keletıwın ekinshi tildegi frazeologiyalıq sóz dizbegi menen awdarılıw usılı. Máselen, qaraqalpaqsha-orısssha sózlikten: ólimnen uyat kúshli-позор хуже смерти; jeti ólshep bir kes-семь раз измерь, один раз отрежь;¹ orısssha-qazaqsha sózlikten: среди бела дня-tal túste; между жизнью и смертью-bir ayaǵı jerde, bir ayaǵı górde; ломать-голову-bas qatırıw; как снег на голову-tóbeden jay túskendey; их водой не разольёш-arasınan qıl ótpeydi.² ekinshiden, bir tildegi frazeologizmge mánilik jaqtan jaqın keletıwın frazeologizm ekinshi tilden tabılmaǵan jaǵdayda olardı awdarma sózlikte dara sózler yamasa erkin sóz dizbekleri arqalı awdarıw usılı. Mısalı, qaraqalpaqsha-orısssha sózlikte: at ústi-поверхностно, нетщательно, невнимательно, халатно; kózge túsiw-обратить внимание, заметит;³ orısssha-qazaqsha sózlikte: отправиться на боковую-уыqlawǵa jatıw, uyqıǵa ketiw; с бору да с сосенки-qalay bolsa solay, tańlamaw; держать нос-по ветру-ıńǵayǵa beyimlese ketiw; ждать у моря погоды-bir nemeni kútip qol qawsırıp qarap otırıw.⁴

Joqarıda ámeliy jaqtan kóbirek qollanıtuǵın ulıwma lingvistikalıq sózlikler bolǵan túsindirme sózlik, awdarma sózliklerge azlı-kópili toqtap óttik. Bulardan tısqarı til leksikasınıń barlıq qatlamların qamtıytuǵın, biraq hár qaysısı qanday da bir maqsetti gózleytuǵın, ózinshelik ózgesheliklerine iye bolǵan sózlikler de ulıwma lingvistikalıq sózlikler qatarına kiredi. Bunday sózlikler: jıylikler sózligi, grammatikalıq sózlik, salıstırmalı sózlik, etimologiyalıq sózlik, tariyxıy sózlik, dialektologiyalıq sózlik.

Sózlerdiń jıylik sózligi arqalı qaysı sózler jiyi, qaysıları siyrek ushırasa-tuǵınlıǵın, yaǵnıy sózlerdiń jımsalıw jıyligin biliwge boladı. Bul sózliktiń maqseti-awızsha sóylewde yamasa belgili bir úlken tekstte sózlerdiń jımsalıw jıyligin anıqlaw. Bunday sózlik sózlerdiń hám grammatikalıq formaların xızmeti haqqında juwmaq shıǵarıwǵa múmkinshilik beredi. Sonday-aq, ámeliy jaqtan da, atap aytqanda shet tilin úyreniwdiń hár túrli basqıshlarında til leksikasınan orınlı paydalanıwda úlken áhmiyetke iye boladı.

Grammatikalıq sózlikte sózlerge tolıq grammatikalıq sıpatlama beriledi. Bunday sózliklerde sózlerdiń bóleklerge bóliniwi hám sóz jasalıwı (derivaciyası) haqqında, sózlerdiń sóz dizbeginde, kontekste jımsalıwı haqqında maǵlıwmat beriledi.

Etimologiyalıq sózlikte belgili bir tildegi sózlerdiń kelip shıǵıwı, olardıń eń dáslepki mánileri hám seslik dúzilisi haqqında maǵlıwmat beriledi. Etimologiyalıq sózlikte anaw ya mınaw sózdiń kelip shıǵıwın anıqlawda tuwısqan tillerdegi sáykes sózler salıstırıladı. Sózlerdiń etimologiyası haqqındaǵı ilimpazlardıń boljawları bayanlanadı. Bunday

¹ Sonda

² Русско-казахский словарь, под общей редакцией проф Н.Т.Сауранбаева, М., 1954.

³ Sonda

⁴ Sonda

sózlikler qatarında tómendegi sózliklerdi kórsetiwge boladı: M.Fasmer avtorlıǵındaǵı tórt tomlıq «Этимологический словарь русского языка» (Nemis tilinen awdarǵan hám tolıqtırǵan O.N.Trubachev. M., 1964-1973); «Этимологический словарь русского языка» (N.M.Shanskiy redaktorlıǵında 1963-jıldan baslap shıǵa basladı); E.V.Sevortyanniń avtorldıǵında eki tomlıq «Этимологический словарь тюркских языков» (M., 1974, 1978, 1980)

Tariyxıy sózliklerdiń ayırımlarında sáykes tildiń tariyxında jazıp qaldırılǵan jazba estelikler tiykarında hár bir sózdiń yamasa olardıń geypara mánileriniń evolyuciyası beriledi. Bunday sózlikler qatarına júz jıldan aslam dáwirler dawamında (1854-1961) aǵayınli Grimmeler tárepinen dóretilgen sózlikti kórsetiwge boladı. Bunday sózliklerdiń taǵı bir kórinisine til tariyxınıń ótken dáwirlerine tiyisli maǵlıwmatlarda beretuǵın mına sózliklerdi kórsetip ótiwge boladı: V.M.Nadelyaev, E.R.Tenishev, A.M.Sherbaklar tárepinen tayarlanǵan «Древнетюркский словарь» (Leningrad, 1969), I.I.Sreznevskiydiń «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам», 1975-jıldan baslap shıǵa baslaǵan «Словарь русского языка XI-XVII вв.», 1984-jıldan baslap shıǵa baslaǵan «Словарь русского языка XVIII в.», sonday-aq tórt tomlıq «Словарь языка Пушкина» (1956-1961). Bunday sózlikler qatarına ayırım jazıwshılardıń tiliniń sózliklerin, ayırım shıǵarmanıń tiliniń sózliklerin de kirgiziwge boladı.

Salıstırmalı sózliklerde tuwısqan tillerdegi ortaǵ túbirles sózler beriledi. Bunda sózlerdiń usaslıǵı kórsetiliwi menen birge ayırmashılıqları da ańlanadı. Tillerdiń tuwıslıǵın, jaqınlıqların dálillewde salıstırmalı sózlikler ilimge bahalı maǵlıwmatlar beredi. Bunday sózliklerge L.Z.Budagovtıń 1869—1871-jılları Sankt-Peterburgte basıp shıǵarılǵan «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий», V.V.Radlovtıń 1893—1911-jılları Sankt-Peterburgte jarıq kórgen tórt tomlıq «Опыт словаря тюркских наречий» sózliklerin kirgiziwge boladı. Bul eski sózlik te ulıwma tyurklogiyalıq sózlikler bolıp sanaladı.

Ulıwma sózlikler qatarına tolıq dialektlik sózlikler de kiredi. Bunda anaw ya mınaw dialektiń bolmasa sóylesimniń (govordıń) dialektlik leksikası beriliw menen birge sol dialektte sóylewshilerdiń tilinde jumsalatuǵın barlıq sózler de qamtıladı.

Ulıwma lingvistikalıq sózlikler qatarına tek ámeliy maqsetler ushın qollanılatuǵın orfografiyalıq (imla) hám orfoepiyalıq sózlikler de kiredi.

Arnawlı lingvistikalıq sózlikler qatarına frazeologiyalıq sózlikler kiredi. Bular bir tillik yamasa eki tillik awdarma sózlik túrinde bolıwı múmkin. Bunnan tısqarı naqıl-maqallar sózligi, ushırma sózler sózligi de sonday arnawlı sózlikler qatarınan orın aladı.

Arnawlı lingvistikalıq sózlikler bolǵan sinonimler sózligi, antonimler sózligi, omonimler sózligi de hár bir tilde bir tillik yamasa eki tillik (awdarma) túrinde boladı. Ulıwma sózlikler qatarına kiretuǵın tolıq dialektlik sózliklerden tısqarı arnawlı dialektlik sózlikler keńnen qollanıladı. Bul sózlik belgili bir tildiń bir dialektin yamasa barlıq dialektlik sistemasındaǵı dialektlik leksikası qamtıydı, al onda ádebiy til leksikası berilmeydi.

Tereñ lingvistikalıq arnawlı sózlikler bolıp ters (obratnıy) sózlik sanaladı. Bunday sózlikte sózlerdi sózlikke jaylastırıw tártibi sózdiń birinshi háribine emes, al eń sońǵı háribine qaraladı. eń dáslep keyni a háribine pitken sózler (a, baba, jaba, aǵa, ada, aza, aya, ala, ana, ata, ara, asa..), onnan keyin álipbede jaylasıw izbe-izligine qaray basqa háriplerge pitken sózler beriledi. Bunday sózlikler suffiksler arqalı sóz jasalatıuǵın tillerdi úyreniwde bahalı qollanba qural xızmetin atqaradı.

Joqarıda kórsetilgenlerden tısqarı sózliklerdiń basqa da túrleri ushırasadı. Máselen, anaw yamasa mınaw ilim, texnika tarawlarına baylanıslı, sol tarawlardıń ózinshelik ózgesheliklerin ańlatıp turatuǵın, olardıń eń tiykargı túsiniklerin bildiretuǵın sózlerin jıynastırıp beretuǵın sózlikler boladı. Bunday sózliklerdi terminlik yamasa terminologiyalıq sózlikler dep ataydı. olar bir tillik, eki tillik, kóp tillik túrinde awdarma yamasa túsinirme sózlik túrinde ushırasadı. Máselen, matematika terminleriniń sózligi, botanika terminleriniń sózligi hám t.b.

Juwmaqlap aytqanda, leksikografiyanıń izertlew obyektisi bolǵan sózlikler kóp túrliligi boyınsha da, qamtıytuǵın materialınıń oǵada keń bolıwı jaǵınan da, lingvistika iliminiń rawajlanıwı ushın bay material beriwı boyınsha da ayrıqsha orındı tutadı.

QOSIMSHA ÁDEBIATLAR

- Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 56 -89 - betler;
Axanov. K. Til bilminiń negizderi. Almatı. 1973. 96-267 - betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 85 - 125- betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 54 - 151- betler;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 159 - 204- betler;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 69 - 124- betler;
Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leskologiya. Nókis, 1994.

V BAP. GRAMMATIKA

§ 52. Grammatikanıń izertlew obykti hám tarawları

Til — oǵada quramalı qubılıs bolǵanlıqtan til haqqında tereń bilimge iye bolıw ushın onıń birliklerin túrli aspektte úyreniwge tuwra keledi. Tildiń mánili birlikleriniń biri bolǵan sózler tek leksikologiyanıń izertlew obykti emes, sonıń menen birge grammatikanıń¹ da izertlew obykti bolıp tabıladı. Grammatikada sózlerdiń mánilik tárepine emes, al olardıń qurılısına, túrli grammatikalıq usıllardıń tásiiri menen ózgerislerge ushırawına kóbirek itibar beriledi. Sózler leksikologiyada bir túrli aspektte, grammatikada ekinshi túrli aspektte izertlenedi.

Leksikalıq birlik retinde sózler zat, háreket, qubılıslardı jeke tursında atap kórsetedi. Sózlerdi shashılıp jatırǵan shiyki zat yaki qurılıs materialı dep qaraytuǵın bolsaq, olardan tayar buyım yamasa imárat soǵıw ushın sózler grammatikanıń qaramaǵına ótip, belgili bir nızamlılıqlar tiykarında «yelekten» ótkerilip, uyımlastırılıwı kerek. Demek, tildegi sózler oy-pikirdi bildiriw ushın olar óz ara úylesip, qarım-qatnasqa túsiwi, gáp qurawı shárt. Gáp-oy-pikirdi bildiriwshi shólkemlesken iri tillik birlik.

Sóz grammatikanıń qaramaǵında túrli ózgerislerge ushırawı arqalı gáptiń qurılısında iykemlesip, beyimlesip turadı. Solay etip tildegi sózlerdiń ózgeriwi, olardıń qurılısı, túrli ózgerislerge ushıraw qádeleri, ulıwmalıq belgilerine qaray sózlerdi sóz shaqaplarına

¹ Grammatika – grekshe grammatike teshne – “jazıw wóneri” degendi ańlatadı. (Sózbe-sóz: gramma – “hárip”)

klassifikaciyalaw, sóz dizbegi menen gápler hám olardıń túrleri haqqındaǵı quramalı máselelerdi grammatika ilimi izertleydi. Qısqası, grammatika - hár bir tildin grammatikalıq qurılısı haqqındaǵı ilim.

Grammatika óz ara tıǵız baylanıslı bolǵan úsh tarawdan turadı: morfologiya, sóz jasalıw hám sintaksis. Morfologiya¹ sózlerdin morfologiyalıq qurılısın, morfemalardin túrlerin, grammatikalıq máni ańlatıw usılların, sózlerdin leksika-grammatikalıq toparların (sóz shaqapların) izertleytuǵın grammatikanın ayrıqsha bir tarawı bolıp tabıladı. Sóz jasalıw tarawında túrli usıllar menen sózlerdin jasalıwı izertlenedi. Sintaksis²—sózlerdin dizbeklesiw usılların, gáp hám gáp aǵzaların, olardıń túrlerin izertleytuǵın ilim. Qısqası, sóz jasalıw hám morfologiyanı sózlerdin grammatikası, al sintaksisti sózlerden úlkenirek bolǵan til birlikleriniń grammatikası dewge boladı.

Grammatikanın bul eki tarawı ózara tıǵız baylanıslı boladı. Bunday bolıp bóliniw belgili dárejede shártli sıpatqa iye boladı. Sebebi sózlerdin formasının ózgeriwi arqalı grammatikalıq máni ózgeriske ushıraytuǵın bolsa, al grammatikalıq máni bildiriwshi formaların sintaksislik xızmetlerin bilmey turıp, grammatikalıq mánini tolıq biliw múmkin emes. Solay etip, jeke sózlerdin tábiyatın morfologiyalıq kózqarastan tereń biliw ushın olardı (sózlerdi) gáp ishinde basqa qońsılas sózler menen qarım-qatnasta, baylanista izertlew zárúr.

Keyingi dáwirde — morfologiyadan sóz jasalıw máselesi bólinip shıǵıp, ol grammatikanın óz aldına ayrıqsha tarawı retinde qaralatuǵın boldı. Sóz jasaw haqqındaǵı ilim lingvistikada derivatologiya³ dep te ayıladı. Sóz jasalıw tarawında leksikalıq birlik retindegi sózlerdin jasalıwı úyreniledi.

Grammatika basqa túrli kóz-qarastan qaraǵanda, yaǵnıy grammatikalıq qurılıstın ótken dáwirlerdegi yamasa tildin rawajlanıwınıń házirgi dáwirindegi jaǵdayın izertlewı jaǵınan, bolmasa grammatikalıq qubılıslardin bir neshe tiller ortasında salıstırıla izertleniwı jaǵınan qaray otırıp, tariyxıy grammatika, sıpatlama grammatika, salıstırma grammatika bolıp bólinedi. Grammatikalıq qubılıslardin payda bolıwınan baslap, házirgi qálpine kelgenge shekemgi rawajlanıw jolların, túrli ózgeriske ushıraw sebeplerin úyretetuǵın tarawın tariyxıy grammatika izertleydi. Grammatikalıq qubılıslardin házirgi qálpin - grammatikalıq forma menen kategoriyalardin, grammatikalıq usıllardin házirgi jaǵdayın sıpatlama grammatika izertleydi. Tuwısqan tillerdin grammatikalıq qurılısın óz ara salıstıra otırıp, olar ortasında nızamlı usaslıqlardı, hár túrli sistemadaǵı tillerdin ayırmashılıq belgileri menen ózinshelik ózgesheliklerin salıstırma grammatika izertleydi.

Grammatikanın da, leksikologiyanın da eń áhmiyetli máseleleriniń biri-sózge qatnas máselesi. Sóz mánilerin túsindiriw grammatika hám leksikologiyada bir qıylı emes. Leksikologiya hár bir sózdin basqa barlıq sózlerden ayırmashılıǵın «kóredi». Leksikologiya ushın *aǵash*, *taw*, *tas*, *jer*, *suw* hám t.b. sózler - pútkilley basqa-basqa

¹ Morfologiya – grekshe morfho hám logos – “forma haqqında ilim” degendi ańlatadı.

² Sintaksis – grekshe syntaxis – “dúzilis, qurılıs, qatar baylanıs” degendi ańlatadı.

³ Derivatologiya grekshe derivation “dórendi” hám logos-“ilim”; derivation-dáslep “daryadan suw alıw” degendi bildirgen, al soń “túbirden jańa sóz dóretiw” degendi ańlatadı.

sózler. Al grammatika ushın ol sózler hám ol sózlerge usaǵan basqa da atlıq sózler bir nárse-atlıq sóz shaqabı dep qaraladı. Grammatika kórsetilgen sózlerdi bir kategoriyaǵa (atlıq sóz shaqabına) birlestirgende olardıń grammatikalıq qásiyetlerin esapqa aladı. Bunnan grammatika sózlerdiń semantikalıq tárepine hesh kewil bólmeydi degen túsinik tuwmawı kerek. Grammatikada sózlerdiń óz ara qarım-qatnası baslı orın tutsa, al semantikalıq tárepi ekinshi dárejeli áhmiyetke iye boladı. Leksikologiyada, kerisinshe, sózdiń semantikalıq tárepi baslı orındı tutadı. Solay etip, grammatikada «qatnas kategoriyası», leksikologiyada «máni kategoriyası» baslı orınǵa shıǵadı. Sonday-aq grammatikada abstrakciya kúshli boladı. Biraq bul leksikologiyada abstrakciya joq degendi ańlatpaydı. Leksikologiyada sóz anıq bir máni bildiriwshi birlik retinde qaraladı. Biraq onda abstrakciya da boladı. Sebebi qálegen sóz tek bekitilgen ayrıqsha bir zattı ǵana bildiriw ushın jumsalıp qoymaydı, al sol tiptegi (klastaǵı) barlıq basqa zatlardı da ańlatıw ushın jumsaladı. Mısalı, **saat** degennen qol saattı, qalta saattı, otırma saattı, diywal saattı, bolmasa ol saatlardıń ishinde de anıq birewin túsinemiz; **aǵash** degen sózdi qálegen bir aǵashtı, sonıń menen birge ulıwma aǵashtı ańlatıwǵa qollanamız. Bul leksikologiyada abstrakciya arqalı iske asadı.

Grammatikada abstrakciya leksikologiyadaǵı abstrakciyadan basqasharaq boladı. Grammatikalıq abstrakciya tiykarında *aǵash, taw, tas, jer, suw, saat* hám t.b. sózler birdey grammatikalıq formalar menen ózgeredi. Mısalı; grammatikalıq forma bolǵan - **lar/-ler** kóplik jalǵawı joqarıda kórsetilgen sózlerge jalǵanıw menen birge qaraqalpaq tilindegi tolıp atırǵan basqa da atlıqlarǵa jalǵana beredi; *al, bar, júr, oqı, kel, bil, il, bol* sıyaqlı buyırıq meyillerge **-dı/-di** ótken máhál formaları jalǵanıwı menen birge, olar basqa da tolıp atırǵan buyırıq meyillerge teńdey dárejede jalǵana beredi. Sonday-aq, feyildiń **-q/-k** kóplik formaları *aldı, bardı, turdı, oqıdı, keldi, bildi, ildi, boldı* hám t.b. sózlerge jalǵanıw menen birge tolıp atırǵan basqa da predikativ (túp) feyilleriniń ótken máhálne jalǵanadı:

aǵash	al	aldı
taw	bar	bardı
tas	tur	turdı
jer lar//-ler	oqıdı//-di	oqıdı q//k
suw	kel	keldi
saat	bil	bildi
	il	ildi
	bol	boldı

Grammatikalıq mániler leksikalıq máni sıyaqlı tikkeley kórinip turmastan, jónekey, leksikalıq mániler menen birlikte tutas ǵáptegi sózlerdiń qarım-qatnasında kórinedi. Grammatikalıq máni, ásirese qarama-qarsı qoyılıw arqalı anıqlanadı. Grammatikalıq formalardıń qarama-qarsı qoyılıwınan payda bolatuǵın sistemanı grammatikalıq kategoriyalar dep ataydı. Basqasha aytqanda, anaw ya mınaw grammatikalıq belgiler

arqalı anıqlanatuǵın grammatikalıq mánilerdiń qarama-qarsı qoyılǵan sistemalarınń jıynaǵınan grammatikalıq kategoriyalardı túsinemiz. Grammatikalıq kategoriyalar grammemalardıń sanı boyınsha da, grammatikalıq mánilerdi ańlatıw usılı boyınsha da, grammatikalıq mánilerdiń haqıyqatlıqqa qatnası boyınsha da olar oǵada hár qıylı¹.

Grammatikalıq kategoriyalar eki aǵzalı, úsh aǵzalı hám onnan da kóp aǵzalı bolıwı múmkin. Al bir aǵzalı kategoriya bolmaydı. Keminde eki birgelki grammatikalıq formalar bar jerde ǵana grammatikalıq kategoriya boladı. Mısalı, qaraqalpaq tilinde san kategoriyası (kóplik, birlik) eki aǵzalı, tartım hám betlik kategoriyaları (birinshi, ekinshi, úshinshi betler) úsh aǵzalı, seplik kategoriyası (ataw, iyelik, barıs t.b) kóp aǵzalı kategoriyalar bolıp sanaladı. Sonday-aq grammatikalıq kategoriyalar sózlerde, sóz dizbeklerinde, gáplerde kórinetuǵın bolǵanlıqtan olar sózde bolatuǵın grammatikalıq kategoriyalar bolıp, ózara qarama-qarsı qoyıladı. Sózdegi grammatikalıq kategoriyalarǵa morfologiyalıq kategoriyalar, al sóz dizbegi hám gápte bolatuǵın grammatikalıq kategoriyalarǵa sintaksislik kategoriyalar jatadı. Grammatikatinıń tiykarǵı maqseti grammatikalıq máni ayırmashılıqların ashıw, grammatikalıq máni memen grammatikalıq kategoriyalardı anıqlaw, olardıń ózara qarım-qatnasın belgilew bolıp tabıladı. Al barlıq grammatikalıq qaǵıydalar usılardı tastıyıqlaw ushın xızmet etedi.

§ 53. Morfema

Máni ańlatıwshı til birliklerin gáp, sóz, morfema desek, solardıń ishinde morfema taǵı da mayda bólekke bóliwge bolmaytuǵın, máni ańlatıwshı til birliǵi bolıp sanaladı. Sonday-aq sóz-ataw (nominativ) mánisin, gáp-qatnas (kommunikativ) mánisin bildirse, morfema tilde «qurılıs materialı» xızmetin atqaradı.

Morfema túsiniǵi lingvistika iliminde I.A. Boduen de Kurtene tárepinen engizilgen. Bul túsiniq morfologiyada máni ańlatıwshı til birlikleri bolǵan túbir hám qosımtalardı bir birlikke jámlestiriw zárúrliginen kelip shıqqan. Keyin tildiń eń kishi máni shıǵarıwshı barlıq bólekleri (segment, supersegment), grammatikalıq máni ańlatıw ushın jumsalatuǵın kómekshi sózler (dáneker, tirkewish, janapay, artıkl) morfemalar qatarına jatqarılǵan.

Morfema eki tárepli tillik birlik bolıp, ol semantikalıq tárep (*plan soderjaniya*) penen fonetikalıq (seslik) táreplerdiń (*plan vırajeniya*) jámlesiwinen turadı. Mısalı: *teńe* sózi eki morfemadan quralǵan: *teń* hám *e*. Bundaǵı *e* morfemasınıń semantikalıq tárepi— buyırıq meyillik mánisi bolsa, fonetikalıq tárepi - onıń /e/ foneması ekenligi. Keltirilgen *teńe* hám *kele* sózindegi *e* morfeması áweldegi sózde buyırıq meyil, sońǵı sózde hal feyil túrinde semantikalıq jaqtan omonimlik morfema.

¹ Grammemma – grammatika sóziniń túbirinen “emikalıq” suffiks (fonema, morfema t.b. sıyaqlı) qosılıw arqalı jasalǵan termin. Grammemmaǵa mısál etip hár bir qarama-qarsı qoyılǵan sandı (birlik yamasa kóplik), seplikti (iyelik, barıs, tabıs, t.b.), máhálđi (keler, wótken, házirgi) kórsetiwge boladı. Olardıń hár biri ayrıqsha grammemanı quraydı.

Til biliminde morfemağa baylanıslı **morf**¹, **sema**² terminleri jumsaladı. Sózlerde jumsalatuğın morfemanıñ sınırların **morf** dep ataydı. Mısalı, qaraqalpaq tilindegi *teñe*, *sana*, *tüne* degen sózlerde (**e**, **a**,) fonemalarınıñ hár biri **morf** xızmetin atqaradı. Bul sózlerde buyırıq meyili mánisindegi bir morfema úsh morf arqalı ańlatılıp tur.

Tilde abstrakt (gúńgirt) birlik sıpatında jumsalatuğın qálegen morfema ulıwmalastırıwshılıq qásiyetke iye bolıw menen birge ayırım morfemalar belgili bir jaǵdayǵa sáykes allomorfema³ túrindegi óz kórinislerine iye boladı. Sóylew aǵımında yamasa tekste morfemalar belgili bir morfema arqalı júzege shıǵadı. Morfema eki tárepli birlik bolǵanlıqtan onıñ tilde jumsalatuğın sınırları da sáykes eki tárepli (semantikalıq, fonetikalıq) boladı. Morfemanıñ seslik (fonetikalıq) jaqtan hár qıylı variantlarda jumsalıwına *barsa*, *kelse* sıyaqlı sózlerdegi **sa** hám **se** morfemasınıñ hár túrliligin, sonday-aq joqarıda keltirilgen *teñe*, *sana*, *tüne* sózlerindeki /**e**, **a**, **ó**/ fonemalarınıñ jumsalıwın kórsetiwge boladı. Keltirilgen sózlerde seslik ózgerisler bolǵan menen olarda mazmunlıq jaqtan hesh ózgeris joq: *barsa*, *kelse* sózlerinde **sa** hám **se** morfemaları eki túrli seslik kóriniste bolǵanı menen olar bir grammatikalıq mání (shárt meyil mánisin) ańlatadı; sońǵı mısallardaǵı úsh túrli seslik kórinistegi morfema (**e**, **o**, **ó**) bir grammatikalıq mánisti (buyırıq meyil mánisin) ańlatadı.

Morfemalardıñ semantikalıq jaqtan hár túrli variantlarda jumsalıwına omonimlik morfemalardı kórsetiwge boladı. Buǵan mısıl retinde joqarıda keltirilgen *teñe*, *kele* sózlerindeki **e** morfemasın alsaq boladı. Bul **e** morfeması aldınıǵı sózde (*teñe*) buyırıq meyil, sońǵıda (*kele*) hal feyil mánisinde omonim bolıp kelgen.

Sózler sıyaqlı morfemalar da monosemiya, polisemiya hám omonimiya túrinde jumsaladı. Mısalı: **qarap**, **tarap**, **sorap** hám t.b. sózlerde **p** morfeması hal feyillik mánide monosemiya boladı; **artqısh**, **tutqısh** degen sózlerde **qısh** morfeması polisemiya boladı (aldınıǵı sózde atlıqlasqan-substantivlesken, sońǵıda atlıqtıñ ózine pútkilley aylanǵan); **sana**, **bara** sózlerinde **a** morfeması pútkilley basqa-basqa mánide jumsalıp (sana sózinde buyırıq meyil, bara sózinde hal feyil), omonimiya bolıp tur.

Morfemalar sóz qurılısındaǵı mánisi hám atqaratuğın xızmetleri jaǵınan túbir hám kómekshi morfemalar bolıp bólinedi. Túbir morfema leksikalıq mání bildirse, kómekshi morfema grammatikalıq mání ańlatadı. Bul jaǵınan negizgi morfema túbirge, al kómekshi morfema affikske tuwra keledi. Túbir hám affikslerge ayırıqsha toqtaytuğın bolǵanlıqtan negizgi hám kómekshi morfemalar jóninde bul jerde sóz etilmedi. Sózlerdi eń kishi mánili birliklerge-morfemağa bóliw morfologiyanıñ baslı máseleleriniñ biri. Sózlerdiñ seslik quramınıñ ayırım bólekleriniñ ózgeriske ushırawı, al qalǵan bólekleriniñ kóplegen basqa sózlerde hesh qanday ózgerissiz jumsala beriwı olardı morfemağa bóliwge tiykar boladı. Máselen, *attıñ*, *atı*, *atlı*, *atsız*, *atlar*, *atlan* hám t.b. leksemasınıñ dáslepki eki sesi ózgerissiz, al qalǵan jaǵı ózgergen. Bul jaǵday ózgerissiz qalǵan aldınıǵı bólegi (**at**) menen sońǵı ózgertilgen bólegi ortasında shegara ótedi, ol

¹ Morfa – grekshe morfho – “forma” degen sózinen alınǵan.

² Sema – grekshe sema, semeion – “tańba” sózinen alınǵan.

³ Allomorfema – grekshe allo – “basqa” hám “morfema” sózlerinen jasalǵan – “morfemanıñ bir túri” degen mánini ańlatadı.

morfemalardıń shegerası boladı. ol sózlerdiń fonemalıq quramınıń (aldıńǵı eki fonemadan basqasınıń) ózgeriske ushırawı, yaǵnıy sońǵı bóleginiń ózgeriwi soǵan sáykes mánilik tárepiniń de ózgeriske ushırawına sebepshi bolıp otır. Biraq barlıq sózlerde de dáslepki (túbir) morfema mánisiniń saqlanǵanlıǵı, olardıń hámmesine ortaq mániniń *at* (úy haywanı) ekenligi keltirilgen hár bir sózdiń *attan* keyin morfemaǵa bóline-tuǵınlıǵın kórsetedi. Sózlerdi morfemaǵa bóliwge bul bir tiykar bolsa, ekinshiden, keltirilgen sózlerdegi sońǵı morfemalardıń hár biri tek *at* sózine ǵana jalǵanıp qoymaydı, sonıń menen birge basqa da atlıq sózlerge jalǵanadı. Mısalı: *attıń* bolıwı menen birge *tastıń*, *balıqtıń*, *qustıń* hám t.b.; *atsız* bolıwı menen birge *tassız*, *balıqsız*, *qussız* hám t.b. Bulardıń bári sózdi morfemalarǵa bóliwge múmkinshilik beredi.

Sózlerdi morfemalarǵa bóliw grammatikadaǵı qatań sistemalı qatnasıqlardıń tiykarında boladı. óz gezeginde grammatikadaǵı sistemalıq sózlerdiń morfemalıq qurılısınan kórinedi.

§ 54. Túbir hám qosımta

Sózlerdiń morfologiyalıq qurılısı túbir hám qosımtadan turadı. Til biliminde qosımtanı affiks¹ dep te ataydı. Túbir hám qosımtalardıń qarama-qarsı qoyılıwı olardıń máni bildiriwine, sózdiń qurılısındaǵı atqaratuǵın xızmetine baylanıslı boladı. Bulardıń baslı ózgesheligi: túbir leksikalıq mánige iye bolıp, ádette ol máni morfologiyalıq qurılısı iye bolǵan tutas sózdiń mánisi menen sáykes keledi. Qurılısı túbir hám bir neshe affikslerden turatuǵın sózlerdiń morfologiyalıq quramın tallap qarasaq, hár bir qosımta anaw ya mınaw dárejede túbirdi «túrlendiretuǵınlıǵın» kóriwge boladı. Mısalı: *ańshı*, *taslaqlı*, *basshılıqsız*, *tınıshsızlanǵan*. Bular eki, úsh, tórt, bes morfemalı sózler bolıp, hár bir morfema óz mánilerine iye bolıw menen birge olarǵa túbir morfemanıń mánisi qosılıp otıradı. Anıǵıraq aytqanda—*ań* túbir morfeması bolıp, oǵan —*shı* qosımtası jalǵanǵanda túbirdiń burınǵı mánisi joyılmaydı, kerisinshe ol mánige *-shı* affiksi qosımsha máni qosadı. Keltirilgen basqa mısallar jóninde de sonday dewge boladı. Solay etip, *ańshı* sózi *ań* ańlaw menen shuǵıllanıwshı adamdı bildiredi; *taslaqlı*-taslı jer, *taslaqlı*-taslı jerdiń barlıǵı (kópligi) degen mánini ańlatadı; *basshı*-basqarıwshı adam, *basshılıq*-basqarıwǵa baylanıslı abstrakt túsiniktiń atı, *basshılıqsız*-basshılıqtıń bolımsızlıq mánisin ańlatadı; *tınısh*-túbir bildiretuǵın buyırıw mánisiniń ústine jaǵday mánisi qosılǵan, *tınıshsız*-tınısh sóziniń mánisine qásiyetlik mánis qosılǵan, *tınıshsızlanǵan*-taǵı da oǵan qásiyetlik-háreketlik máni qosılǵan. Sózdiń qurılısında morfemalardıń sanı kóbeygen sayın túbir dıqqattan tıs qalıp, mánisi gúńgirtlenetuǵın sıyaqlı.

Joqarıdaǵı morfologiyalıq tallawdan kóringenindey-aq, tutas sózge túbir kúshli tásir etedi.

Qosımta óz aldına turıp leksikalıq máni ańlatpaydı. Túbirden tısqarı óz aldına qollanılmaydı. Qosımtanıń mánileri hár qıylı. Solay da ádebiyatlarda onı úsh túrli

¹ Affiks – latinsha affixus – “bekitilgen” degen sózden jasalǵan atama.

toparğa bólip qaraydı. Atap aytqanda, leksika-grammatikalıq qosımta, sap (taza) grammatikalıq qosımta, formal-strukturalıq qosımta.

Leksika-grammatikalıq qosımtalardı sóz jasawshı yamasa derivaciyalıq qosımta dep te, suffiksler¹ dep te ataydı. Buğan mısıl retinde *basshı, keskir, xatla, tartqısh, balalı* hám t.b. sózlerdegi sóz jasawshı qosımtalardı kórsetiwge boladı. Leksika-grammatikalıq qosımtalar ózleri jalğanatuğın túbir menen birlikte sózdiń bir pútin leksikalıq mánisin keltirip shıǵaradı. Joqarıdaǵı *basshı* sóziniń mánisi túbirdiń mánisi menen **-shı** suffiksiniń mánisiniń birliginen turadı. Keltirilgen basqa sózler de túbir menen qosımtanıń mánileriniń birliginen turadı. *Bas* sózi adam múshesin bildirse, *basshı* degennen endi adamnıń ózin túsinemiz; *kes*-háreketti ańlatıwshı feyil bolsa, *keskir* degende zattıń qásiyetin ańlatadı; *xat*-zattı bildirse, *xatla* sózi -háreketti ańlatatuğın feyil; *tart*-feyil, *tartqısh*-atlıq; *bala*-atlıq, *balalı*-kelbetlik. Túbirge qosımta jalğanıwı menen sózlerdiń burınǵı mánisi ózgeredi. Biraq túbirdiń mánisi de anıq bilinip turadı.

Sap grammatikalıq qosımtalardı relyaciyalıq² qosımtalar dep te ataydı. Bunday qosımtalardıń qatarına jalǵawlar kiredi. Jalǵawlar túbirdi semantikalıq jaqtan ózgeripsten, oǵan grammatikalıq máni qosadı. Mısalı: *attıń, balalar, kitabım* sózlerinde seplik, kóplik, tartım jalǵawları túbirdiń semantikalıq mánisi ústine sáykes grammatikalıq máni qosıp tur.

Tilde eń kóp jumsalatuğın ónimli qosımtalar leksika-grammatikalıq hám sap grammatikalıq qosımtalar bolıp tabıladı. olar menen birge tillerde qosımsha strukturalıq xızmet atqarıwshı kómekshi grammatikalıq affiksler de ushırasadı. Bulardıń qatarına orıs tilindegi baylanıstırıwshı **a,o,e** affikslerin jatqarıwǵa boladı. Mısalı: *авиабилет, самообслуживание, кинематография* hám t.b.

Joqarıda túbir hám qosımtalardıń semantikalıq ózgeshelikleri sóz etilgen bolsa, tómende olardıń seslik qurılısı, formaları jóninde aytıladı.

Túbir hám qosımtalar fonemalıq qurılısı boyınsha, izbe-izligi hám sózde jumsalıw poziciyası (basta, ortada, aqırında) jaǵınan ayrılıp turadı.

Túbirdiń fonemalıq quramı qosımtanıń fonemalıq quramınan kóbirek bolıwı múmkin. Mısalı: *teńe, sana, sina, taraq, gúrek, quraq* sózlerinde túbir úsh hám tórt fonemadan ibarat bolsa, qosımta tek bir fonemadan turadı; *taqla, baqla, qızlı, balalı, etikshi, azanǵı* sózlerinde túbir úsh hám tórt fonemadan quralsa, qosımta eki fonemadan jasalǵan. Sonday-aq, túbir menen qosımtanıń fonemalıq quramı teń bolıwı da, geybir sózlerde hátte qosımtanıń fonemalıq quramı kóbirek bolıwı da múmkin. Mısalı: *taslaq, qashqan, atla, isle* sózlerinde túbir hám qosımtalardıń fonemalıq quramı teńdey; *atqar, isker* tipindegi sózlerde túbirdiń fonemalıq quramınan qosımtanıń fonemalıq quramı kóbirek. ortasha alǵanda dúnya tillerinde túbirdiń fonemalıq quramı qosımtalardıń fonemalıq quramınan kóbirek boladı.

Túbir sózlerdiń shólkemlestiriwshı orayı boladı. Al qosımtalar túbirdiń basında, ortasında hám aqırında qollanıla beredi.

¹ Suffiks – latinsha suffixus – “astına bekitilgen” degen mánidegi sózden jasalǵan atama.

² Relyaciya – latinsha relation – “qatnas” degen sózden jasalǵan atama.

Túbirdiń basında qollanılatuǵın qosımtanı prefiks¹ yamasa pristavka deymiz. Prefiksler orıs tilinde kóbirek qollanıladı. Mısalı: *наиболее, загород, разговор, приехал* hám t.b. Túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde olar siyrek qollanıladı. Máselen, *nadurıs, namálim, biymálim, namaqul, biypárwa, biyádep* sıyaqlı sózlerde ǵana ushırasadı.

Túrkiy tiller agglyutinativ² (jalǵamalı) tiller qatarına kiretuǵın bolǵanlıqtan qosımtalar túbirdiń aqırına jalǵanadı. eger qosımta birew emes kóp bolsa, birinen soń biri shınjır tárizli dizbeklesip keledi. Mısalı: *saqla, basqarma, balıqshılıqtıń, basqılamaǵanıń* hám t.b. Til biliminde túbirdiń aqırına jalǵanǵan qosımtanı postfiks³ dep ataydı. Qosımtalardıń túbir menen túbirdiń arasında keliwin interfiks⁴, túbirdiń óziniń ishinde keliwin infiks⁵ dep ataydı. Interfikske mısıl retinde joqarıda kórsetilgen orıs tilindegi eki túbirdi tutastırıwshı **a, e, o** qosımtaların keltiriwge boladı. Infikske mısıl retinde latin tilindegi házirgi máhálde ańlatıw ushın jumsalatuǵın **p** formasın jatqarıwǵa boladı (latinsha **fidi**-men qadadım, **findo**-qadap atırman); infiks eski hám ayırım házirgi Indo-Evropa tilleriniń (áyyemgi grek, latin, litva tillerinde) feyil formalarında jumsaladı.⁶

Dúnya tillerinde túbirge joqarıda kórsetilgenlerden basqa da qosımtalar jalǵanıw jaǵdayları ushırasadı. Máselen, túbirdiń eki tárepiniń qosımta menen qorshalıwı cirkumfiks⁷ delinedi. Buǵan mısıl retinde nemis tilindegi **mach, les** túbirlerinen jasalǵan *gemacht (islengen), gelesen (oqılǵan)* sózlerin keltiriwge boladı. Sonday-aq túbir de, qosımta da bir-birine sińisip, ótlesip ketiwi múmkin. Buǵan mısıl retinde flektiv tiller qatarına jatatuǵın arab, evrey tillerindegi qosımtalardı kórsetiwge boladı. Mısalı, arab tilinde úsh dawıssız sesten quralǵan **ktb** túbirine qosımtalar bılay qosıladı: *kataba-jazdı, kutiba-jazıldı, katibun-xatker, kitabun-kitap, maktabun-mektep*.⁸

Túbirdiń seslik qurılısınıń ózgeriwin grammatikada ishki fleksiya qubılısı dep ataydı.

Túbir hám qosımtalardıń óz ara tásir etiwi hár túrli tillerde hár qıylı dárejede júzege shıǵadı. Máselen, slavyan tillerinde sońǵı morfema aldınǵı morfemaǵa kóbirek tásir etetuǵın bolsa, túrkiy tillerinde singarmonizm nızamı tiykarında túbir ózinen sońǵı keletuǵın qosımtalarǵa tásir etedi.

Morfemanıń qurılısı dara (bir) morfemadan da eki yamasa kóp morfemadan da turıwı múmkin. Sonday-aq mánili sózler menen birge kómekshi sózler de morfemalarǵa bóliniwi múmkin. Mánili sózdiń morfemalarǵa bóliniwin joqarıda kórdik. Kómekshi **edi, eken** sózlerin alsaq, olar da eki morfemaǵa bólinedi: **e-di, e-ken**. Biraq túbir morfema **e** óz aldına qollanılmaydı.

¹ Prefiks – latinsha praefixum – “aldına bekitilgen” sózinen jasalǵan.

² Agglyutinativ – latinsha agglunatio – “jalǵastırıw, jelimlew” mánisindegi sózden jasalǵan.

³ Postfiks – latinsha post-“arti” hám fixum – “bekitilgen (artına bekitilgen)” sózlerinen dóregen. Bul termin I.A.Boduen de Kurtene tárepinen kirgizilgen.

⁴ Interfiks – latinsha inter – “arası, ortası” hám “bekitilgen” sózlerinen dóregen.

⁵ Infiks – latinsha infixum – “ortasına (ishine)” hám “bekitilgen” sózlerinen jasalǵan.

⁶ Ю.С.Маслов. 136-bet.

⁷ Cirkumfiks – latinsha sirsum – “dóğerek” hám “bekitilgen” sózlerinen jasalǵan.

⁸ Ю.С.Маслов. 176-b.

Túbir óz aldına turıp ta (**bas, tas, at**), eki túbir qosılıp ta (**aviabilet**), kóp morfemalı sózlerdiń qurılısında da (*basqarma, taslaq, atla*) kele beredi. Barlıq jaǵdayda da oraylıq orındı túbir morfema iyeleydi. Al qosımtalar bolsa kómekshi xızmet atqaradı. Qálegen sóz ya jalǵız túbirden, ya túbirlerdiń birigiwinen (juplasıwınan), ya túbir menen qosımtalardıń qosındısınan turadı.

§ 55. Grammatikalıq mániniń bildiriliw usılları

Dúnya tillerinde grammatikalıq mání kóp túrli jollar menen bildiriledi. Sonıń eń baslılarına qısqaşa toqtaymız.

Qosımta jalǵanıw usılı (affiksaciya). Ótken temada ayılǵanıday-aq, qosımtalar túbirge jalǵana otırıp túrli grammatikalıq mániler ańlatadı. Grammatikalıq mání bildiriwdiń bul usılı eń ónimli usıl bolıp tabıladı. Ásirese, bul usıl túrkiy, Indo-Evropa, Ibero-Kavkaz tillerinde ónimli (aktiv) qollanıladı. Qosımtalar túbirdiń aldına (prefiks), artına (postfiks), ortasına (infiks) jalǵanıwı arqalı túbirge leksika-grammatikalıq yamasa taza grammatikalıq mániler bildirip keledi. Hár bir qosımta bir yamasa qatarına birneshe grammatikalıq mání ańlatıp turıwı múmkin. Mısalı: *balanıń, balaǵa* sózlerinde **nıń, -ǵa** qosımtaları seplikti bildirip, *barsa* sózinde **-sa** qosımtası shárt meyil mánisin bildirip, ol qosımtalardıń hár biri tek bir-birden grammatikalıq mání ańlatıp tur. Al *ayttı* hám *oqıdı* sıyaqlı sózlerde **-tı, -dı** qosımtaları úshinshi bet, ótken máhál mánislerin, *ayttıq, oqıdıq* sózlerinde **-q** qosımtası birinshi bet, kóplik mánislerin bildire otırıp, hár bir qosımta eki grammatikalıq mání ańlatıp tur. Túbirge bir neshe qosımtalar qatarına qosılǵanda bildiretuǵın grammatikalıq mánileriniń sıpatına qaray izbe-izligin saqlay otırıp jalǵanadı. Dáslep derivaciyalıq, onnan keyin relyaciyalıq qosımtalar jalǵanadı. Mısalı: *basshılar, balıqshıǵa, isleń, shanışqısı* hám t.b. eger bir neshe relyaciyalıq affiksler atlıq sózge qatarına jalǵanatuǵın bolsa, qatań tártip penen dáslep kóplik, onnan soń tartım, seplik, betlik jalǵawları izbe-iz jalǵanadı. Mısalı: *oqıwshılarıńızdanbız* degen sózdi tallap qarasaq, **oqı**-túbir, **w**-atawısh feyildiń, **-shı** atlıqtıń suffiksleri, **-lar**-kóplik jalǵaw, **-ıńız**-tartım jalǵaw, **-dan**-seplik jalǵaw, **-bız**-betlik jalǵaw. Túrkiy tiller jalǵamalı tiller qatarına jatqanlıqtan qosımtalar, kórinip turǵanıday-aq, shınjır tárizli biriniń izine biri jalǵana beredi hám olardıń shegarası anıq bilinip turadı. Al orıs tilinde fuziya¹ qubılısı basım boladı. onda qosımta túbir menen sińisip ketip, túbir kóbirek fonetikalıq ózgerislerge ushıraydı. Mısalı: *сон-сна, день-дня, друг-другья, писать-нууы*. Sonday-aq, qosımtalar kóbinshe bir emes, al bir neshe grammatikalıq mání bildiredi. Mısalı: *детям* degen sózde **ям** affiksi orıs tilinde barıs sepligi mánisi menen birlikte kóplik mánini ańlatadı.

Ishki fleksiya usılı. Dúnya tillerinde sóz jasawdıń ónimli usıllarınıń biri ishki fleksiya usılı boladı. Túbirdiń fonemalıq quramın ózgeritiw menen grammatikalıq mání ańlatıw ishki fleksiya delinedi. eger singarmonizmdi affiksaciya menen baylanıstırsaq,

¹ Fuziya – latınsha fusio-“eritindi, quyma” mánisindegi sózden dóregen atama. Bul termin E.Sepir tárepinen kirgizilgen.

ishki fleksiyanı fuziya qubılısı menen baylanıstırıw kerek. Jalǵamalı tillerge singarmonizm tán bolsa, flektiv tillerge fuziya tán boladı. Flektiv tillerdiń biri bolıp esaplanatuǵın orıs tilinde seslerdiń almasıwı kóplep ushırasadı. Biraq barlıq seslerdiń almasıwı fleksiya usılı retinde grammatikalıq máni bildiriw ushın jumsala bermeydi. Máselen, *друж-друга, клун-клуба, столн-столба*. Bul sózlerdegi seslerdiń almasıwı grammatikalıq máni bildiriw ushın emes, al fonetikalıq sebeplerdiń tiykarında iske asıp tur. Al *избегать-избежать, убежать-убежать, прибегать-прибежать* degen sózlerde **g** hám **j** sesleriniń almasıwı hesh qanday fonetikalıq sebeplerden emes. Bul jerde olar (**g,j**) grammatikalıq máni bildiriw maqsetinde almasıwı, feyildiń vid kategoriyasın (совершенный, несовершенный вид) bildiriw ushın jumsalıp tur. Bunday grammatikalıq mánisti bildiriw ushın ayırım dawıslılar túsip qaldırılıwı da múmkin. Mısalı: *дружок-дружка, кружок-кружка, избирать-избрать, называть-назвать*.

Ishki fleksiya usılı tán bolǵan tiller qatarına arab, evrey tillerin jatqarıwǵa boladı. ol tillerde túbirdiń ortasına seslerdiń kirgiziliwi menen túrli leksika-grammatikalıq hám grammatikalıq mániler bildirile beredi.

Juplasıw usılı (reduplikaciya¹). Sózlerdi juplastırıp, tákirarlap aytıw kópshilik tillerde ushırasadı. Bul leksika-grammatikalıq máni bildiriwdiń ayrıqsha bir usılı bolıp sanaladı. Bunday qubılıstıń baslaması retinde ayırım buwınlardıń tákirarlanıwın kórsetiwge boladı. Mısalı: *мама, папа, няня, дядя* hám t.b. Buwınlardıń tákirarlanıwı, sózde shólkemlestiriwshilik xızmet atqarıp tur. Kópshilik jaǵdayda tákirarlanıw arqalı kóplik máni bildiriledi. Mısalı, malay tilinde: *orang-adam, orang-orang — adamlar*; xausa tilinde (Oraylıq hám Batıs Sudanda): *iri-sort, túr, kóplik-iri-iri; dabana-keńes, kóplik-dabanbana; fani-aq, kóplik-fanfanu; nagani-jaqsı, kóplik-nagangaun*; koreec tilinde ayrıqsha «bólsheklewshi» mánisti ańlatadı: *saram-adam, saram-saram-adamlardan biri; chip-úy, chip-chip-úylerden biri*.²

Grammatikalıq máni ańlatıwdıń juplasıw usılı túrkiy tillerde júdá keń en jayǵan. Túrkiy tillerde jup sózler tiykarınan eki túrli jol menen jasaladı. Bir sózdiń qaytalanıwı arqalı (*ayta-ayta, úyin-úyin, sózbe-sóz, eki-ekiden*; hám t.b.) eki túrli sózdiń juplasıp keliwi arqalı: *aǵayın-tuwǵan, apa-sińli, uzınlı-qısqalı, bes-altı* hám t.b.

Birigiw usılı. eki túbirdiń birigip, bir mánisti ańlatıwınan birikken sózler jasaladı. Sózlerdiń birigiwinen grammatikalıq máni emes, al leksikalıq máni anıq bilinip turadı. Máselen, *búgin, bıyıl, qolǵap, bilezik, tasbaqa* sózleriniń hár biri eki sózdiń birigiwinen jasalǵan. Komponentlerdiń mánileri birikken sózlerde tolıq saqlanǵan. Sózlerdiń birigiwinen grammatikalıq máni bildirilip turǵan joq.

Joqarıda kórsetilgenindey-aq, jup sózlerde leksika-grammatikalıq, grammatikalıq máni anıq bilinip tursa, birikken sózlerde leksikalıq máni basım boladı. Geypara tillerde sózlerdi biriktiriw ushın ayrıqsha sesler qollanıladı. Mısalı, orıs tilinde *паровоз*,

¹ Reduplikaciya – latinsha re-“tazadan, qaytadan” hám duplikat-“eki ses” degen sózlerden jasalǵan atama.

² Ю.С.Маслов. Sonda.142-b.

теплоход, землемер sözlerinde eki túbirdi biriktiriw xızmetin **o** hám **e** sesleri atqarıp tur.

Kómekshi sózler usılı. Sözlerdiń orın tártibi, kómekshi sózler, pát leksikalıq máni bildiriw menen birge grammatikalıq mánini de ańlatadı. Sonlıqtan olardı da grammatikalıq máni ańlatıw usıllarına jatqarıwǵa boladı. Bulardıń ishinde eń kóp qollanılatuǵını kómekshi sózler usılı bolıp, biz bul usılǵa ayırıqsha toqtap ótemiz.

Tildegı barlıq sózler mánili hám kómekshi bolıp ekige bólinedi. Kómekshi sózler nominativlik (ataw) qásiyetine iye emes, leksikalıq máni bildirmeydi. Sonlıqtan bólek turıp gáp aǵzası bola almaydı. olar mánili sózlerdiń grammatikalıq mánilerin ańlatıw ushın xızmet etedi. Sol sebepli qosımtalarǵa jaqın bolıp keledi. Biraq qosımtalar sózdiń bólegi bolıp, olar óz aldına bólek qollanıla almaytuǵın bolsa, kómekshi sózler ayırıqsha sózler bolıp esaplanadı. Hár qıylı grammatikalıq máni ańlatatuǵın bolǵanlıqtan kómekshi sózler sóz dóretiwdiń, affiksaciya usılı onsha rawajlanbaǵan dúnya tillerinde keńnen paydalanıladı.

Kómekshi sózler qatarına predloglar hám tirkewishler, dánekerler, janapaylar, artikller kiredi. Kómekshi sóz xızmetinde ayırım feyiller (kómekshi feyiller), geypara almasıqlar hám basqa da sóz shaqapları kiriwi múmkin.

Predloglar hám tirkewishler. Atlıqtıń grammatikalıq mánilerin bildiriwde hám onıń sóz dizbegi hám gáp quramında qollanıluwı ushın eń áhmiyetli qurallar qatarına predloglar hám tirkewishler kiredi.

Predloglar atlıq yamasa substantivlesken sózlerdiń aldında turıp, gáp aǵzaları arasındǵı baǵınıńqı baylanıstı bildiriw ushın qollanıladı, yaǵnıy bir sózdi (atlıqtı) basqa sózge baǵındırıp keledi. Mısalı, orıs tilinde: *лежит на столе, положил на стол, отошел от стола*. Predloglar atlıqtıń seplik formalarınıń jasalıwına qatnasıp keńislik, waqıtlıq, maqsetlik, sebeplik qatnaslardı bildiredi. Máselen, *смотреть в окно* degende *в* predlogı «*okno*» sóziniń jalǵawı bolmasa da, onıń vinitelnıy sepligi ekenligin bildiredi.

Tirkewishler de predloglarǵa jaqın xızmetti atqaradı. Biraq tirkewishler ózi qatnaslı sóziniń keyninde qollanılp, onıń basqa sózlerge qatnasın bildiredi. olar da zatlar hám qubılıs arasındǵı keńislik, waqıtlıq, maqsetlik, sebeplik, obyektlik hám t.b. qatnaslardı bildiredi. Tirkewishler Indo-Evropa tillerinde onsha ushıraspaydı. olar túrkiy, fin-ugor, monǵol, yapon hám t.b. tillerde keńnen paydalanıladı hám sózler arasındǵı baǵınıńqı baylanıstı kórsetedi. Túrkiy tillerdiń kópshiliginde olar ataw sepligindegi (qaraqalp.: *qálem menen jazaman*; tatar.: *karandash belán yazam*; qaraqalp.: *ilim haqqında gúrriń*; ózb.: *fan haqida suhbat*), barıs sepligindegi (qaraqalp.: *keshke taman keliw*; tat.: *kichká taba kilu*; qaraqalp.: *jawıńǵa qaramastan ketti*; uyǵır.: *kópchilikniń pikrigá qarimastin*), shıǵıs sepligindegi (qaraqalp.: *bir aydan keyin*; uyǵır.: *bir aydıń keyin*; qaraqalp.: *sennen basqa*; uyǵır.: *sándin bashqa*; tatar.: *Abdulladan bashqa*) atlıq hám substantivlesken sózlerdiń keyninde qollanıladı.

Dánekerler sózler arasındǵı dizbekli hám baǵınıńqı qatnastı bildiriw ushın paydalanıladı. Baǵınıńqı qatnastı olar qospa gáplerde bildiredi, sebebi jay gáplerde

onday qatnastı predloglar menen tirkewishler atqaradı. Mısalı, qaraqalp: ol oqıydı hám isleydi; orıs: Он учится и работает.

Janapaylar sóylewshiniń óziniń aytqan pikirine qatnasın bildiredi. Sonlıqtan da olar hár qıylı mániler ańlatadı: maqullaw (awa, durıs), biykarlaw (kelmeydi), soraw (oqıy ma?) hám t.b. olar siltew (áne, minekey), anıqlaw (dál, tap), kúsheytiw (sen-aq ayt), ajıratıw-sheklew (tek, ğana), modal-buyırıq (qáne, meyli) hám t.b. túrlerge bólinedi. Ásirese forma jasawshı janapaylar sózlerdiń hár qıylı formaların jasaydı. Máselen, **ma//me, ba//be, pa//pe** janapayları feyildiń bolımsız formasın jasaydı (jazba, sóyleme), tákirar sózlerdiń komponentlerin baylanıstıradı: úyme-úy, awılma-awıl hám t.b.

Orıs tilinde *bi* janapayı feyildiń shártli meyilin jasaydı, inglis tilinde feyildiń infinitiv formasınıń kórsetkishi sıpatında **to** (to read-oqıw, to some-keliw) janapayı qollanıladı, nemec tilinde kelbetlik hám ráwishlerdiń arttırıw dárejesi **am** janapayı járdeminde (am grobten-júdá úlken) jasaladı, francuz tilinde betlik emes feyillerdiń kórsetkishi sıpatında **il** janapayı (il faut-kerek) qollanıladı.

Artikl kóplegen Indo-Evropa tillerinde (german, roman tillerinde), arab, vengr hám t.b. tillerde atlıqtıń kórsetkishi sıpatında qollanıladı. Artikl qálegen sózdi atlıqqa aylandıradı. Mısalı, nemec tilinde: *das Lesen-oqıw*; inglis tilinde *the remake-qayta islew*. Artikldiń járdeminde atlıqlardaǵı anıqlıq hám anıqsızlıq kategoriyası bildiriledi. Mısalı, nemec tilinde: *das Bush-anıq (belgili bir) kitap, ein Bush-ulıwma kitap*, inglis tilinde: *the book-qálegen kitap*, francuz tilinde: *le paysan-anıq, belgili diyqan, un paysan-qálegen diyqan*.

Rod kategoriyası bar ayırım tillerde artikl sol rodtıń kórsetkishi xızmetin atqaradı: Mısalı, nemis tilinde *der Tissh-stol* (муж. род), *das Kind-bala* (средний род), *die Zeitung-gazeta* (женский род), francuz tilinde *le mur-diywal* (муж. род), *la rue-kóshe* (жен. род).

Kóplegen tillerde artikl atlıqtıń sanın bildiredi. Máselen, nemec tilinde *das Fenster-ayna, die Fenster-aynalar*. Inglis tilinde anıqsızlıq **d** artikliniń túsirilip aytılwı arqalı kóplik forma bildiriledi: *a swine (shoshqa)-swine (shoshqalar)*.

Ayırım tillerde artikl atlıqlardıń seplik formaların kórsetedi. Máselen, nemec tilinde: *der Lehrer — muǵallım, des Lehrers — muǵallımniń, dem Lehrer — muǵallımge, den Lehrer — muǵallımdi*.

Kómekshi feyiller de feyildiń grammatikalıq mánilerin ańlatıwda keńnen qollanıladı. olar arqalı kóbinese máhál mánisi bildiriledi. Máselen, qaraqalpaq tilinde **edi** ótken máhál (kelgen *edi*, kelip *edi*), orıs tilinde **budu** keler máhál (буду *nucamъ, будушь nucamъ*), nemec tilinde *haben, sein* ótken máhál (ish habe gefragt-men soradım) bildiredi.

Suppletivizm¹ usılı da grammatikalıq máni ańlatıwda ayırım tillerde qollanıladı. Suppletivizm-bir sózdiń grammatikalıq mánileriniń hár qıylı túbirler yamasa tiykarlar arqalı bildiriliwi. Mısalı, orıs tilinde: *говорить* (несов. вид)-*сказать* (сов. вид),

¹ Suppletivizm – latinsha suppleo – “tolıqtırıw” sózinen jasalǵan atama.

человек (birlik san)-люди (kóplik san), qaraqalpaq tilinde: *men* (birik san)-*biz* (kóplik san), inglis tilinde: *good* (jaqsı)-*better* (yeń jaqsı) hám t.b.

§ 56. Sóz shaqapları

Tildegi sózlerdiń mánileri hár qıylı bolıwı menen birge bir topar sózler ortasında máni jaqınlıǵı da seziledi. Sonday-aq, mánilik jaqtan ortaqlıqqa iye topardaǵı sózler grammatikalıq jaqtan da ulıwmalıq qásiyetke iye boladı. Tildegi bunday qubılıslar barlıq sózlerdi leksika-grammatikalıq jaqtan toparlarǵa bólip, klassifikaciyalawǵa múmkinshilik beredi. Sóz shaqapları degennen biz tildiń leksikalıq birlikleriniń (sózlerdiń) grammatikalıq toparlarǵa bóliniwin túsinemiz. Sózlerdi hár qıylı toparlarǵa jatqarıw olardıń anaw ya mınaw dárejede ortaqlıq semantikalıq-grammatikalıq belgilerge iye ekenligine tikkeley baylanıslı boladı.

Hár qıylı sóz shaqaplarına kiretuǵın sózler bir-birinen grammatikalıq mánileri jaǵınan, morfologiyalıq belgileri hám sintaksislik xızmeti boyınsha ayrılıp turadı. Tildegi qálegen sóz leksika-grammatikalıq jaqtan belgili bir sózlerdiń toparına, anaw ya mınaw sóz shaqabına tiyisli boladı. Sóz shaqaplarınan tısqarı sóz joq.

Jeke tillerdiń morfologiyasında sóz shaqapları máselesin sheshiwde, olardı klassifikaciyalawda ulıwma sóz shaqapları teoriyasına súyeniledi. Sonday-aq jeke tildiń ózinshelik ózgeshelikleri de sózsiz esapqa alınıwı zárúr. Sóz shaqabı jónindegi ulıwma teoriyanı jeke tildiń sóz shaqabın klassifikaciyalaw teoriyası menen úlestiriw kerek. Demek, belgili bir tildiń grammatikalıq ózgesheligin esapqa ala otırıp, ulıwma sóz shaqabı jónindegi teoriya negizinde klassifikaciyalaw durıs boladı.

Tildegi leksikalıq birlikler bolǵan sózlerdi túrli belgilerine qaray grammatikalıq toparlarǵa (sóz shaqaplarına) bóliw judá erteden baslanǵan. Hár túrli dáwirlerde hár qıylı dárejede sóz etilip kelgen sóz shaqapları hám olardıń klassifikaciyası máseleleri ilimpazlar ortasında kóplegen tartıslardı payda etti.

Sóz shaqaplarınıń tariyxı oǵada áyyemgi zamanlardan baslanadı. Biziń eramızdan burınǵı IV ásirde Aristotel sóz shaqapların atawısh, feyil hám janapaylar dep úshke bólgen. ol janapaylardıń qatarına barlıq kómekshi sózlerdi hám almasıqlardı kirgizgen. onnan eki ásir keyin sóz shaqapların klassifikaciyalaw máselesi Aleksandriyalı grek ilimpazları tárepinen puxta úyrenildi hám olar tárepinen segiz sóz shaqabı belgilendi: atawısh (atlıq hám kelbetlikler menen birlikte), feyil, kelbetlik feyil, artıkl, almasıq, predlog, ráwısh, dáneker.

Sóz shaqabına klassifikaciyalawdı rimliler latin tili ushın shamalı ózgerisleri menen greklerden qabıl etip alǵan. Sońıraqlıq atawıshlar úsh sóz shaqabına-atlıq, sanlıq hám kelbetliklerge bólingen. Al kelbetlik feyil bolsa feyil sóz shaqabına kirgizilgen. Sóz shaqaplarına bóliwdiń bul qalıplesken sxeması geypara ózgerisleri menen házirgi dúnya tillerinde de paydalanılıp kelmekte.

Sóz shaqaplarına klassifikaciyalaw kem-kem tereńlestirildi, ilimiy jaqtan ján-jaqlı úyrenildi. Bul hár túrli dúnya tilleriniń materialların tereńirek izertlew menen birge alıp

barıldı. Nátiyjede burın eskerilmegen sózlerdiń toparı ashıldı hám olar «jańa sóz shaqabı» retinde qaraldı.

Orıs lingvistikasında sóz shaqabı haqqında táliymat orta ásirlerde payda boldı. Al XIX-XX ásirlerge kelgende qáliplesken dástúr boyınsha sóz shaqabına klassifikaciyalawdaǵı jiberilip atırǵan kemshilikler kórsetildi.

Orıs lingvistika iliminiń kórnekli wákilleri F.F.Fortunatov, D.N.Ushakov, M.N.Peterson sóz shaqaplarına klassifikaciyalawda tek formal grammatikalıq belgilerge súyeniwdi usındı. olardıń kórsetiwinshe, barlıq sózler sóz ózgertiwshi formalarǵa iye túrleniwshi sózler hám sóz túrleniwshi formalarǵa iye emes túrlenbewshi sózler bolıp bólinedi. Al túrleniwshi sózlerdiń ózleri betleniwshi, sepleniwshi sózler bolıp bólinedi. Bunday belgilerine qarap sózlerdi klassifikaciyalaw qıyın. óytkeni, ózara jaqın tillerdiń ózlerinde bunday sóz shaqapları bunday formal belgileri jaǵınan bir-biri menen usaspawı, kerisinshe basqa-basqa sistemalarǵa kiretuǵın tillerde sóz shaqapları formal-grammatikalıq belgileri jaǵınan usas bolıwı múmkin. Sóz shaqaplarına klassifikaciyalawdaǵı bul principitiń nadurıs ekenligin mına faktte tastıyıqlaydı. Formal-grammatistlerdiń pikirinshe, kelbetlikler seplik, san hám rod boyınsha ózgeredi dese, bul anıqlama orıs tiline tuwra keledi, al qaraqalpaq tiline tuwra kelmeydi. Mısalı, orıs tilinde-*большому дому, большой дом (большое окно, большая карта), большие дома (большие окна, большие карты)*; qaraqalpaq tilinde-*úlken úyge, úlken úy (úlken ayna, úlken karta), úlken úyler (úlken aynalar, úlken kartalar)*. Sózlerdiń bir qıylı grammatikalıq belgileriniń hár túrli tillerde hár qıylı formalarda kóriniwi sóz shaqapların klassifikaciyalawda formal-grammatikalıq ólshemniń jaramsız bolatuǵının bildiredi.

Sóz shaqaplarınıń klassifikaciyası máselesinde akademik L.V.Sherbanıń «Orıs tilinde sóz shaqapları haqqında»¹ maqalası oǵada úlken áhmiyetke iye. L.V.Sherba bul maqalada tilde forma menen mazmunniń bir-biri menen ajıralmas baylanıslı ekenin, bir nárse haqqında máni bildiretuǵınlıǵın aytpay turıp tańba jóninde hesh nárse de aytıwǵa bolmaytuǵınlıǵın, forması menen mánisi ajratılǵan tildiń bolmay-tuǵınlıǵın, sonday-aq formalıq kóriniske iye bolmaǵan til kategoriyasınıń joq ekenligin atap kórsetedi.

Hár túrli tillerde bir sóz shaqabına tán grammatikalıq kategoriyalardıń pútkilley sáykes kelmewi yamasa az dárejede ǵana usasıp turıwı múmkin. Biraq hár qıylı tillerdegi birdey sóz shaqabı ulıwmalıq grammatikalıq mánige iye boladı. Usı ulıwmalıq grammatikalıq máni ortaqlıq leksikalıq mániden kelip shıǵadı. Máselen, atlıqtıń zatlıq mánisi barlıq tiller ushın ortaqlıq bolıp, bul ortaqlıq ol tillerde sózler toparın bir ulıwmalıq kategoriyaǵa (atlıq sóz shaqabına) jámllestiredi. Hár bir sóz shaqabı júdá kóp sanlı sózlerdi ózine birlestirgenlikten onı (sóz shaqabın) ulıwmalıq morfologiyalıq kategoriya dep esaplaydı. Atlıq kategoriyasınıń zatlıq mánisinen ol sóz shaqabınıń akcidenciya² kelip shıǵadı. Mısalı, orıs tilinde hár túrli formal belgilerine iye bolǵan seplik, san, rod,

¹ Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Изд., «Наука», Л., 1974, 77-б.

² Akcidenciya – latinsha assidens – “tosınanlıq”; “sóz shaqaplarınıń akcidenciyası – hár qıylı tillerde hár túrli bolatuǵın sóz shaqaplarına tán” grammatikalıq kategoriyalar.

janlı-jansızlıq kategoriyaları atlıq sóz shaqabınıń akcidenceiyaları boladı. Bular (seplik, san, t.b.) orıs tilinen basqa tillerde basqasha kórinislerge iye boladı.

Dúnya tillerinde sóz shaqapların klassifikaciyalawda ulıwmalıq grammatikalıq mání eń tiykarǵı sheshiwshi orındı tutadı hám ol barlıq tillerge ortaқ sıpatqa iye boladı. Qalǵanlarınń bári ulıwmalıq grammatikalıq mánige (uluwmalıq kategoriyaǵa) baǵınadı hám sonıń jasaw forması, kórinisi boladı. Belgili bir sóz shaqabınıń ulıwmalıq grammatikalıq mánileri minnetli túrde ózleriniń morfologiyalıq hám sintaksislik belgilerine iye boladı. Sóz shaqaplarınıń ulıwmalıq grammatikalıq mánileri barlıq tiller ushın ortaқ sıpatqa iye bolsa, al olardıń (sóz shaqaplarınıń) ulıwmalıq grammatikalıq mánilerin bildiretuǵın morfologiyalıq belgileri hár bir tilde ózinshelik ózgesheliklerine iye boladı.¹

Lingvistikalıq ádebiyatlarda leksikalıq mání, grammatikalıq mání, kategoriyalıq mání degen terminler sózlerdi shaqaplarǵa bóliwde jumsaladı. Bul terminlerdiń mánilerin túsiniп alıw zárúrli.

Hár bir sózdiń tek óziniń leksikalıq mánisi bolıw menen birge onıń anaw ya mınaw sóz shaqabına tiyisli bolatuǵınlıǵın ańlatıp turatuǵın ulıwmalıq mánisi de boladı. Bul jeke hám ulıwmalıq mání bir sózdiń ózine sińirilgen boladı. Bulardıń ekewin birdey dep qarawǵa da, pútkilley bólek-bólek qarawǵa da bolmaydı. Mısalı: *bas*, *baslı*, *basla* sózleriniń leksikalıq mánileri óz ara júdá jaqın, mániles sózler bolǵanı menen olardıń úshewi úsh túrli sóz shaqabına—atlıq, kelbetlik, feyil sózlerge jatadı. Sebebi olardıń sóz shaqabı retindegi ulıwmalıq grammatikalıq mánileri hár qıylı: *bas*-zatlıq mánige, *baslı*-kelbetliklik mánige, *basla*-feyillik mánige iye. Kerisinshe, pútkilley basqa-basqa leksikalıq mánilerdi bildiretuǵın *aǵash*, *temir*, *suw*, *jantaq*, *balıq*, *taraq* hám t.b. sózler bir sóz shaqabına—atlıqqa jatadı. Sebebi olardıń hámмесiniń sóz shaqabı retindegi ulıwmalıq mánisi-birew. ol da bolsa zatlıq mání. Zatlıq mání tek kórsetilgen sózlerge ǵana tán emes, sonıń menen birge atlıq sóz shaqabına kiretuǵın basqa da barlıq sózlerge tán, ortaқ bolıp, bul ulıwmalıq mání hár bir sózdiń leksikalıq mánisiniń abstrakciyalanıwınan turadı. Hár bir sózdiń leksikalıq mánisi menen ol sóz kiretuǵın sóz shaqabınıń mánisi (atlıq sózlerde-zatlıq mání, kelbetlikte-atributivlik mání, feyillerde-processuallıq mání) birdey bolmaydı. Solay etip, sóz shaqabınıń mánisi menen jeke sózdiń leksikalıq mánisi teńdey emes.

Qosımtalardıń grammatikalıq mání bildiriw ushın jumsalatuǵınlıǵı belgili. Sonlıqtan qosımtalardıq grammatikalıq mánisi menen sózlerdiń sóz shaqabı retindegi grammatikalıq mánilerin (yekewi pútkilley basqa-basqa túsiniкler bolmasa da) terminologiyalıq jaqtan shatastırmaw ushın ayırım ádebiyatlarda² sóz shaqabı retindegi grammatikalıq mánini «ulıwma kategoriyallıq mání» dep atawın maqullawǵa boladı. Sóz shaqapları bir-birinen ulıwma kategoriyallıq mánileri boyınsha ayrılıp turadı.

Sóz shaqapların klassifikaciyalawda semantikalıq belgileri menen birge morfologiyalıq hám sintaksislik belgiler de sózsiz esapqa alınadı. Hár bir sóz shaqabına

¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 203-б.

² Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, 304-б.

tán sóz jasawshı, sóz ózgertiwshi qosımtaları boladı. Sóz shaqaplarınıń formal kórsetkishleri hár túrli tillerde hár qıylı bolǵanı menen olardı máni birlesligi jámlestirip turadı.

Sóz shaqapların klassifikaciyalawda sintaksislik belgiler de esapqa alınadı. Sóz dizbegi hám gápte atqaratuǵın xızmeti boyınsha da sózlerdi klassifikaciyalaw múmkin. Ayırım sózlerdiń toparı basqa bir topardaǵı sózler menen dizbeklesiwge beyim boladı. Máselen, kelbetlik penen atlıqlardıń dizbeklesip keliwi, sanlıqlardıń sanaytuǵın basqa sózler menen dizbeklesiw hám t.b. Ayırım sóz shaqabınan belgili bir (yamasa bir neshe) gáp aǵzası jasalıwǵa beyim boladı. Mısalı, atlıqtıń baslawısh yamasa tolıqlawısh (seplengende), kelbetliktiń anıqlawısh, ráwishtiń pısıqlawısh, feyildiń bayanlawısh, sanlıqtıń anıqlawısh yamasa pısıqlawısh bolıwı. Álbette, bunnan bir sóz shaqabınan tek belgili bir gáp aǵzası ǵana jasaladı, sóz shaqapları gáp aǵzalarına qatań bekitilgen degen túsinik tuwmawı kerek. eger onday bolǵanda sóz shaqapları menen gáp aǵzaları ortasında ayırmashılıq bolmas edi hám óz aldına bólek túsinikler retinde grammatikada sóz etilmegen bolar edi. Shınında da, bir sóz shaqabına kiretuǵın sózler gáptegi xızmetine qaray hár túrli gáp aǵzası bola beredi. Sonlıqtan da sóz shaqapları turaqlı, oǵan belgili kólemdegi sózler bekitilgen, al gáp aǵzaları jasalıwı jaǵınan erkin, ózgermeli. Sonlıqtan da, máselen, kóplegen sóz shaqapları baslawısh (yamasa qálegen bir gáp aǵzası) xızmetinde jumsala beriwi múmkin. Al belgili bir sóz shaqabına, máselen, atlıq sózler toparına, tildiń sheklengen kólemdegi (meyli oǵada kóp sanlı sózler bola bersin) sózleri jatadı.

Sózlerdi sóz shaqaplarına klassifikaciyalawda qanday sózlerdiń qanday sózler menen dizbeklese alıwı múmkin ekenin de esapqa alıw kerek.

Sóz shaqapların klassifikaciyalawda hár túrli kózqaraslar bar. Solardıń ishinde hár qıylı kózqaraslardı birlestiriw kerek, barlıq principlerdi de azlı-kóples esapqa alıw kerek deytuǵın lingvistlerdi ayırıqsha atap ótiw múmkin. olardıń pikirinshe, sózlerdi sóz shaqaplarına klassifikaciyaǵanda sol topardaǵı sózlerge tán ulıwma grammatikalıq mánisti de esapqa alıw kerek. Sonıń menen birge ol topardaǵı sózlerge tán bolǵan grammatikalıq kategoriyalardı da, olarǵa tán ulıwmalıq sóz jasaw formaların da, sintaksislik qásiyetlerin de esapqa alıw kerek. Bul júdá durıs hám obyektiv kózqaras. Kórsetilgen jaǵdaylardıń bári de sóz shaqapların klassifikaciyalawda esapqa alınıwı kerek. onda da eń baslı sıpatlı belgiler tańlap alınıp, soǵan tiykarlanılǵan durıs boladı. Baslı hám sheshiwshi jaǵday ulıwma grammatikalıq máni bolıwı, qalǵan jaǵdaylardıń bári ulıwma grammatikalıq máni ólshemine baǵınıshlı bolıwı tiyis.

Til maǵlıwmatlarına súylene otırıp, sózlerdi eń aldǵı menen mánili sózler hám kómekshi sózler dep úlken eki toparǵa bóliwge boladı. onnan keyin mánili sózlerdi atawısh sózler hám almasıq sózler, tańlaq sózler dep bóliw shınılıqqa sáykes keledi.

Mánili sózlerdiń ishinde tańlaqlar ayırıqsha orındı iyeleydi. olar adamnıń sezimin, emociyasın bildiriw ushın jumsaladı. Grammatikalıq jaqtan tańlaqlarǵa tán belgi—olar aldında hám sonında keletuǵın sózler menen sintaksislik baylanısqa túspeydi. Kontekstte

tańlaq gápke ekvivalent (teńles) retinde jumsaladı. Tańlaqlar tiykar (*ha, ah, úh, haw, hey*), dórendi (*wóypbey, yapırmay, astawpıralla*) túrinde ushırasadı.

Tilde jumsalıw órisi jaǵınan eń jiyi, muǵdarı jaǵınan eń kóp qollanılatuǵın sózler atawısh sózler bolıp tabıladı. Bunday sózlerdiń qatarına *taw, tas, jer, suw, aǵash, oylaw, jaqsılıq, úlken, aq, uzın, búgin, jıldam, oqıw, júriw, baslaw* hám t.b. sózler kiredi.

Sóz shaqabınıń hár biri túrli belgileri boyınsha bir topar sózlerdi óz dógeresine jámlestiredi hám basqa sóz shaqaplarına kiretuǵın topardaǵı sózlerden ayrılıp turadı.

§ 57. Atlıq sózler

Atlıq¹ sóz shaqabına jámlesetuǵın sózlerdiń hámmesine ortaǵ grammatikalıq belgi — olardıń zatlıq mánisi. Shınında da tariyxıy jaqtan alıp qarasaq, atlıq sózler eń dáslep fizikalıq jaqtan bar zatlardıń atamaların bildirgen dep shamalawǵa boladı. Máselen, dáslep atlıq sózler *temir, tas, suw, torańǵıl, balta, jantaq* hám t.b. sıyaqlı belgili bir materiallıq zatlardıń atamaların bildirgen. Keyinirek materiallıq zatlıq emes, al gúnırt (abstrakt) mánisti bildiretuǵın *waqıt, eles, ay, jaqtılıq, suyıqlıq, ğárezsizlik* hám t.b. sıyaqlı sózler payda bolǵan. Sońǵı sózlerde de zatlıq mánis bar. Biraq aldınǵı topardaǵı sózlerdiń zatlıq (materiallıq) mánisinen ayırılıp turadı.

Atlıq sózlerdiń sintaksislik ayırıqshalıǵı eń aldı menen olardıń gápte baslawısh hám tolıqlawısh xızmetinde jumalıwınan kórinedi. Sonday-aq atlıq sózler atawısh-bayanlawısh xızmetinde de (men oqıwshıman), atlıq sózden jasalǵan basqa aǵza menen baylanısa otırıp, anıqlawısh xızmetinde de (ol oqıwshınıń kitabı), pısıqlawısh xızmetinde de (ol kesh keldi) jumalıwı múmkin. Atlıq sózler ózleriniń grammatikalıq kategoriyaları boyınsha da basqa sóz shaqaplarınan ayırılıp turadı. Kópshilik dúnya tillerinde ushırasatuǵın eń atlıqqa tán kategoriyalar seplik hám san kategoriyaları bolıp tabıladı.

Seplik degenimiz atlıq yamasa atlıqlasqan sóz benen basqa mánili sózler ortasında baylanıstı támiynleytuǵın grammatikalıq kategoriya. Atlıq sózler menen bir qatarda atlıq sóz ornında jumsalatuǵın (substantivlesken) basqa sózler de atlıqtıń formalarına iye boladı.

Seplik kategoriyası affiksler arqalı, tirkewishler arqalı hám sózlerdiń qatar tártibi arqalı ańlatıladı. Dúnya tillerinde atlıqtıń seplik jalǵawları kóp grammemalı yamasa eki grammemalı bolıp keliwi, al ayırım tillerde sepliktiń bolmawı da múmkin. Máselen, venger tilinde jigirma eki, eston tilinde on tórt, orıs tilinde, sonday-aq qaraqalpaq tilinde altı seplik bar. Al ingliz tilinde tek eki seplik bar. Sepligi az yamasa sepliksiz tillerde seplik kategoriyasınıń ornın kómekshi sózler yamasa sózlerdiń orın tártibi almastıradı. Bunday tiller kóbinese analitikalıq tiller boladı. Al sintetikalıq tillerde bolsa, túbirlerge affikslerdiń jalǵanıwı, sonıń ishinde affikslerdiń bir túri bolǵan seplik jalǵawlarınıń jalǵanıwı tán qásiyet boladı.

Túrkiy tillerde sepliklerdi shártli túrde eki toparǵa bóliwge boladı: grammatikalıq qatnastı bildiretuǵın hám keńislik qatnastı bildiretuǵın seplikler. Bul shárli bóliw. Sebebi sepliklerdiń hámmesi de grammatikalıq qatnastı ańlatadı. Keńislik qatnastı bildiriwshi barıs, shıǵıs, orın seplikleriniń ózleri de mudamı keńislik mánisti bildire bermewi múmkin. Mısalı, salıstırıń: *qaladan qayttım-aǵamnan aldım, awılǵa bardı-balaǵa ayttı*. Bul jubaylaslardıń aldınǵılarında keńislik mánisi anıq bilinip tur, al sońǵılarında onday mánis sezilmeydi. Kerisinshe olarda obyektivlik qatnas kórinedi. Sonday-aq túrkiy tillerde ataw sepliginen basqa barlıq seplikler ózleriniń grammatikalıq formalarına iye boladı. Al ataw sepligi turaqlı halda joq (nul) kórsetkishte bolıp, basqa seplik jalǵawları

¹ Atlıq termini latinsha substantivum (substo – jasayman; substantia – mańız) termini menen sáykes keledi.

onıń ústine qosıladı. San kategoriyası atlıq sózlerge tán kategoriya retinde qaraladı. Biraq bul kategoriya atlıqtan basqa da kóplegen sóz shaqaplarına qatnaslı boladı. San kategoriyası dúnya tilleriniń hámмесinde de ushırasadı. Sebebi bir zat penen kóp zattıń ayırmashılıǵı tilde óz kórinisin tabıwǵa tiyisli. San kategoriyası dúnya tillerinde birlik hám kóplik túrinde eki grammemalı, birlik, ekilik hám kóplik túrinde úsh grammemalı, birlik, ekilik, úshlik hám kóplik túrinde tórt grammemalı bolıwı múmkin. Mısalı, *bala-balalar*- eki grammemalı san kategoriyası: bolgar tilinde-*vestnik* (gazeta)-*vestnika* (deset vestnika)-*vesnici* (pyat shagov) úsh grammemalı san kategoriyası. eski grek, eski orıs tilinde hám házirgi arab tilinde ekilik kategoriyası da ushırasadı.

Sunday-aq tek birlik formada, tek kóplik formada ǵana jumsalatuǵın atlıq sózler de ushırasadı. Bunday sózler á sirese, orıs tilinde kóbirek jumsaladı. Máselen, *бензин, золото, аспирантура, боатство* sıyaqlı sózler birlik formada jumsala otırıp, kóplik mánisti bildiredi; kerisinshe, *очки, часы, ножницы, брюки* tipindegi sózler birlik formada jumsalmay, mudamı kóplik formada jumsala otırıp, bir nárseniń atın (birlik mánini) bildiredi.

Atlıq sózlerdiń bulardan basqa da grammatikalıq kategoriyaları bar. Atap aytqanda, anıqlıq-anıqsızlıq (определенность-неопределенность), janlılıq-jansızlıq (одушевленность-неодушевленность), rod, bet kategoriyaları. Bular dúnya tillerinde keń taralǵan. Máselen, anıqlıq-anıqsızlıq kategoriyası inglis, francuz, nemis, grek, arab tillerinde kómekshi sózler túrindegi artikler arqalı, skandinaviya tillerinde, rumın, bolgar, alban tillerinde affiksler túrindegi artikler menen ańlatıladı. Bunday kategoriyaları rawajlanbaǵan tiller de kóp. ol tillerde anıqlıq-anıqsızlıq kategoriyasınıń ornına basqa kategoriyalar almasıruılıwı múmkin. Máselen, seplik kategoriyası: *выпил воды* (suw ishti), *выпил воду* (suwdan ishti)¹.

Janlılıq-jansızlıq, rod kategoriyaları orıs tiline tán bolsa, olar túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline tán emes.

§ 58. Kelbetlik sózler

Kelbetlik² sózler — qásiyetti, sapanı bildiretuǵın sóz shaqabı. Al qásiyet, sapa zatlarda boladı. Sonlıqtan kelbetlik sózlerdiń grammatikalıq mánisleri atlıq sózler menen baylanısqanda anıq kórinedi. Kelbetlik ózleri baylanısatuǵın atlıq sózlersiz jumsalsa, zatlardıń atamasına-atlıqlarǵa usaydı. Mısalı, *ǵarrı-ǵarrı kisi, jas - jas jigit, úlken - úlken jay*. Bir jaǵınan kelbetlik sózler atlıqlardan pútkilley ayırılıp tursa (atlıq sıyaqlı zatlardıń ózlerin emes, qásiyetin bildirse), ekinishi jaǵınan kelbetlikler emin-erkin atlıq ornında jumsala aladı. Sońǵı jaǵdayda atlıq qanday grammatikalıq qásiyetlerge iye bolsa, kelbetlik te dál sonday qásiyetlerge iye boladı. Mısalı: «*Jaqsınıń jatı bolmas*» degen gáp penen «*Jaqsı adamnıń jat minezi bolmas*» degen gáplerdegi «*jaqsı*», «*jat*» kelbetlik sózlerin salıstırıń. Aldıńǵı gápte dál atlıq sıyaqlı grammatikalıq

¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 159-б.

² Kelbetlik termini latinsha (nomen) adjestivum-“qosaman, tutastıraman” degen atama menen sáykes keledi.

máni bildirip tur. Sońǵı gápte bolsa, anıq (konkret) hám gúngirt (abstrakt) zatlardıń (adam, minez) qásiyetin bildirip, naǵız kelbetlik xızmetin atqarıp tur. Sóz shaqaplarınıń ishinde kelbetlik penen atlıq sózler júdá jaqın kategoriyalar ekenin tómendegi mısallardan da kóriwge boladı. *Is, ayır, baqan* sıyaqlı sózlerdiń kelbetlikten ayırması olar zattıń atamasın bildirip turıptı. ol sózlerdiń kelbetlik sıyaqlı máni bildiriwi atlıq sóz benen dizbeklesiwinde kórinedi: *is jıńǵıl, ayır torańǵıl, baqan aǵash*. Sonday-aq *qamıs qora, sheńgel qora, paxsa jay, shópker jay* usaǵan sóz dizbekleriniń aldınǵı sınırları atlıq sózler bola tura, kelbetlik sıyaqlı sapalıq máni bildiredi. Bunday atlıq penen kelbetlik arasında baylanıstıń bolıwı olar ortasındaǵı jaqınlıqtı olardıń usas sóz shaqapları ekenligin kórsetedi.

Sonıń menen birge kelbetlik sózler tek ózlerine tán bolǵan ayrıqsha grammatikalıq kategoriyalarına da iye boladı. Buǵan sapa kelbetlikleriniń dáreje kategoriyasın kórsetiwge boladı (úlken, úlkenirek, úp-úlken).

Kelbetliktiń tiykarǵı sintaksislik xızmeti-gápte olardıń anıqlawısh yamasa bayanlawısh bolıp keliwi. Sóz dizbekleriniń qurılısında kelbetlik sózler mudamı atlıqqa baǵınıp keledi. Al kelbetlikti yamasa onnan da basqa bir sóz shaqabına kiretuǵın sózlerdi baǵındıra almaydı. Mısalı: *Qalada úlken, sulıw jaylar kóplep salınbaqta*. Bul gápte «**úlken**» hám «**sulıw**» sózleri óz ara teńdey qatnasta turıp, hár qaysısı bólek-bólek jaǵdayda «**jaylar**» sózine baǵınadı.

§ 59. Feyil sózler

Tildegi jumsalıw aktivligi hám muǵdarı boyınsha feyil sózler sózlik quramda úlken orın iyeleydi. Feyil sózlerdi semantikalıq-grammatikalıq belgileri boyınsha eki úlken toparǵa bóliwge boladı: túp feyil (sovstvenno-glagol-verbum finitum) hám hártárep feyiller (vervoidlar) dep atalatuǵın qalǵan feyil sózler.¹

Feyil sóz shaqabınıń barlıq tiykarǵı qásiyetlerin ózine sińirgen morfologiyalıq jaqtan máhál, meyil, dáreje kategoriyalarına iye bolǵan, sintaksislik jaqtan predikativlik (bayanlawıshlıq) xızmet atqaratuǵın feyil sózlerdiń úlken bir toparın túp feyiller deymiz. Túp feyiller úsh máhaldıń (wótken, keler, házirgi) hám úsh bettiń (I, II, III) birewine tiyisli bolǵan háreketti bildiredi.

Hár tárep feyiller bir jaǵınan feyillik grammatikalıq mániske iye bolsa, ekinshi jaǵınan basqa sóz shaqaplarına tán bolǵan grammatikalıq mániske iye boladı. Mısalı, *oqıw (oqımaq), oqıǵan, oqıp* degen sózler bir jaǵınan háreket procesin ańlatıp, feyillik grammatikalıq mániske iye bolsa, ekinshi jaǵınan onday feyillerdiń birewleri atlıq sıyaqlı hárekettiń atın (*oqıw, oqımaq*), ekinshileri kelbetlik sıyaqlı sındı (*oqıǵan*), úshinshileri rawısh sıyaqlı jaǵdaydı (*oqıp*) ańlatadı. Bunday feyillerdi «hár tárep»

¹ Qaraqalpaq tiliniń grammatikasında feyil sózlerdi meyardar feyiller hám hár tárep feyiller dep ekige bóledi. (Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. Nókis, 1981, 122-bet.) Alınǵan “meyildar” termini onsha qolaylı emes. Sebebi feyillerdiń bir toparı tek meyil (buyırıq, anıqlıq, shárt, tilek) kategoriyası boyınsha ǵana emes, sonday-aq betlik, máhál, dáreje kategoriyaları boyınsha da birlesedi. Meyil kategoriyası menen teńdey basqa da kategoriyalarǵa iye bolǵanlıqtan onday feyillerdi “meyildar feyiller” dep atamay, ádettegidey “túp feyil” yamasa “sap feyil” dep ataǵan dúrisraq boladı.

feyller dep atawǵa, birinshiden, feyil sıyaqlı hám oǵan qosımsha basqa sóz shaqabı sıyaqlı grammatikalıq qásiyetlerge iye bolıwı sebepshi bolsa, ekinshiden, olardıń hár túrli tiykarǵı sóz shaqaplarına (atlıqqa, kelbetlikke, ráwishke) usawı sebepshi bolǵan.

Túp feyllerge tán grammatikalıq kategoriyalar máhál, meyil hám dáreje kategoriyaları bolıp sanaladı.

Háreket procesi belgili bir waqıtta iske asadı. onıń iske asıw máháli (waqtı) sóylew momenti bolıp tabıladı. Sóylew momentinde iske asıp atırǵan is háreket házirgi máhál, sóylew momentinen keyin endi islenetuǵın is háreket keler máhál, al sóylew momentinen burın bolıp ótken is háreket procesi ótken máhál bolıp, olardıń hár biri (házirgi, keler, ótken máhállar) ózleriniń formal belgilerine iye boladı.

Meyil kategoriyası barlıq feyllerge emes, betlenetuǵın feyllerge tán grammatikalıq kategoriya bolıp sanaladı. Meyil (наклонение) kategoriyası feyil sózler tárepinen ańlatılatsuǵın is háreket procesiń shınlıq ómirge qatnasın bildiredi. Is-hárekettiń shınlıq turmısqa qatnası anıqlıq, buyırq, shárt, tilek mánilerinde boladı. Sonlıqtan feyil meyilleri sáykes túrde anıqlıq meyil (povelitelnoe naklonenie), buyırq meyil (izyavitelnoe naklonenie), shárt meyil (soglagatelnoe naklonenie), tilek meyil (jelatelnoe naklonenie) bolıp bólinedi. Dúnya tillerinde bunnan da basqa meyil túrleri ushırasadı. Feyil meyilleri bir-birinen mánilik hám grammatikalıq belgileri boyınsha ayırılıp turadı. Mısalı: *aldı, bardı* (anıqlıq meyil) *alsa, barsa* (shárt meyil), *algay* (tilek meyil). Feyildiń dáreje kategoriyası feyil sózlerden ańlanatuǵın is-hárekettiń ayırım gáp aǵzalarına (baslawıshqa, tolıqlawıshqa) qarım-qatnasın bildiredi. Bul qarım-qatnaslar tómendegishe boladı:

1. *Jumis islendi. Saz shertildi, Qosıq ayıldı.* Bul gáplerde feyil sóz baslawısh penen qarım-qatnasqa túsip tur. Grammatikalıq jaqtan olardı tolıqtırıp aytqanda mınaday boladı: *Jumıstıń ózi islendi. Sazdıń ózi shertildi. Qosıqtıń ózi ayıldı.* Bul gáplerde feyil bildiretuǵın is-háreket subyektke, yaǵnıy baslawısh xızmetindegi «**wózi**» sózine ótedi. Feyildiń ózlik dárejesi usınday grammatikalıq mániske iye boladı.

2. *Jumis islegizdi. Saz shertkizdi. Qosıq aytqızdı.* Bul gáplerde feyil sózler tolıqlawısh penen qarım-qatnasta boladı. Grammatikalıq jaqtan olardı tolıqtırıp aytqanda: *ol jumıstı birewge isletkizdi. ol sazdı birewge shertkizdi. ol qosıqtı birewge aytqızdı.* Bul gáplerde grammatikalıq baslawısh «**ol**» sózi bolǵanı menen jumıstıń *haqıyqat islewshisi, sazdıń shertiwshisi, qosıqtıń aytıwshısı* qanday da basqa birew ekenligi bilinip turadı. Bunnan feyildiń ózgelik dárejesi túsiniledi.

3. *Jumis isles. Saz shertis. Qosıq aytıs.* Bul gáplerde feyil sózler tolıqlawısh penen qarım-qatnasta. Grammatikalıq jaqtan ol gáplerdi tolıqtırǵanda: *Sen oǵan qosıqtı aytıs, Sen oǵan jumıstı isles. Sen oǵan sazdı shertis.* Bul gáplerde *isles, shertis, aytıs* feylleri menen sen baslawıshı ortasında sherikleslik (ortaqlaslıq) mánilik qatnas bar. Grammatikalıq baslawıshı «**sen**» sózi bolǵanı menen oǵan qosımsha is-háreketti (jumıstı islewge, sazdı shertiwge, qosıqtı aytıwǵa) qanday da basqa birewdiń qatnasatuǵınlıǵı ańlanadı. Bul feyildiń sheriklik dárejesi boladı.

Jumis islendi. Saz shertildi. Qosiq aytildi. Bul gáplerde feyil sózler grammatikalıq baslawısh penen qarım-qatnasta. Grammatikalıq jaqtan olardı tolıqtırǵanda: *Jumis birew tárepinen islendi. Saz birew tárepinen shertildi. Qosiq birew tárepinen aytildi.* Grammatikalıq baslawısh *jumis, saz, qosiq* sózleri bolǵanı menen is-hárekettiń haqıyqat logikalıq iyesi (subiyekt) belgisiz birew túrinde qaladı. Bul feyildiń belgisiz dárejesi bolıp tabıladı.

§ 60. Ráwish

Atlıq sózler zattı, kelbetlik sózler zattıń belgisin (qásiyetin), feyil sózler zattıń is-háreketin bildirse, ráwish¹ sózler belginiń belgisin, qásiyettiń qásiyetin, yamasa is-hárekettiń belgisin, qásiyetin ańlatadı. Solay etip ráwish sózler kelbetlikke, feyil sózge baylanısadı. Mısalı, «*úlken qala*» degen kelbetlik sóz zattıń qásiyetin, «*bala oqıdı*» degen feyil sóz qıymılın, is-háreketti bildirse, «*oǵada úlken qala*» desek, ráwish sóz /*oǵada*/ belginiń (*úlken*) belgisin ańlatadı; «*tez oqıdı*» desek, ráwish sóz /*tez*/hárekettiń /*oqıdı*/belgisin bildiredi. Kórinip turǵanıday, belgini bildiriwi jaǵnan ráwish sózler kelbetlik sóz shaqabına júdá usaydı.

Ráwish sózler kelbetlik hám feyilden jasalǵan gáp aǵzaları menen baylanısa otırıp, gápte pısıqlawısh xızmetin atqaradı. Ráwishlerdiń taǵı bir ayrıqshalıq belgisi: olar túrlene bermeydi hám soǵan sáykes olarda hár qıylı grammatikalıq kategoriyalar bola bermeydi. Sapalıq ráwishlerde ǵana kelbetlik sózlerge usaǵan dáreje kategoriyası boladı. Mısalı: *erte-erterek-oǵada erte, kesh-keshirek-júdá kesh, jildam-jildamıraq-oǵırı jildam* hám t.b.

Biraz tillerde ráwish sózler kelbetliklerge júdá jaqın bolıp, ayırım ráwishler kelbetlik sóz shaqabınıń gápte pısıqlawısh bolatuǵın ayrıqsha bir túri retinde sanalıwı múmkin. Biraq kópshilik tillerde ráwish sózler óz aldına sóz shaqabı sıpatında qaraladı.

§ 61. Sanlıq

Sanlıq sózler zat ya qubılıstıń sanın yamasa abstrakt (gúńgirt) mánidegi san—mólsher haqqındaǵı túsinikti bildiredi. Mısalı, *eki adam, bes aǵash, on altı at* degenlerde sanlıq sózler zattıń muǵdarın ańlatıp tur. Al *úsh kóbeytiw úsh toǵız* desek, sanlıq sózler atlıqqa baylanıspay-aq, óz aldına abstrakt mánidegi san haqqında túsinikti bildiredi. Sanlıq sózler atlıq penen dizbeklesip keledi. Sanlıq hám atlıq ortasında grammatikalıq baylanıs boladı. Bul grammatikalıq baylanıstıń formaları hár qıylı tillerde hár túrli boladı. Máselen, orıs tilinde, bir jaǵdayda sanlıq sózler ózleri menen dizbeklesetuǵın atlıq sózlerdiń bir seplik jalǵawın (rod. p.) qabıl etiwın talap etip, «basqarıp» júredi /*было пять столов, купили пять столов*/, basqa bir jaǵdayda sanlıq sózlerdiń ózleri seplik boyınsha atlıqlar menen kelisedi. (*к пяти столам, с пятью столами*); ayırım sóz dizbeklerinde sanlıqlar atlıqlardı basqaradı, sonıń menen berge rod boyınsha

¹ Ráwish – latinsha adverbium – “feylge qatnaslı” degen mánisti bildiredi.

kelisedi (*два стола, окна; две книги, полтора часа, полтора минуты.*¹ Qaraqalpaq tilinde sanlıq sózler atlıqqa baylanısqanda túrlenbeydi. Mısalı: *bes adamdı, bes adamı, bes adamnıń, bes adamsız* hám t.b.

§ 62. Almasıq

Almasıq² sózler basqa barlıq sóz shaqaplarınan keskin ayırmashılıqqa iye boladı. Almasıq sózlerdiń basqa sóz shaqaplarınan keskin ayırması-olar mudamı atlıq, kelbetlik, sanlıq, ráwish, feyil sózlerdiń ornına «almasıp» jumsaladı. Qaysı sóz shaqabınıń ornına jumsalsa, almasıq sol sóz shaqabınıń grammatikalıq -semantikalıq qásiyetlerine iye boladı. Mısalı: *men, sen, ol, kim, ne, hesh kim, hesh nárse, ózi* hám t.b. sıyaqlı almasıqlar atlıq ornına jumsalıp, atlıq sıyaqlı grammatikalıq qásiyetlerge iye boladı; *qanday, onday, bunday, sonday, hesh qanday* hám t.b. sıyaqlı almasıqlar kelbetlik ornına jumsalıp, kelbetlik sıyaqlı grammatikalıq qásiyetlerge iye boladı; *qansha, neshe, sonsha* hám t.b. sıyaqlı almasıqlar muǵdar haqqında túsinikti bildirip, sanlıq ornına jumsala otırıp, sanlıq sıyaqlı grammatikalıq qásiyetlerge iye boladı; *onda, bunda, sonda, anda, usında, qayda, hesh qayda, hesh qashan, qalay, qáytip* sıyaqlı almasıqlar ráwish sózlerdiń ornına jumsalıp, ráwish sıyaqlı grammatikalıq qásiyetlerge iye boladı.

Almasıq sózlerdiń ózleri almasıratılatuǵın sózler menen qatara teńdey jumsalatuǵınlıǵı sebepli ayırım ádebiyatlarda³ olardı «orınbasar sózler», sóz shaqaplarınıń ekinshi parallel sisteması dep ataydı.

§ 63. Sintaksis. Sintaksistiń izertlew obykti

Tildiń grammatikalıq qurılısında morfologiya menen birlikte sintaksis eń tiykarǵı orındı iyeleydi. Til birlikleri bolǵan fonema, morfema, leksemalar juwmaǵında gáptiń qurılısında kele otırıp, gápti payda etedi, gápti júzege shıǵarıw ushın jumsaladı. Gáp adamlar arasında qarım-qatnas jasaw quralı bolǵan tildiń tiykarǵı birliǵi bolıp, tildiń kommunikativ xızmeti gáp arqalı iske asadı. Tekst, gáp til sistemasınıń eń joqarǵı basqısı bolıp sanaladı.

Házirgi lingvistika iliminde til «sistemalardıń sisteması» dep qaralıp, ol bir neshe kishi sistemalardan turadı. Tildiń eń tómengi basqısı (yarusı) fonetikalıq birlikler sisteması bolıp esaplanadı. Tómengi hám joqarǵı basqıshlardıń aralıǵındaǵı basqıshlardı leksikalıq, morfologiyalıq birliklerdiń sisteması quraydı. Tildiń eń joqarǵı basqısı bolǵan sintaksislik basqısh fonetikalıq, leksikalıq hám morfologiyalıq basqıshlar menen tıǵız baylanıslı boladı. Tómengi basqıshlardıǵı birlikler sistemasınıń qatnasısız sintaksislik birliklerdiń dúziliwi múmkin emes. Kerisinshe, tómengi basqıshlardıǵı birlikler sintaksislik birliklerdiń júzege shıǵıwın támiynleydi.

¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 165-б.

² Almasıq termini latinsha pronomen sózine sáykes keledi; pro – “ornına”, nomen – “at”, “ataw”.

³ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 166-б.

Sóz leksikalıq birlik retinde nominativlik sıpatqa iye boladı. olar predmet, qubılıs, belgi, sapa, is-háreket hám t.b. mánilerdegi atamalardı bildiredi. Sóz hám sóz formaları sóz dizbegi menen gáplerdiń dúziliwi ushın qurılıs materialı xızmetin atqaradı. Sonlıqtan sóz hám sóz formaları sintaksislik birlik retinde emes, al sintaksislik birliklerdi dúziwshi onıń sınırları retinde qatnasadı hám belgili bir sintaksislik xızmetlerdi atqaradı. Demek, sintaksiste, bir tárepten, sóz hám sóz formalarınń baylanısıw nızamlıqları úyrenilse, ekinshi tárepten, sol sóz hám sóz formalarınń sintaksislik birliklerdegi (sóz dizbegi hám gápтеgi) dinamikası úyreniledi.

Sintaksiste úyreniletuǵın tiykarǵı obyektlер — sóz dizbegi, jay gáp, qospa gáp hám tekst (tutas sintaksislik pútinlik). Sonıń menen qatar, sintaksistiń úyreniw obyektiне sóz hám sóz formaları da kiredi. Sóz hám sóz formaları bir-biri menen sintaksislik baylanısqa túsiw arqalı abstrakciyalanǵan sintaksislik mánilerge iye boladı. Bul mániler hár bir sintaksislik birliklerdiń jańa sapaǵa ótiwin támiyinleydi.

Sóz hám sóz formaları arqalı sóz dizbekleri dúziledi; *qızıl kóylek, gúzgi jawın, paxtanı suwǵarıw, paxtanı mashina menen teriw, toǵay arasında júriw hám t.b.* Sonday-aq, sóz hám sóz dizbekleri arqalı gápler de dúziledi. Sóz dizbekleri jay gápтіń strukturasında onıń belgili bir sınarı retinde qatnasadı: Mısalı: *Gúzgi jawın-shashınlı kúnler baslandı. Paxtanı mashina menen terdi.* Hár bir gáp eki-úsh sóz dizbeginen quralǵan. Bul gáplerdegi sóz hám sóz formaları gáp ishinde óz ara sintaksislik baylanısqa túsip, belgili bir sóz dizbegin dúziw arqalı gápтіń strukturasına ótkен. olar jay gápтіń strukturasında onı dúziwshi qurılıs materialı bolıp kelgen.

Jay gápler — til sistemasınıń еń joqarǵı grammatikalıq basqısı. olar strukturalıq jaqtan bir sózden de, yamasa bir neshe sózlerden de dúziledi. Jay gáp predikativlik, modallıq hám intonaciyalıq pútinligine iye bolıwı tiyis.

Eki yamasa bir neshe predikativlik birliklerdiń baylanısı qospa gápтіń strukturasın dúzedi. Mısalı: *Adamlar biriniń izinen biri Aydana menen sálemlesti, hayal-qızlar qushaqlasıp kóristi (Ó.Xojaniyazov).* Bul keltirilgen sintaksislik konstrukciya еń kemi eki predikativlik birlikten dúzilip, qospa gápтіń strukturasın dúzip kelgen.

Bir neshe jay gáplerdiń mánilik hám intonaciyalıq baylanısınan tutas sintaksislik pútinlik (tekst) dúziledi. Tekst sóylewdiń bir pútin struktura-semantikalıq birliǵi sıpatında úyreniledi. Tekstler bir abzactan yamasa bir neshe abzaclardan da dúzilip kele beredi. Tekstke birikken gápler bir-biri menen mánilik jaqtan tıǵız baylanıslı bolıp keledi. Bul mánilik baylanıs teksttiń temasınıń mazmunın ashıwǵa sebepshi boladı: *Jıynalıstan adamlar kewilli tarqastı. Keń dalaǵa kóz jiberdi. Quwanışlı elesler, tuwılǵan jerdiń kórinisi hámmeniń oy-qıyalın alıp ketti. Tuvılǵan jerdiń sheńgeli gúldey, tasları gáwhar, altın kórinedi.*

Bul keltirilgen tekst bir abzactan dúzilip, struktura-semantikalıq jaqtan bir pútinlikke iye. Tekst neshe jay hám qospa gápтен dúzilse de bir tutas mazmundı bildiredi. Bul tekstti mánilik jaqtan biriktiriwshi sóz-«*keń dala*», «*tuwılǵan jer*» sol teksttiń ortaq teması, mánilik ózegi bolıp esaplanadı.

Demek, sintaksislik birlikler bir-biri menen tıǵız baylanıslı, biri ekinshisiniń dúziliwi ushın basqıshpa-basqısh qatnasadı. Sóz hám sóz formaları sóz dizbeginiń dúziliwi ushın, sóz hám sóz dizbekleri jay gáplerdiń, jay gápler qospa gáptiń dúziliwi ushın, al bir neshe jay hám qospa gáplerdiń mánilik baylanısları teksttiń dúziliwi ushın qurılıs materialı bolıp keledi. Solay etip, sintaksiste úyreniletuǵın obyektlerge sóz formalarınıń baylanısıw usılları, sóz dizbegi, jay hám qospa gápler, tekst sintaksisi kiredi.

§ 64. Sózlerdiń baylanısıw usılları

Sózlerdiń sintaksislik baylanısınıń eki túri boladı: teń baylanıs hám baǵınıńqılı baylanıs. Teń baylanıstaǵı sózler óz ara dánekerler hám intonaciya arqalı baylanısadı. Máselen, «*Jap boyı qamıs penen boyanǵa pitip qalǵan*» degen gápte *qamıs* penen *boyan* sózleri teńdey qatnastaǵı sózler bolıp, olardıń hár biri baǵındıratuǵın sózi (pitip qalǵan) menen teńdey baǵına baylanısadı: *qamıs pitip qalǵan*, *boyan pitip qalǵan*. «*Jaydıń diywalların aqshıl, sarı reńge boyap shıqtı*» degen gápte *aqshıl*, *sarı* sózleri intonaciya arqalı óz ara teńdey baylanıs bolıp, olardıń hár qaysısı baǵındıratuǵın sózi (reńge) menen teńdey baǵına baylanısadı; *aqshıl reńge*, *sarı reńge*.

Teń baylanıs jay gáplerdegi birgelki gáp aǵzaları ortasında bolıw menen birge dizbekli qospa gáplerdegi jay gápler ortasında da boladı.

Baǵınıńqılı baylanıstaǵı sóz dizbekleri hám basqa da sintaksislik birliklerdiń sınırları biri menen ekinshisi baǵınıw jolı menen baylanısadı. Bunda baǵındırıwshı sınıar baǵınıwshı sınıar arqalı anıqlanadı hám túsindiriledi.

Baǵınıńqılı baylanısıw jolı menen sóz dizbegindegi dara sózler bir biri menen, sonday-aq baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler óz ara baylanısadı. Mısalı: 1. *Báhárgi egis sapalı ótkerildi*. 2. *Qalıń qar jawıp, jer tońladı*.

Bul mısallardıń birinshi gápindegi *báhárgi egis* hám *sapalı ótkerildi* -sóz dizbekleri, ekinshi gáp jay gáp, úshinshi gáp-baǵınıńqılı qospa gáp bolıp, olardıń hámмесinde de sınırları bir-biri menen baǵınıńqılı baylanısta bolıp kelgen.

Baǵınıńqılı baylanıstaǵı sózler bir-biri menen **kelisiw**, **basqarıw**, **jupkerlesiw**, **úylesiw** usılları menen baylanısadı. Sózlerdiń bir bette hám sanda kelisiw arqalı baylanısıwı **kelisiw** dep aytıladı. Bunday usıl menen baslawısh hám bayanlawısh baylanısadı. Mısalı: *Men oqıdım. Biz oqıdıq. Sen isleyseń. Sizler aytasız. ol keldi. olar keldi*. Sózlerdiń seplik jalǵawları hám tirkewishler arqalı baylanısıwın **basqarıw** deydi. Mısalı: *qalaǵa barıw, oqıwdan qaytıw, suwda júziw, telefon arqalı sóylesiw, kópirge shekem júriw, kelgen sayın kóriw* hám t.b. Sózlerdiń orın tártibi arqalı baylanısıwı **jupkerlesiw** delinedi. Mısalı, *úlken jay, salqın saray, qattı sóylew, jún sharshı, eki adam, jalt qaradı, bul kitap* hám t.b.

Sózlerdiń iyelik sepligi hám tartım jalǵawı arqalı baylanısıwın **úylesiw** (izafet) deydi. Mısalı, *balanıń kitabı, kúnniń nuri, shigittiń mayı* hám t.b.

Úylesiw baylanısına sóz dizbeginiń dáslepki sınıarı jalǵawsız, sońǵı sınıarı tartım jalǵawlı bolıp ta keledi: Mısalı: *awıl balası, kitap betleri, baspaxana jayı* hám t.b.

Úylesiw baylanısındaǵı sózlerdiń iyelik seplik formasındaǵı sınıarı anıqlawısh, al tartımlanıp kelgen sınıarı baslawısh yamasa basqa aǵzalardıń xızmetin atqaradı.

§ 65. Sóz dizbegi

Sóz dizbegi eki yamasa bir neshe mánili sózlerdiń baǵına baylanısıwınan dúziledi. eger dizbeklesken eki yamasa bir neshe sózdiń sınıarları arasında mánilik hám formalıq jaqtan baǵınıńqılıq /ǵárezlilik/ bolmasa, onday sózlerdiń dizbegi sóz dizbegi bola almaydı. Bunday dizbektegi sózler bir leksikalıq birlik-qospa sóz yamasa frazeologiyalıq dizbek dep qaraladı.

Sintaksislik sóz dizbeginiń sınıarlarınıń arasındaǵı baylanıs erkin boladı. Sonlıqtan sintaksislik sóz dizbegi qospa sóz hám frazeologiyalıq sóz dizbeklerine salıstırǵanda erkin sóz dizbegi dep ataladı. Al qospa sóz yamasa frazeologiyalıq dizbeklerdiń sınıarlarınıń baylanısı turaqlı boladı. olardıń sınıarları erkin sóz dizbegindegidey sintaksislik bóleklerge — gáp aǵzalarına bólinbeydi. Sonlıqtan bunday sóz dizbekleri turaqlı sóz dizbekleri dep ataladı.

Sintaksislik sóz dizbeginiń sınıarları semantikalıq jaqtan atributivlik, obyektlik, relyativlik qatnaslardı bildiredi: Mısalı, atributivlik: *shaqqan terimshi, mol ónim, tawday úyilgen paxta, quwraǵan shóp, ǵawashanıń japıraǵı, gúnjiniń mayı*; obyektlik: *atızlardı araladı, awqat jedi, suw ishti*; relyativlik: *jaqsı oqıydı, qattı júredi, kúlip sóyledi hám t.b.*

Qospa sóz yamasa frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sınıarları arasında bir-birine ǵárezli semantikalıq qatnas bolmaydı. olar leksika-semantikalıq jaqtan bir leksikalıq mánige teń keledi: *tas kómir, temir jol, xabar beriw, buyırıq beriw, xat jazıw, súwret salıw, uyalıp qaldı, wádesinen shıqtı, qolına aldı, kóz qıyǵın saldı, iynin qıstı, jan iynine ot tústi, basına iyt terisin qaplaw hám t.b.*

Sóz dizbegi sırtqı modeli jaǵınan gápke de uqsas bolıp keledi. Biraq gáp predikativlikti (tamamlanǵanlıqtı) al sóz dizbegi tamamlanbaǵanlıq qatnastı bildiredi. Bulardıń bir-birinen ayırmashılıǵı predikativlikke qatnası jaǵınan kórinedi. Demek, sóz dizbegi tolıq mánili eki yamasa bir neshe sózdiń dizbeginen dúzilip, qospa nominativlik mánini bildiredi de, gáp kommunikativlik mánisti bildiredi.

Sintaksislik sóz dizbegi baǵındırıwshı sınıarınıń ańlatılıwına qaray, atawısh sóz dizbegi hám feyil sóz dizbegi bolıp úlken eki topaǵa bólinedi. Atawısh sóz dizbeginiń bas sınıarı atlıq, kelbetlik, sanlıq, ráwısh sózler sıyaqlı atawısh sózlerden boladı. Mısalı, *oqıwshınıń kitabı, keń sahra, jaqsı islewge qolay, júdá kóp, kúndegiden az, uzın boylı jigit, bes dápter, sózi ótkir, tilge bay, esapqa bar, iste joq hám t.b.*

Mánili feyil sózler hár túrli formalardaǵı sózlerdi basqarıp yamasa jupkerlesip feyil sóz dizbegin dúzedi. Sóz dizbeginiń bul túri tilde aktiv qollanıladı: Mısalı, *tez oqıw, tez-tez júriw, dawıslap oqıw, anıq sóylew, úsh ret qatnaw, jalt qaraw, mektepti remontlaw, suwǵa shomılıw, awqattan jew, ǵawashanı suwǵarıw, atızlarǵa suw ashıw hám t.b.*

§ 66. Gáp hám onıń tiykarǵı belgileri

Gáp — tildiń kommunikativlik xızmet atqaratuǵın sintaksislik birligi. Gápke tán tiykarǵı belgiler—predikativlik, modallıq hám óz intonaciyasına iye bolıwı.

Gáptiń eń tiykarǵı belgisi tamamlanǵan oydı bildiriwi bolıp, bul baslawısh penen bayanlawıshtıń predikativlik qatnası arqalı ámelge asadı. Solay etip predikativliktiń negizin bas aǵzalar qurap, olar (baslawısh, bayanlawısh) gáptiń orayı (yadrosı) xızmetin atqaradı. Sonlıqtan da baslawısh hám bayanlawısh gáptiń bas aǵzaları delinedi.

Gáptiń tiykarǵı grammatikalıq belgisi predikativlik bolıp, onda (gápte) belgili bir waqıya haqqında bayanlanadı. Máselen, «*Egislik jerler ádewir keńeytildi*» degen gápte sóylewshiniń pikiri, tamamlanǵan oyı usı gáp arqalı bildirilgen. Bul gáptiń grammatikalıq mánisi—predikativlik, al forması-sintaksislik máhál hám meyillerdi bildiretuǵın gáplik struktura. Gáptiń xabarlaw xızmeti ótken máhál, anıqlıq meyil forması arqalı bildirilgen.

Gáptiń ekinshi baslı belgileriniń biri-modallıq. Modallıq xabarlawdıń (pikirdiń) belgili bir obyektivlik haqıyqatlıqqa qatnasılıǵın ańlatadı. Gáptiń modallıǵı xabar, soraw, buyırq hám úndew gáppler arqalı bildiriledi. Sonlıqtan usı mánilerde (xabar, soraw, buyırq, úndew) kelgen jay gáppler klassifikaciyası boyınsha gáptiń modallıq yamasa kommunikativlik túrleri dep te ataladı.

Gáptiń modallıǵı obyektivlik modallıq hám subyektivlik modallıq bolıp ekige bólinedi. Obyektivlik modallıq belgili grammatikalıq qurallar bolǵan sintaksislik máhál hám meyil kategoriyaları arqalı bildiriledi: Mısalı: *Jobalar orındandı. Qurılıslar qızǵın júrgizilip atır. olar tez kúnde pitedi.* Bul gápplerdiń obyektivlik modallıǵı feyildiń máhál hám meyil kategoriyaları arqalı bildirilgen. Birinshi gáp ótken máhál, ekinshi gáp házirgi máhál hám úshinshi gáp keler máhál mánilerinde kelip, is-háreket, waqıyalardıń isleniwiniń belgili bir waqıt penen baylanıslılıǵın bildiredi.

Gáptiń ulıwmalıq mazmunına, yaki gáptiń bir aǵzasına sóylewshiniń hár túrli jeke qatnasları, kózqarasları subyektivlik modallıq dep ataladı. Subyektivlik modallıq mánis intonaciya arqalı, sózlerdiń orın tártibi arqalı yamasa modal sóz sıyaqlı grammatikalıq qurallar járdeminde bildiriledi: *Tart qolındı! Tiyme atama! Shaması, bir xabar jetkermege asıǵıp kiyatırǵandı.* Subyektivlik modallıq máni birinshi gápte intonaciya, ekinshi gápte intonaciya hám sózlerdiń orın tártibi, úshinshi gápte modal sóz arqalı bildirilgen.

Sóz hám sóz dizbekleriniń gáplik belgige iye bolıwında intonaciya da baslı belgilerdiń biri retinde qatnasadı: *Tún. Tastay qarańǵı. Jazdıń uzaq kúni. Taza hawa. Sap-salqın /Aybek/. Hár bir gáp tamamlanǵan intonaciya menen ayıladı.* Awızsha sóylewde gáp hám gáp aǵzaları dawıstıń kóterińki ya pás, ayırım jaǵdaylarda kúshli ya kúshsizirek, sozıńqı yamasa qısqa aytıluw sıyaqlı ózgesheliklerge iye boladı. Ásirese pawza gáptiń mánili bóleklerin, gápplerdi bir-birinen ayırıw ushın xızmet atqaradı. Qullası hár bir gáp ózine tán intonaciyası menen ayıladı.

Solay etip predikativlik, modallıq hám intonaciya gáptiń tiykargı hám baslı belgileri bolıp, gápke lingvistikalıq sıpatlama beriwde bular basshılıqqa alınadı.

§ 67. Gáp aǵzaları

Gáptiń quramına kirgen hár bir mánili sóz óz ara sintaksislik baylanısqa túsiw arqalı belgili bir gáp aǵzasınıń xızmetin atqaradı. Gáp aǵzaları gápti dúziwdegi xızmetine qaray, bas hám ekinshi dárejeli aǵzalarǵa bólinedi.

Gáptiń bas aǵzaları baslawısh hám bayanlawısh bolıp sanaladı. Baslawısh — pikirdiń baslanıw temasın, is-háreket, waqıyanıń kim ya ne haqqında ekenligin bildiretuǵın bas aǵza. Mısalı: *Shıǵıs xalıqları ázelden ózleriniń miymandoslıǵı menen de dańq shıǵarǵan.* Bul gáptiń teması, gápte bildiretuǵın mazmunıń iyesi — ***shıǵıs xalıqları.*** Gáptiń ulıwmalıq mazmunınan ańlanatuǵın pikir iyesi usı baslawısh arqalı bildiriledi. Baslawısh ataw sepligindegi sózden turadı hám basqa aǵzalarǵa baǵınbaydı.

Bayanlawısh baslawısh haqqındaǵı pikirdi bayanlaydı. ol tiykarınan, baslawıshtan sońǵı poziciyada keledi. Bayanlawısh baslawısh penen kelisiw jolı menen baylanıadı. Formalıq jaqtan baslawıshqa ǵárezli bolıp, baslawıshqa tiyisli bet, san kategoriyalarınń formaların ózine qabıl etedi. Mısalı: *Bizler xoshlastıq. Men mashınaǵa otırdım.* Bul gáplerdi dıqqat etilgen bayanlawıshlar baslawıshtıń is-háreketin bildirip, bayanlap, onıń menen bette, sanda kelisip kelgen. Baslawıshtıń neshinshi bet, qaysı sanda keliwine baylanıslı bayanlawısh ta sol bet, sol san formasında beriledi. Demek, bayanlawısh baslawıshqa formalıq jaqtan ǵárezli bolıp keledi.

Gáptiń bas aǵzalarına ǵárezli, onıń mánisin tolıqtırıp, túsindirip, anıqlap keletuǵın aǵzalar gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları dep ataladı. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları anıqlawısh, tolıqlawısh hám pısıqlawısh bolıp úshke bólinedi. Bul gáp aǵzalarınń ekinshi dárejeli dep atalıwı olar bas aǵzalarday, gáptiń strukturalıq negizin dúze almaydı, tek gáptiń dúzilisin keńeytiw xızmetin atqaradı.

Sońǵı waqıtları til biliminde kiris, qaratpa sózlerdi de gáp aǵzaları dep qaraw kózqarasları ushırasadı. Kiris hám qaratpa aǵzalar basqa gáp aǵzaları menen grammatikalıq baylanısqa túspeydi. olar ulıwma gáptiń mazmunı menen yaki onıń bir aǵzası menen mánilik baylanısta boladı. Gáptiń ulıwmalıq mazmunına modallıq máni beredi. *Álbette, bárińiz de bir eldi awızıńızǵa qaratıp kelgen aqıllı adamlarsız. Qoy, shıraǵım, qattıǵa ketsem, qayttım.* Bul gáplerdegi kiris hám qaratpa sózler (álbette, shıraǵım) gáptiń ulıwmalıq mazmunına sóylewshiniń subyektivlik qatnasın bildirip, modallıq emocional-ekspessivlik mánilerdegi gáp aǵzası xızmetin atqaradı.

§ 68. Sintagma

Sintagma ataması sintaksiste bir-birinen qısqa pawza arqalı ayrılıp turatuǵın semantikalıq-grammatikalıq-intonaciyalıq birlik mánisinde jumsaladı. Sóylewdegi baylanıstıń eń ápiwayı hám baslanǵısh forması bolǵan eki aǵzanıń sintaksislik qatnasın sintagma dep ataymız. Sintagma eki hám onnan da kóp sózlerdi birlestirip, gápte mánilik-sintaksislik birlikti támiyinleydi. Sintagma bólekleri bir-biri menen predikativlik qatnasta hám predikativ emes qatnasta bolıwı múmkin. Predikativ sintagma baylanısı

jaǵınan eki túrli boladı: ashıq (*Kún shıqtı, arba toqtadı, kún jawdı*) hám jasırın (*Qıs. Suwıq. Zimistan*). Jasırın sintagma sırtqı kórinisi boyınsha bir aǵzalı bolsa da, qatnas quralı bolǵan gáp retinde tamamlanǵan bir oydı bildiredi. Sonlıqtan da bunday sintagmalar bir sostavlı gáp retinde qaraladı.

Predikativlik emes sintagmalar atributivlik (*úlsen adam, bulqıǵan suw, ayılǵan sóz*), obyektlik (*kitap oqıdı, awqat jedi, jumıstı basladı*), relyativlik (*tez sóyledi, búgin keledi, bıyıl tamamlaydı*) sintagmalar bolıp bólinedi.

Sintagmalar dúzilisi jaǵınan gáp aǵzalarınan tómendegi ózgeshelikleri menen ayırıladı:

1. eger de gáptiń strukturası tek baslawısh penen bayanlawıshtan dúzilip, sol bas aǵzalar bir-birinen intonaciya arqalı bólinbey, bir intonaciyalıq basımda aytılsa, ekewiniń birliǵı sintagmanı dúzedi. Mısalı: *Jıyın-terim baslanıp, diyqannıń jumısı kóbeyip ketti*.

Sonday-aq, gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları óz aldına sintagma dúze almaydı. Al ózi qatnaslı sózlerge jaqın, jantasa aytılıp kelgende, sol ózi qatnaslı sóz benen birlikte sintagma dúzedi. Mısalı: *Bul kórinis/úziliksiz tákirarlandı/*.

2. Gáp aǵzaları tómendegi jaǵdaylarda sintagma dúzedi.

a) baslawısh ta, bayanlawısh ta atawısh sózlerden bolıp, olardıń arasında pawza islense, bas aǵzaların hár qaysısı, bir sintagma dúzedi: *Den sawlıq tereń baylıq. ol mexanizator hám t.b.,*

b) keńeytilgen jay gáplerdiń quramında baslawısh penen bayanlawısh bir-birinen uzaq turǵanda, olardıń hár qaysısı sintagmalarǵa bólinedi: Mısalı: *Aspan alaǵat bulıdı edi;*

v) gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları (kóbinese pısıqlawısh hám tolıqlawısh) gáptiń basında kelse yamasa ózi qatnaslı aǵzadan uzaqlasıp, arasında basqa gáp aǵzaları kelgende, óz aldına sintagma dúzedi. Mısalı, *Usı kúni /Tórtkúlden Ivanova Marfa Semenovna qalaǵa kelgen edi. Aleksandr/ Turımbettiń minezine/ kóp túsine almas edi.* (T.Qayıpbergenov)

§ 69. Gáptiń túrleri

Gáplerdi túrlerge bóliw ólshemleri hár túrli. olardı klassifikaciyalawda tiykarınan strukturalıq ólshemler bassılıqqa alınadı:

1. Gápler bas hám ekinshi dárejeli aǵzaların qatnasına qaray, keńeytilgen hám keńeyilmegen gáp bolıp ekige bólinedi. Keńeytilgen jay gápler bas hám ekinshi dárejeli aǵzaların qatnasındaǵı modellerden dúziledi. Al keńeyilmegen jay gápler tek eki bas aǵzanıń qatnasında keledi.

2. Jay gápler bas aǵzaların sanına qaray, eki sostavlı hám bir sostavlı bolıp bólinedi. eki sostavlı gápler eki bas aǵzanıń qatnasınan, al bir sostavlı gápler bir bas aǵzanıń qatnasınan dúziledi.

3. Gáppler xabarlawğa tiyisli bolğan pikirdi tastıyıqlaw hám biykarlaw mazmunına qaray, bolımlı gáppler hám bolımsız gáppler bolıp ekige bólinedi. Bolımlı gáppler bir nárseniń, hádiyse ya waqıyanıń bolıwı ya bolatuǵınlıǵı haqqında tastıyıqlaw mazmunına iye boladı: Mısalı, *Xalıqtıń sanı azlıǵı ras. Burın bunnan da kóp ese az edi. Al endi ósip baratırımız. Bir millionnan ádewir asıp baratırımız.*

Bolımsız gáppler mazmunı jaǵınan bolımlı gápke qarama-qarsı qoyıladı. Bolımsız gápten ańlanatuǵın is-háreket, waqıya hádiyselerdiń mazmunı biykarlawshılıq mánilerdi bildiredi. Bolımsızlıq máni, tiykarınan grammatikalıq qurallardıń qatnası arqalı ańlatıladı. olar: **ma** (feyildiń bolımsız forması), *emes, joq* (biykarlawshı sózler), *hesh kim, hesh nársese, hesh teńe, hesh qanday* (bolımsızlıq almasıqları). Mısalı: *ol jerde bulardıń gápi kópke sozılmaǵı. Biraq edige óziniń aytqan sózinen qaytpadı.-Qoyıńlar, sizlerdiń aytıp otırǵanıńız er jigittiń gápi emes* (Sh.Aytmatov).

4. Gáppler kommunikativlik xızmetine qaray xabar, soraw, buyırıq hám úndew gáp sıyaqlı túrlerge bólinedi. Xabar gáppler sóylewshiniń pikirini basqalarǵa xabarlaydı. Sóylewde xabar gápiniń intonaciyası páseń dawısı penen bir jón aytıladı da, gápiniń aqırında sozıńqı pawza islenedi: *Poezdlar bul úlkede shıǵıstan batısqa qaray, batıstan shıǵısqa qaray ótip turadı.* (Sh. Aytmatov).

Soraw gáppler mazmunı boyınsha belgili bir soraw mánisin ańlatadı. Soraw mánili gáppler, kóbinese tıńlawshıǵa yamasa sóylewshiniń ózine qaratılğan bolıp keledi: Mısalı, *otırǵanlardıń arasınan dawısılar: «Orazbay qayda? Ortaǵa shıqsın, aysın»!-dedi.*

-Biraq aradan bir hápte ótse de, zıyankeske shara kórilmey atır. Buǵan ne dep túsiniwge boladı? Men hayranman. (Á. Tájimuratov)

Buyırıq gáppler buyırıw, ótiniw, tilek etiw, máláhat beriw, t.b. mánilerde qollanıladı. Buyırıq gápplerdiń bayanlawıshları, kóbinese buyırıq meyil, tilek hám anıqlıq meyllerden boladı. Buyırıq gápplerdiń intonaciyası hár túrli: birde kóterińki dawısı penen aytıladı da, keskin buyırıw mánisin bildiredi. Bunday jaǵdayda buyırıq gápiniń keynine úndew belgisi qoyıladı: *-Hey aq qurash, jónińe tur!-dedi sarı atlı jigit. erjan aǵa, bolar! Meni oyınshıqqa aylandıra bermeńiz. Maǵan siziń sulıw sózlerińiz kerek emes. Tilińiz ábden qıshıp baratırsa, basshılarǵa til tiygizip kórińiz* (T.Qayıpbergenov).

Úndew gáppler emocional-ekspressivlik mánige iye bolıp, sóylewshiniń quwanıw, súyiniw, hám t.b. tuyǵıların, sezimlerin ańlatadı. Úndew gápplerdiń intonaciyası kóterińki dawısı penen aytıladı. Jazıwda gápiniń aqırında úndew belgisi qoyıladı. Mısalı: *Azat aǵa, kóz aydın! Kewlińizdeki jaqsı niyetlerińiz orınlansın!*

5. Gáp aǵzalarınıń tolıq qatnasına yamasa ayırımlarınıń túsip qalıwına qaray, tolıq hám tolıq emes gáp bolıp bólinedi. Gápiniń mazmunına qatnaslı gáp aǵzalarınıń hesh qaysısı túsirilmey, tolıq qatnasıp kelgen gáppler tolıq gáp dep ataladı: Mısalı: *ol awıldan júdá quwanışlı qaytqan edi.*

Tolıq emes gápplerdiń bir yamasa bir neshe aǵzaları túsirilip aytıladı. Gáp strukturalıq jaqtan tolıq bolmasa da, mazmunı boyınsha tolıq pikir bildiredi. Bunday gápplerdiń mazmunınıń tolıqlıǵı kontekstke hám dialoglarǵa baylanıslı boladı:

—*Kettik, aǵa!- dedi ol.*

—Qayaqqa?

—Alğan bağıtımızğa.

—Barmaq-aq qoysaq qáýtedi?

—Barıw kerek. (*Á.Tájimuratov*).

6. Jay gáppler aǵzalarǵa bóliniw yamasa bólinbew jaǵdayına qaray aǵzalarǵa bólinetuǵın hám bólinbeytuǵın (sóz-gáp) gáppler bolıp ta bólinedi. Sóz-gápplerden basqa, joqarıda atalǵan gápplerdiń hámmesi de aǵzalarǵa bólinedi. Sóz-gáppler aǵzalarǵa bólinbeydi. olar jay gáptiń ayrıqsha bir túri retinde úyreniledi. Sóz-gáppler, tiykarınan, modal, tańlaq, awa, joq hám t.b. sıyaqlı tolıq leksikalıq mánige iye bolmaǵan sózlerden turadı. Sóz-gápplerdiń mazmunı kontekstke, situaciyaǵa baylanıslı málim boladı.

— *Álbette, oǵan tolıq iseniwge boladı.*

— *Áljan suwshı shıǵar?*

— *Awa, awa*

— *onuń ózi bir sózli adam.* (*T. Qayıpbergenov*)

7. Predikativlik dúzilmeniń sanına qaray, gáppler jay hám qospa gáp bolıp, eki túrge bólinedi.

Jay gáppler strukturalıq hám mazmunlıq jaqtan qospalanıw-qospalanbaw qásiyetine qaray, qospalanbaǵan jay gáppler hám qospalanǵan jay gáppler bolıp ta bólinedi. Jay gáppler feyil toplamlı birgelkili aǵzalı hám ayırımnanǵan aǵzalı, kiris hám qaratpa aǵzalı gáppler bolıp kele otırıp, quramalanıw arqalı da jumсалadı.

Qospa gáppler eki yamasa bir neshe predikativlik konstrukciyalardıń dizbeklesiwinen yamasa baǵınıw jolı menen baylanısıwınan dúziledi. olar quramındaǵı jay gáppleriniń baylanısıw usılı hám mazmunına qaray dizbekli qospa gáp, baǵınıńqılı qospa gáp bolıp ekige bólinedi.

Dizbekli hám baǵınıńqılı baylanıstıń aralasıp keliwi arqalı da qospa gáppler dúziledi. Bunday gáppler aralas qospa gáp yamasa kóp komponentli qospa gáppler dep ataladı. Mısalı: *Suwıq samal esip, kún suwıta basladı. Demde-aq bult serpilip, hawa ashıldı, aspan kók gúmbezlendi, biraq átirap aq kórpe jamılıp qalǵan edi. Kún suwıtqan menen, mańǵıt awılın, ayaǵına tik bastırǵan waqıya irkinish tappadı* (*T. Qayıpbergenov*).

QOSIMSHA ÁDEBIYATLAR

Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 89 -129- betler;

Axanov. K. Til biliminiń negizderi. Almatı. 1973. 336-510 - betler;

Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. Москва. 1987. 125 - 186- betler;

Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 243- 346- betler;

Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 205 - 247- betler;

Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 124 -217- betler;

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis, 1992.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis, 1994.

Házirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. Nókis, 1981.
Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Nókis, 1986.

VI BAP. TILLERDİN TARIYXIY RAWAJLANIWI

§ 70. Tildin payda bolıwı haqqında túsınık

Til biliminiń payda bolıwınıń eń dáslepki basqışlarında-aq tildin kelip shıǵıw máselesi kóterilgen. Sebebi adamlar ózleriniń sóylew tiliniń qalay payda bolǵanlıǵın biliwge áyyemgi dáwirlerden baslap-aq qızıqsınǵan. Tildin payda bolıw máselesin tek bir ilimniń- lingvistikanıń jetiliskeńlikleri tiykarında sheshiw yamasa ilimiy jaqtan durıs dálillep shıǵıw múmkin emes. Sebebi bul oǵada quramalı hám qıyın qubılıs bolıp, onı tek ǵana sol tilde sóylewshi xalıqtıń, jámiyettiń, ulıwma adamzattıń kelip shıǵıwı máseleleri menen birgelikte ǵana sheshiwge boladı. Sonlıqtan da adamzat tiliniń payda bolıwı máselesi bunnan da keńirek túsınıklar bolıp sanalatuǵın antropenez (adamnıń kelip shıǵıwı) hám sociopenez (jámiyettiń kelip shıǵıwı) túsınıklar menen tıǵız biylanısta qaraladı. Til ilimi tildin payda bolıwı máselesin úyreniwde adamdı hám adamzat jámiyetin izertleytuǵın ilimlerdiń jetiskeńliklerinen keńnen paydalanadı.

Tildin payda bolıwı degende eki nárseni: ulıwma adamzat tiliniń payda bolıwı hám jeke tillerdiń kelip shıǵıwı máselesin ayırıp bilip alıw kerek. Jeke tillerdiń, máselen, qaraqalpaq, ózbek, orıs, ingliz, nemec hám basqa tillerdiń qashan payda bolǵanın, qalay qalıpleskenin ilimiy jaqtan dálillep, bilip alıw múmkin. Jer sharında adamzat tiliniń eń dáslep kelip shıǵıwı menen jeke tillerdiń payda bolıwın teńlestirip bolmaydı. Dúnyada jasap turǵan janlı tillerdiń yamasa bir waqıtlarda ómir súrip, gúllenip, al házir óli tiller qatarındaǵı tillerdiń qashan kelip shıqqanın, rawajlanǵanın, qaysı geografıyalıq orınlardı iyelegenligin hám t.b.lardı ilimiy tiykarda izertlep biliw múmkin. Kópshilik dúnya tilleriniń qashan payda bolǵanlıǵı, qalıplesip rawajlanǵanlıǵı ilimde dálillengen. Biraq jer sharında ulıwma adamzatqa tán tildin qaysı geografıyalıq orında qashan payda bolǵanlıǵın anıq biliw qıyın, hátte bul múmkin emes náirse. Mına jılı dúnyanıń mına jerinde mınaday til payda bolǵan dep aytıwdıń ózi qáte boladı. Bul anıq dálillenbeytuǵın, dálillewge kelmeytuǵın qubılıs. Sebebi adamzattıń óziniń hám onıń tiliniń jańa payda bolıp atırǵan, bunnan millionlaǵan jıl burınǵı dáwir haqqında bizge anıq maǵlıwmattı kim jetkeriwi múmkin?!

Sonlıqtan adamzat tiliniń kelip shıǵıwın úyrenbekshi bolsań, eń aldı menen tildin payda bolıwı dáwirindegi adamlardıń tirishilik etiw jaǵdayların, turmıs sharayatların, biologiyalıq jaqtan rawajlanıw dárejesin hám t.b. qullası, tildin kelip shıǵıwına sebepshi bolatuǵın barlıq jaǵdaylardı birme-bir tereń úyrenip shıǵıp, ilimiy juwmaqlar shıǵarıw, boljawlar jasaw múmkin. Shınında, tildin payda bolıwı degende usı dáwirge shekem ilimde tildin kelip shıǵıwına sebepshi bolatuǵın jaǵdaylar haqqında sóz etilmekte. Usınnan kelip shıǵıp, adamzat tiliniń payda bolıw waqtı, ornı, alǵashqı tillerdiń qurılısı hám t.b lar haqqında ilimiy boljawlar jasalmaqta.

Eñ áyyemgi dúnyada payda bolğan tildiń seslik dúzilisi, sózlik quramı, grammatikalıq qurılısı qanday bolğanlıǵın bilıw múmkin bolmawına qaramastan, ulıwma tildiń qanday sharayatlarda payda bolıwı máselelerin ilimiy boljawlar arqalı úyreniwge boladı. Lingvistika óz ara jaqın bolğan fiziologiya, psixologiya, arxeologiya, etnografiya, tariyx hám basqa da ilimlerdiń anıqlamalarına súyengen halda tildiń payda bolıwı jóninde maǵlıwmatlar beredi.

§ 71. Tildiń payda bolıwına arnalğan teoriyalar

Tildiń payda bolıwı menen ilimpazlar áyyemgi dáwirlerden baslap-aq shuǵıllanǵan. Tildiń payda bolıwı haqqında kóplegen boljawlar, teoriyalar ushırasadı.

Áyyemgi dáwirlerden baslap-aq til haqqında, tildiń payda bolıwı jóninde túrli ápsanalar payda bolǵan. Bunday ápsanalardıń birazında til Quday tárepinen adamǵa berilgen úlken artıqmash sawǵa, ayırımlarında til belgisiz bir danışpan tárepinen jaratılǵan degen sıyaqlı pikirler ushırasadı.

Tildiń payda bolıwı jóninde filosof ilimpazlar ortasında áyyemgi dáwirlerden berli eki túrli teoriya belgili. Ayırım filosoflar tildiń payda bolıwı tábiyiy halat. Sóz hám ol bildiretuǵın máni ortasında tábiyiy baylanıs bolǵan. Qanday zat ekeni sózden bilinip turadı, adam zat ya qubılıstı tábiyiy halatında bilip alǵan dep túsindirmekshi boladı. Bul teoriyanıń qáteligi sonda—yeger sóz benen onıń mánisi ortasında tábiyiy baylanıs bolǵanda, dúnyada kóp tillilik bolmay, tek bir til bolar edi. Al ayırım filosoflar bolsa, til adamlardıń óz ara kelisimi arqalı júzege shıqqan degen juwmaq shıǵaradı. Bunıń da nadurıs ekenin dálillew qıyın emes.

Taǵı bir teoriya-seske eliklew (onomatopoetikalıq) teoriyası. Bul teoriya boyınsha tábiyattaǵı seslerge eliklewden eñ algashqı sózler jasalıp, olar kem-kem zatlardıń atına aylanǵan. Mısalı: taqır-tıqır, shıyq-shıyq, ǵańır-gúńgir, saqır-suqır, shaq-shaq, taq-taq hám t.b. Biraq tilde bunday sózler júdá kóp bolmaydı. Tábiyatta ses shıǵarmaytuǵın zatlar da oǵada kóp ekeni, olardıń atamaları bolǵan sózlerdiń de júdá kóp ekeni belgili. Hár bir tildiń leksikasında azlı-kópeli eliklewish sózler bolǵanı menen bul tutas til leksikasına negiz, uytqı bola almaydı. Tildiń payda bolıwın seske eliklewge júkley otırıp, bul teoriya tildiń kelip shıǵıwında jámiyettiń ornın esapqa almaydı. Bul teoriyanı qollap-quwatlawshılar tildi jámiyetlik qubılıs emes, al tábiyat qubılısı dep esaplaydı. Shınında til — qatnas jasaw zárúrliginen payda bolǵan jámiyetlik qubılıs.

Seske eliklew teoriyası ayrıqsha XVIII-XIX ásirlerde keń rawajlandı. Bul teoriyanı nemis filosofi G.Leybnic (1646-1716) jaqladı. Sonday-aq onnan kóp ásirler burın (V ásirde) latin jazıwshısı Avgustan bul teoriyanıń negizin salıwshılardan biri boldı.

Tildiń payda bolıwı haqqında emocional yamasa tańlaq teoriyası belgili orın tutadı. Bul teoriya boyınsha aylanadaǵı zatlar hám qubılıslar menen tanısqanda algashqı adamlar ózleriniń qatnasın hám sezimlerin eriksiz shıǵarǵan tańlanıw sesleri arqalı bildirgen. Qullası, tańlaq teoriyası boyınsha hár túrli emociyanı bildiretuǵın eriksiz shıǵarılǵan sesler zatlardıń atlarına aylanıp, sonnan til kelip shıqqan. Bul teoriyanı

jaqlawshılar francuz filologı J.J.Russo (1712-1778), orıs lingvisti D.N.Kubryavskiy (1887-1920) boldı.

Tildiń payda bolıwında tańlaq teoriyasınıń baslı kemshiligi — tildiń negizgi xızmeti bolǵan kommunikativ xızmetin esapqa almadı, tildiń jámiyetlik tábiyatına itibar bermedi. Tilde barlıq sózler emociyanı bildire bermeydi. Emociyanı bildirmeytuǵın, tańlaq emes sózler tolıp atır. Til tek emociyanı bildiriw menen sheklenbeydi, eń baslısı til qatnas quralı, pikir alısıw quralı xızmetin atqaradı. Tildiń payda bolıwında da usı belgisi — qatnas quralı bolıwı tiykarǵı orındı tutadı.

Tildiń payda bolıwı jóninde sociallıq kelisim teoriyası da bar. Sociallıq kelisim teoriyası boyınsha alǵashqı adamlar sózlerdi óz ara kelisip tańlap alǵan hám usınnan til kelip shıqqan. Bul teoriyanıń tárepdarları J.J.Russo, Adam Smit hám basqalar boldı. Qanday nárseni qalay atawdı aldın ala kelisip alıw ushın onnan burınıraқта tildiń bolıwı kerek ekenin kóz aldımızǵa keltirsek, bul teoriyanıń dálilsiz ekenin ańlawǵa boladı. Kelisim teoriyasınıń tárepdarları adamlardıń sanalılıǵına súyenedi. olar solay etip sanalılıqtıń óziniń til menen qatar payda bolıp, til menen birlikte rawajlanatuǵınlıǵına itibar bermeydi.

Tildiń payda bolıwı haqqında ilimiy jaqtan shınlıqqa sáykes kelmeytuǵın teoriyalardıń biri miynet qıshqırıqları teoriyası bolıp sanaladı. Bul teoriya boyınsha jámaát bolıp, birlesip miynet islew procesinde adamlardıń ritmli eriksiz qıshqırıqları tildiń kelip shıǵıwına sebepshi bolǵan dep tán alınadı. Biraq bul miynet qıshqırıqları tek miynet ritmin boldırıp, miynetti islewdi janlandırıw ushın ǵana xızmet etiwı múmkin. ol hesh qanday mánisti, hátte emociyanı da ańlatpaydı, tek jumıstı tezletiw sırtqı texnikalıq qural xızmetin atqarıwı múmkin. Bul teoriya XIX ásirde payda boldı. onıń tárepdarları nemis filosofı Lyudvig Nuare hám Karl Byuxer hám t.b. boldı. Tildiń payda bolıwı jónindegi bul teoriyanıń tárepdarları adamlardıń miynet etiwı menen qatar shıǵarǵan shawqım-qıshqırıqların, eń aldı menen hárezetti ańlatatuǵın sózler bolǵan feyiller jasalǵan dep esaplaydı. Bul teoriyanıń avtorları tildi qatnas quralı dep emes, tek miynetti xoshametlewshi kómekshi qural retinde qaraydı. Tilde eń dáslep payda bolǵan sózler feyiller edi degen boljawı da shınlıqqa sáykes kelmeydi. Miynet qıshqırıqlarınıń tilge tán qásiyetleri joq. olardı qatnas quralı retinde tán alıwǵa bolmaydı.

Tildiń payda bolıwı jóninde úlken talas-tartısqa sebepshi bolǵan teoriya ımlasıw teoriyası bolıp sanaladı. Bul teoriya tárepdarları seslik til kelip shıqqanǵa shekem uzaq dáwir dawamında ım tili qollanılǵan dep esaplaydı. Bul teoriyanıń táreptarları XIX ásirde jasaǵan nemec alımları L.Geyger, V.Vuniy hám XX ásirde jasaǵan alımlar Ya.Van-Genneket hám N.Ya.Marr boldı. Akademik N.Ya.Marrdıń pikiri boyınsha adamlar miynet etiwdi úyrengege shekem, miynet quralların ózleri jasay alıw uqıbına iye bolǵanǵa deyin seslik til qalıplespegen, tek ım tilinen paydalanǵan. onıń aytıwınsha ım tili birden-bir baylanıs quralı xızmetin uzaq dáwirler (hátte bir-bir yarım million jıllar) dawamında atqarıp kelgen. Adam tárizli maymıllar haywanat dúnyasınan ajıralıp, bir-biri menen ım tili arqalı baylanıs jasaǵanlıǵı N.Ya.Marr tárepinen dálilleniwge hárezet etildi. Biraq ım tilinde «sóylew» ushın ımlaytuǵın qoldıń kerekligi N.Ya.Marr

tárepinen esapqa alınbadı. Im tiliniń qaysı múshe menen ámelge asatuǵınlıǵı jóninde ol maǵlıwmat bermedi.

Durısında da, ses tili menen birlikte imlasıwdan da adam paydalanadı. Biraq im qarım-qatnas quralı bolǵan seslik tilge tek qosımsha, járdemshi qural retinde ǵana paydalanılıwı múmkin. Al, N.Ya.Marr tárepinen ayılǵanıday tildiń rawajlanıwınıń belgili bir basqışında im tili birden-bir baylanıs quralı bolǵan dep shamalawǵa hesh qanday ilimiy tiykar joq.

Kórsetilip ótilgenindey, joqarıda atalǵan teoriyalardıń hesh biri tildiń payda bolıwı haqqında durıs ilimiy maǵlıwmat bermeydi. Sebebi olardıń hámмесinde tildiń payda bolıwı adamnıń kelip shıǵıwı máselesinen bólek qaraldı. Tildiń payda bolıwında biologiyalıq faktorlar (adam tárizli maymillardıń tiklenip júriwi nátiyjesinde aldınǵı eki ayaqtıń qol xızmetine ótiwi, miydiń rawajlanıwı, tamaqtıń jetilisiwi hám t.b.) esapǵa alınbadı. Til menen oylawdıń baylanısı esapqa alınbadı. eń baslısı, tildiń jámiyetlik sıpatı, miynet tildiń payda bolıwınıń shárti ekenligi moyınlanbadı.

§ 72. Tildiń payda bolıwı haqqında materialistlik táliymat

Adamnıń biologiyalıq jaqtan adam bolıp qalıplesiw procesi oǵada uzaq dáwirlerdi-millionlaǵan jıllardı óz ishine qamtıydı. Ilimde kópshilik tárepinen qabıl etilgen túsinik boyınsha adamnıń payda bolıwınan aldınǵı basqış adam tárizli maymillar ekenligi tán alınǵan. Sonday-aq adamnıń arǵı tegi házirgi gorilla, orangutan, shimpanze hám t.b. sıyaqlı adam tárizli maymillardıń túrleri emes, al dúnyanıń hár jerinen jer astınan qazılıp tabılǵan súyek qaldıqlardan qálpine keltirilgen adam tárizli maymıl túrleri ekenligi de kópshilik alımlar tárepinen moyınlanǵan.

Maymillardıń adamǵa aylanıw procesinde olardıń túrli sebepler menen tórt ayaqlap, embeklep júriwden tikeyip, eki ayaqlap júriwge ótiwi, solay etip aldınǵı eki ayaqtıń júriw xızmetinen bosawı hám ol múshelerdiń (aldınǵı eki ayaqtıń) qol xızmetin atqarıp, ápiwayı miynet qurallarınan paydalana alıw imkaniyatınıń tuwıwı adamnıń payda bolıwında oǵada úlken áhmiyetke iye sheshiwshi basqış boladı. Sonday-aq adam tárizli maymillardıń pada-pada bolıp jasawı da keleshekte bir jámiyette birgelesip tıǵız qarım-qatnasta turmıs keshiriwine tayarlıq boldı.

Maymıldıń adamǵa aylanıw procesinde eń eski adam tárizli maymıl dep bunnan eki-úsh million jıl burın Afrika hám Qubla Aziyada ómir súrgen avstralopitek¹ esaplanadı.

Avstralopitekler ań awlaw hám qorǵanıw qurallarınan sistemalı túrde paydalanıp otırǵan. Biraq olardıń ózleri ele qurallardı tayarlay alıw uqıbına iye bolmaǵan. Haywanat dúnyasınıń evolyuciyası usı avstralopitek penen tamamlanadı. Evolyuciyanıń endigi basqışı eń áyyemgi adam dep sanalatuǵın pitekantrop (maymıl adam hám neandertal² bolıp sanaladı. Pitekantrop hám oǵan jaqın alǵashqı adam túrleri milionǵa jaqın jıllar

¹ Avstralopitek – latinsha australis – “qubla” hám grekshe pithekos – “maymıl” sózlerinen qalıplesken atama.

² Neandertal – Neandertal Germaniyadaǵı oypatlıq jerdiń atı bolıp, 1856-jılı ol jerden usı tiptegi adam súyekleri tabılǵan.

burın hám onnan berirekte Evropa, Aziya hám Afrikada jasaǵan. Al neandertal adamnıń bunnan 200 mıń jıl burın ómir súrgenligi ilimde tastıyqlanǵan.

Pitekanthrop tas bólekleriniń ernegin juqartıp, onı bir nárseni kesiw ushın qural retinde paydalanıwdı úyrengen. olar ottan da paydalana bilgen. Al neandertallar tastan, súyekten hám aǵashtan hár qıylı arnawlı qurallar tayarlaǵan hám olardı kem-kem jetilistirip barǵan. olar miynetti bólistiriwdiń, jámiyetke shólkemlesiwdiń dáslepki túrlerin bilgen. Al jámlesip ómir súriw, birgelikte miynet etiw jámiyet aǵzalarından bir-birine bir nárseni túsindiriwdi talap etken. Nátiyjede basqalarga bir nárseni aytıp túsindiriw zárurlıǵı soǵan saykes óziniń quralı bolǵan tildi payda etken. Qazılıp tabılǵan bas súyeklerdiń qaldıqların izertlewlerdiń nátiyjesinde neandertal adamnıń bas miyi pitekanthroptikine qaraǵanda eki ese, al gorillanıń bas miyine qaraǵanda úsh ese kóp ekeni anıqlanǵan. Adamnıń miyiniń rawajlanıwında bul basqishta oǵada úlken ózgeris bolǵan. Sóylewdi basqarıwdı támiyinlewshi bas miyiniń shep hám oń yarım sharları da sezilerli dárejede ózgergen. Kópshilik adamlardıń bas miyiniń shep yarım sharlarında sóylewdi hám tıńlawdı (qabıl etiwdi) támiyinlewshi Broka hám Vernike dep atalatuǵın zona jaylasqan. Mine neandertal adamnıń shep hám oń yarım sharlarınan rawajlanıp jetilisiwi, oylaw hám sóylew uqıplılıǵın payda etti. Sol dáwirdegi miynet quralların izertlep qaraǵanda, olardıń kópshiliginiń oń qol menen isletilgenligi anıqlanǵan. Neandertaldıń biologiyalıq jaqtan rawajlanıw dárejesi, jámlesip jasawı, ózleri dóretken miynet qurallarından paydalanıwı hám t.b. lar olardıń (neandertal adamlardıń) tilden paydalanıwǵa mıtajlıǵınıń bolǵanlıǵın, solay etip olardıń tiliniń kelip shıqqanlıǵın kórsetedi.

Tildiń payda bolıwın oylawdıń kelip shıǵıwınan, ulıwma adamnıń payda bolıwınan bólek qarawǵa bolmaydı. Til miynettiń arqasında, birgelesip miynet etiw (ań awlaw, dushpanlardan qorǵanıw hám t.b.) nátiyjesinde jámiyette payda boldı. Miynet hám jámiyet—tildi payda etiwdiń eń baslı shártleri bolǵan. Alǵashqı dáwirlerde til birinshi adamlar jámaátinde birgelesip miynet etiwdi retlestiriw, shólkemlestiriw quralı xızmetin atqarǵan. Sonday-aq til tiykarınan ańlatıwshı, baylanıstırıwshı, ekspressivlik mánilerdi bildiriw maqsetinde jumsalǵan. Alǵashqı jámiyettegi adamnıń ózin qorshaǵan ortalıqtı, ortalıқтаǵı zatlar menen qubılıslardı, olardıń belgilerin biliw qábileti (uqıbı) sheklengen dárejede bolǵan. Sonlıqtan alǵashqı til de ápiwayı hám sheklengen sıpatqa iye bolǵan. Háreket etiw, shaqırıq, miynet quralların hám miynet ónimlerin atap kórsetiw usaǵan ápiwayı hám sada túsiniqlerdi bildiriw menen sheklengen.

Alǵashqı tildiń seslik kórinisi de házirgi tildikinen ayrılıp turǵan. Alǵashqı tilde seslik tilge qosımsha ımlaw háreketlerinen keń paydalanılǵan. Neandertal adamnıń sóylew aǵzaları xızmetin atqaratuǵın awız boslıǵı, jutqınshaq boslıǵı hám olardıń kólemi (konfiguraciyası) házirgi eresek adamlardikinen ádewir ayrılıp turǵan. Házirgi ele tili shıqpay atırǵan bir jasar balanıń sóylew aǵzaları sıyaqlı bolıp, ádettegi sóylewdi iske asırıw ushın tolıq jetilisip úlgermegen.

Bul jaǵday alǵashqı tilde seslerdiń ayırılıwınıń málim dárejede shekleniwshiligine alıp kelgen. Bir sesti aytıwdan ekinshi sesti aytıwǵa oǵada tez bir neshe millisekundlarda ótiwde dawıs shımıldıǵı menen awız hám murın boslıǵındaǵı sóylew

aǵzalarınǵın qabatlasıp, birgelikte háreket etiw uqıbınıń ele jetilispewi sóylewdi ámelge asırıwda qıyınshılıq tuwǵızdı. Biraq sóylewdi iske asırıwshı tamaqtıń bólek-bólek seslerdi ayta alıw uqıbınıń kem-kem jetilisip barıwı bul qıyınshılıqtı jeńip shıqtı.

Bunnan 40 mın jıldaı ilgeri sońǵı (joqarǵı) paleolit dáwirinde neandertal ornına neantrop, yaǵnıy «jańa adam» payda boldı. Bunı Homo sapiens dep te ataydı. Neandertallardan ayırmashılıǵı neantropı saplangan balta sıyaqlı quramalı miynet quralların tayarlawdı bilgen. olardıń bas súyegi házirgi adamlardıń bas súyeginen derlik ayırılmaıdı. Bul dáwirde jámiyetlik qatnas quralı retinde seslik til qalıplesip bolǵan edi.

Tildıń payda bolıwı menen oylawdıń payda bolıwı, tildıń rawajlanıwı menen oylawdıń rawajlanıwı tıǵız baylanıslı bolatuǵınlıǵı ilimde anıq dálillengen.

Til hám oylawdıń payda bolıwı máselesi akad. I.P.Pavlovtıń ekinshi signal sisteması haqqındaǵı ilimi menen tıǵız baylanıslı. Adamda birinshi hám ekinshi signal sisteması da boladı. Al haywanlarda tek birinshi signal sisteması ǵana boladı. Birinshi signal sistemasına sırttan bolatuǵın titirkendiriwshi tásir hám oǵan beriletuǵın juwap kiredi. Máselen, jırtqısh haywannıń qáhárli dawısı hálisiz haywannıń sezim múshelerine tásir etedi. Nátiyjede qáwipke juwap retinde, hálisiz haywan qorǵanıwǵa yamasa jasırınıwǵa, qashıwǵa kirisedi.

Ekinshi signal sisteması oylawdıń fiziologiyalıq tiykarı bolıp sanaladı. Al oylaw sózge tiykarlanadı. «Sóz birinshi signallardıń signalı bola otırıp, shınlıq ómirdiń ekinshi tek bizge ǵana tán, signallar sistemasın quraydı».¹ Ádette sóz signallardıń signalı bolıwı menen birge, adamǵa ayrıqsha tásir etedi. Adam sózlerdiń seslik tárepine emes, al mánilik tárepine ayrıqsha dıqqat awdaradı. Adamlar arasında baylanıs hám qarım-qatnas til arqalı ámelge asadı. Akad.I.P.Pavlovtıń ilimi boyınsha signallar sistemasınıń bul eki túri ortasında genetikalıq baylanıs boladı.² ekinshi signal sisteması shınlıq dúnya menen tek birinshi signal sisteması arqalı qatnasqa túsedı. Al ekinshi signal sisteması birinshi signal sisteması tiykarında qalıplesedi. «Haywanlar hám jabayı adamlar, al bul sońǵılar naǵız adam bolıp jetilgenge shekem hám biziń dárejemizge jaqınlaǵansha olar bizdi qorshaǵan sırtqı dúnya menen tek kóriw, esitiw, ıssı, suwıq hám t.b. sıyaqlı túrlishe seziwler túrinde bolatuǵın hár bir jeke titirkeniwden alǵan tásirleri arqalı ǵana baylanıs jasaydı hám jasaǵan da. Sonnan soń, aqırında adam payda bolǵan waqıtta, biz ózimiz mudamı isenetuǵın shınlıq ómirdiń usı birinshi signallar aytarlıqtay dárejede sózlik signallar menen awmastırıldı. Shınlıq ómirden alınǵan tásirlerdiń tiykarında bizde sózler túrindegi ekinshi signallardıń rawajlanǵanlıǵı túsinikli jaǵday³. Demek, tildıń payda bolıwı máselesin úyreniwde basqa ilimlerdiń ayrıqsha fiziologiya iliminiń jetiliskensliklerinen keńnen paydalalanıladı.

Juwmaqlap aytqanda tildıń payda bolıwı ushın baslı eki faktor sheshiwshi áhmiyetke iye bolǵan: biologiyalıq faktor (bas miyi hám sóylew aǵzalarınǵın jetilisiwi) hám jámiyetlik miynet. Ayyemgi dáwirlerden baslap miynet, til hám oylaw bir waqıtta hám

¹ И.П.Павлов. Полное собрание сочинений. Т. III, М,-Л., 568-б.

² Sonda

³ Павловские среда. Т. III, 1940, 318-б.

birgelikte óz ara tıǵız baylanısta, qarım-qatnasta, rawajlandı hám házirgi dáwirde de bul dawam etpekte. Miynet, til, oylaw qatara ayılǵan menen bulardıń ortasında miynet ayrıqsha orındı iyeleydi. Miynet qurallarınıń ósiwi, miynet etiw kónlikpeleriniń jetilisiwi, miynet islew tarawlarınıń keńeyiwi hám quramalasıwı-bulardıń bári adam oyınıń rawajlanıwına, sananıń jetilisiwine alıp keldi. óz gezeginde bul jaǵday tildin rawajlanıwına, bayıwına úlken tásir etti. oylawdıń hám sóylewdiń jetilisiwi miynetke qayta tásir etti. Miynetti ónimlirek, anıǵraq, tásirsheńlirek etti, miynet quralların jetilistirdi, jańadan miynet etiw tarawları ashıldı.

§ 73. Tillerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı

Algashqı adam (Homo sapiens) klimatı tirishilikke qolaylı bolǵan Jer orta teńizi boylarında—Aldıńǵı Aziya, Túslik-shıǵıs Evropa, Arqa Afrika aymaqlarında qalıplesken bolsa, waqıttıń ótiwi menen bos jatqan keń maydan jerlerdi iyelew esabınan miynettiń ónimdarlıǵın kóteriw maqsetinde keń aymaqlarǵa tarqala baslaǵan. Nátiyjede adamlardıń burınǵı xojalıq júrgiziwdiń úyrenshikli dástúrine jámaáttıń qalıplesken kúnkóris sharayatına azlı-kópli ózgerisler kirgizilgen. Issı klimattan suwıq klimatlı jaqlarǵa qonıstı awıstırıp ótiwi menen kóp táshwishler kelip shıqqan. Kiyim-kenshek tayarlaw, turaq jay salıw, úy-haywanların asıraw, jańa miynet etiw tarawların ózlestiriw hám t.b. sıyaqlı qosımsha mashqalalar payda bolǵan. Miynettiń ózi de áwladtan-áwladqa ótken sayın kem-kem kóp tarmaqlı bolıp, jetilisip bargan. Adamzat tiliniń uzaq waqıtlar rawajlanıw barısında túrli sebepler nátiyjesinde hár túrli tiller, dialektler dóreldi.

Tiller rawajlanıwdıń eki túrin basınan keshiriwi múmkin: tiller menen dialektlerdiń bóliniw (differenciya yamasa divergenciya¹) hám tiller menen dialektlerdiń birigiw (integraciya yamasa konvergenciya)² procesi. Bul processler bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Bir tilde sóylewshilerdiń territoriyalıq hám sociallıq jaqtan bóliniwi arqalı tillerdiń bóliniw procesi ámelge asadı. Nátiyjede bólingen tiller esabınan tuwısqan tiller hám dialektler kelip shıǵadı. Kerisinshe, tiller yamasa dialektlerdiń birlesiw nátiyjesinde tillerdiń birigiw procesi ámelge asadı. Solay etip tillerdiń birigiwi menen olardıń sanı azayadı, al olardıń bóliniwi menen sanı kóbeyedi.

Bóliniw hám birigiw sociallıq tillik process bolıp, tillerdiń bóliniwi hám birigiwi ekonomikalıq, áskeriy, mádeniy hám ilimiy sebepler menen túsindiriledi.

Belgili bir ortaqlı tilde sóylewshi qáwimler awqamınıń quramınan ayırım qáwimniń bólinip shıǵıwı arqalı tildin bóliniwinen tildin rawajlanıw tariyxı baslanadı.

Algashqı dáwirde belgili bir tilde sóylewshi jámaáttıń bir toparınıń uzaq shette qalıp qoyıwı qarım-qatnas jasaw ushın qolaysız halatlardıń júz beriwı, qullası baylanıstıń pútkilley yamasa uzaq waqıtqa úziliske túsiwi olardıń tillerin qashıqlastıradı. Baylanıs

¹ Differenciya – latinsha differe – “tarqalıw”, “ayırıw”; divergenciya – latinsha divergere – “ayırmashılıq”, “qarama-qarsılıq”.

² Integraciya – latinsha integrare – “birlesiw”; konvergenciya – latinsha konvergere – “jaqınlıq”, “usasıw”.

bolmağanlıqtan bir jámááttegi baylanıs quralı bolğan til ekinshi jámáát ushın túsiniksiz bolıp qaladı.

Algashqı adamzat jámiyetinde tildiń anıq qashan payda bolğanın, ol tillerdiń qanday til bolğanın, olardıń sózlik quramı menen grammatikalıq qurılısın bildiretuǵın hesh qanday maǵlıwmatlardıń bolmawı tábiyiy halat. Tek jazıw payda bolǵannan keyin ǵana, bunnan 10-15 mın jıl burın jazılıp qaldırılǵan jazba esteliklerdiń tilin úyreniw arqalı ǵana sol jazıw dóretilgen dáwirdegi til jóninde, onıń fonetikalıq dúzilisi, sózlik quramı, grammatikalıq qurılısı haqqında ayırım maǵlıwmatlarǵa iye bolamız. Al hesh qanday jazıwı bolmaǵan xalıqlardıń tilleri jóninde tek ilimiy boljawlar ǵana bildiriw múmkin.

Jámiyettiń bir tegis rawajlanıp barmaytuǵınlıǵı sebepli hár qıylı jámiyettiń ósiw basqıshların salıstıra otırıp, tillerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı haqqında túsinikke iye bolıw múmkin. Hátteki, házirgi dáwirde ózinde dúnyanıń ayırım jerlerinde urıwlıq, qáwimlik dúzimde jasap atırǵan jámáátler ushıraydı. Máselen, Avstraliyada tublar, Jańa Gvineyada papuaslar, Melaneziya atawında poleonezler algashqı jámiyetlik dúzim dáwirindegi qáwimlik dúzim sharayatında jasaydı. Dúnyadaǵı bir tillerdiń rawajlanıw dárejeleri birdey emes. Ayırım tiller júdá jetiliske, hár tárepleme rawajlanǵan bolsa, ayırımları millet, hátteki xalıq tili dárejesine de ósip jetispegen. Mine, usınday bir tegis rawajlanbaǵan túrli jámiyet basqıshlarında jasawshı xalıqlardıń bolıwı tildiń jetilisiwin baqlawǵa hám úyreniwge imkaniyat jaratadı¹.

Adamzat jámiyetiniń rawajlanıwınıń eń dáslepki basqıshı algashqı adamlardıń pada-pada bolıp jasawınan kem-kem urıwlıq dúzimge ótiw dáwiri bolǵanlıǵı dálillengen. Bir neshshe urıwlar jetilisip, qáwim bolıp jasaǵan. Nekenıń ekzogamiya (tuwıslarına úyleniwdiń qadaǵan etiliwi) túri húkim súrgen. Qáwim óziniń aymaǵına, atına, ulıwma sóylew tiline iye bolǵan. Dialektlik ózgeshelikler, ayırıqsha erler menen hayallar tilinde úlken dialektlik ózgeshelikler bolǵan. Máselen, eń erte dáwirden baslap-aq Amazoniya indeecler qáwimleriniń hayalları ózleriniń dialektlerinde sóylep, oǵan hátteki erleri túsinbeytuǵın dárejede bolǵan. Bunday dástúr Gondurastaǵı indeeclerdiń hayallarınıń tilinde de saqlanǵan. Sózlik quramındaǵı erler menen hayallar tilindegi ózgeshelikler túrkiy tillerinde, máselen, chukotka da, ayırım altay tilinde ushırasadı. Altay tilinde: bala (erler tilinde) hám uran (hayallar tilinde), tish hám azu, qush hám uchur, yıldıq hám at, porw hám uluchı (qasqır mánisinde) hám t.b. eń dáslep qanalaslıq tuwısqanlıq hám til yamasa dialekt birlesligi tiykarında qáwimler qalıplesti. Solay etip qáwim hám dialekt túsinikleri sáykes keledi.

Tillik jaqtan bólshekleniwshilik adamzat rawajlanıwınıń eń algashqı dáwiri ushın tán halat bolǵan. Bunday jaǵday rawajlanıw dárejesi artta qalǵan jańa dáwirde jasawshı xalıqlarda da ushırasadı. Máselen, sayaxatshı N.N Mikluxo-Maklay óziniń 1871-jılǵı jańa Gvineyadaǵı papuaslarǵa sayaxatında óz ara onsha qashıq jaylaspaǵan awıllardıń turǵınlarınıń tilinde úlken parq bar ekenin, hátte piyadaǵa bir eki saatlıq qashıqlıqtaǵı awıl turǵınlarınıń bir-biriniń sóylegenine qıyınshılıq penen túsinetuǵınlıǵın, bir nárseniń

¹ O.Azizov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996, 139-b.

ózi hár túrli orında hár qıylı atalatuǵınlıǵın bayqaǵan. onsha úlken bolmaǵan bul atawdıń ózinde júzlegen etnikalıq toparlardıń jasaytuǵınlıǵı hám olardıń tillerinde úlken ayırmashılıqlardıń bar ekeni kórsetilgen.¹

Hár bir qáwim óziniń atına hám aymaǵına iye bolıp, al qáwim tili sol qáwim aǵzalarınń birden-bir baylanıs quralı xızmetin atqaradı. Qáwim aǵzaları sanınıń kóbeyip ketiwi menen sol aymaǵında jasawshılardıń jer, suw, azıq-awqatqa bolǵan talabın qanaatlandıra almaslıǵı nátiyjesinde, bolmasa basqa da bir qansha obyektiv sebeplerge baylanıslı qáwimler bólinip kete baslaǵan. Usınday bóliniw (differenciya) nátiyjesinde jańa qáwimler payda bolıp, ol qáwimler bólinip shıqqannan keyin de áwelgi ózleri ajıralıp shıqqan qáwimlerdiń tilinen paydalanıwdı dawam ete beredi. Biraq hár qıylı sharayatlarǵa, túrli sebeplerge baylanıslı bólinip shıqqan qáwimlerdiń tillerinde burınǵı qáwim tiline salıstırǵanda ózgeshelikler payda bolıp, kem-kem ol ayırmashılıqlar ótkirlesip, kúsheyip, qashıqlasa baslaydı. Nátiyjede jańa tillerdiń kelip shıǵıwı ushın qolaylı jaǵday payda boladı. Solay etip, tuwısqan tiller áwelgi bir tildiń (sol tildiń iyesi bolǵan qáwimniń) bóliniw arqalı payda bolǵan dialektler tiykarında kelip shıqqan tiller bolıp sanaladı.

Tillerdiń payda bolıwı hám qalıplesiwiniń ekinshi bir jolı- birigiw (integraciya) usılı bolıp, bul jol menen túrli sebepler nátiyjesinde qáwimlerdiń birlesiwı, qáwimler awqamınıń dúziliwi menen olardıń hámmesi ushın belgili dárejede qatnas quralı xızmetin atqaratuǵın ulıwmalıq til kelip shıǵadı. ulıwmalıq qáwim tili menen birge burınǵı (qáwimler awqamı dúzilgenge shekemgi) ayırım qáwimlerdiń tili de qatnas quralı xızmetin atqarıwın dawam ete beredi. Bunday jaǵdayda burınǵı qáwimler tili qáwimler awqamınıń ulıwmalıq tiline qaraǵanda dialekt bolıp sanaladı. Qáwimler awqamınıń ulıwmalıq tili, ádette san jaǵınan kópshilikti quraytuǵın, basqa qáwimlerge qaraǵanda jetekshi orındı tutatuǵın kúshli bir qáwimniń tili tiykarında payda boladı. Qáwimler awqamı dáwirinde jámiyettiń rawajlanıw dárejesi júdá tómengi basqıshta boladı. Jámiyet rawajlanıw tariyxı qáwim aǵzalarınń óz ara qarım-qatnasınıń júdá bosań bolǵanlıǵın kórsetedi. Sonlıqtan da jetekshi qáwim tili tiykarında qalıplesken bir de qáwimler awqamınıń ulıwmalıq tili birden-bir qarım-qatnas quralı dárejesine ósip jetpegen. Qáwimler awqamındaǵı hár bir qáwim tiliniń (dialektiń) tásiiri kúshli boladı. Qáwimler awqamına tili jaqın bolmaǵan tuwısqan tilles emes qáwimler de kiriwi múmkin. Sonlıqtan qáwimler awqamında ulıwmalıq bir til payda bolǵan menen ol hámmege birdey túsinikli bolıp kete bermegen bolıwı múmkin.

Qáwim tillerinen keyin xalıq tiliniń qalıplesiw dáwiri qullıq jámiyetiniń ıdırap feodalizmniń payda bolıw dáwirine tuwra keledi. endi adamlar burınǵı qáwimlik dúzim dáwirindegidey tuwısqanlıq belgisine qarap emes, territoriyalıq ortaqlıq belgisine qarap tili, mádeniyatı boyınsha birlesetuǵın bolǵan. Belgili bir aymaǵında jasawshı hár túrli qáwimlerdiń birgelki jasaw sharayatın keltirip shıǵardı. Birdey mádeniyat, ulıwmalıq bir til qalıplesti. Biraq ta feodalizm tusında bir mámlekette jasawshı xalıq bir ulıwmalıq tilde sóylegeni menen olardıń tilinde jergilikli aymaqlıq dialektler de boldı. Burınǵı

¹ Н.Н.Миклухо-Маклай. Путешествие. 1940, т-I, 243-б.

qáwimlik dialektler jergilikli dialektler menen alması yamasa jergilikli ózgeshelikler tiykarında dialektler, sóylesimler (govorlar) payda boldı.

Aymaqlıq jaqtan bir pútin bekkemlengen mámleketlerdiń dúziliwi menen ondaǵı xalıqlar ortasında túrli qarım-qatnaslar (sawda-satıq, mádeniy hám.t.b.) kúsheydi. Sonıń nátiyjesinde mámleket soramında hámmege ortaq túsinikli qarım-qatnas quralı bolǵan xalıq tili maydanǵa keldi. Belgili bir mámlekettegi tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı ayırım dialektlerdiń yamasa tuwısqan tillerdiń ózara jaqınlasıwı nátiyjesinde xalıq tili qalıplesti. Bul dáwir tiykarınan qulshılıq imperiyalarınıń ıdırap, feodallıq mámleketlerdiń payda bolıw dáwirine tuwra keledi. Bunda adamlar tuwısqanlıq baylanısına qarap emes, al belgili bir territoriyada óz ara qalıń qatnasta jasaǵanlıǵı ushın jámlesti. Solay etip xalıqlar emes, aymaqlar bólip, qáwim awqamları ornına aymaqlıq jaqtan qatań shegaralanǵan jańa mámleketlik dúzim ornadı.

Mámlekettegi ulıwmalıq bir til sol mámlekette jasawshı tiykarǵı xalıqlarǵa ortaq, túsinikli bolıw kerek. Máselen, Rim imperiyasına qarastı túrli tilde sóylewshi xalıqlarǵa túsinikli til latin tili bolǵan. Al Vavilon hám áyyemgi Iran mámleketleriniń quramına hár qıylı tillerde sóylewshi kóplegen xalıqlar kirgen. olarda mámlekettegi hámme xalıqqa túsinikli ulıwmalıq bir til bolmaǵan.

Sol erte dáwirlerde basıp alǵan mámleket óz qarawına baǵındırılǵan mámleketlerdiń tillerin joq etip, óz tilin qabıl ettiriwge, solay etip bir ulıwma tildi ornatiwǵa kóp kúsh salǵan. Biraq bul urınıwlar kóbinshe orınlanbaǵan. Basıp alınǵan ellerdiń xalıqları eziwshilik, qullıq siyasatına kónbey, basqınshılarǵa qarsı óz erkinligin, mádeniyatın, tilin saqlap qalıw ushın mudamı gúres júrgizip otırǵan. Usı taqılette VII-VIII-ásirlerde arablar orta Aziyanı jawlap alǵannan keyin bul jerde jasawshı xalıqlarǵa, sonıń ishinde túrkiy tilles xalıqlarǵa da arab tilin endiriw siyasatı júrgizildi. Biraq óz tilin qansha qabıl ettiriwge urınǵanı menen arablar bul maqsetine tolıq erise almadı. Basıp alıwshılıqqa qarsı ayawsız gúresler alıp barıldı. Nátiyjede arab basqınshıları quwıp shıǵarıldı. Biraq olar óz dinin, musılman dinin taratıp úlgerdi. Arablar quwıp shıǵarılǵannan keyin de birden-bir din — musılman dini húkim súriwin dawam etti, arab tili diniy jámiyetshiliktiń tili bolıp qaldı. Sonıń menen birge bir qansha dáwirler dawamında arab tili ilimniń de tili bolıp, orta Aziyadan shıqqan kórnekli alımlar Ál Xorazmiy, Ál Farabiy, Ál Beruniy, Ibn Sina, Ulúgbek hám basqalar óz miynetlerin arab tilinde jazǵan. Arab basqınshılıǵı tusında jergilikli xalıqlardıń tiline, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline de kóplegen arab sózleri ótken. Bunday sózlerdiń kópshiligi dinge, mektepke, ilimge, mádeniyatqa baylanıslı sózler edi.

Jámiyet rawajlanıwınıń endigi basqışına, yaǵnıy kapitalizm sistemasınıń payda bolıw basqışına milliy tillerdiń payda bolıw, hám rawajlanıw dáwiri tuwra keledi. Milliy tildiń payda bolıwı milletlerdiń kelip shıǵıwı menen baylanıslı.

Milletlerdiń payda bolıwı bolsa, feodalizmniń qulaw hám kapitalizmniń qalıplesiw dáwirine saykes keledi. Milliy tillerdiń qalıplesiwi barlıq jerlerde birdey bola bermeydi. ol tillerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı, hár jerdiń óziniń sharayatına ılayıq hár qıylı boladı. Milliy til jergilikli dialekt hám sóylesimler (govorlar) menen óz ara baylanıslı

ráwishte rawajlanadı. Bul jaǵdayda jergilikli dialektler milliy tilge qosılıp, onı bayıtıp baradı, al geybir dialekt, sóylesimlerdi milliy til qısıp shıǵaradı.

Milliy tildiń ayrıqshalıǵı hám artıqmashılıǵı sonnan ibarat-bul til millettiń barlıq aǵzalarına, toparlarına, qatlamlarına birdey xızmet etedi. Sonlıqtan da milliy til sol millet wákilleriniń hámmesi tárepinen jaratılǵan ulıwma xalıqlıq qatnas quralı bolıp tabıladı.

Jámiyet aǵzalarınıń qarım-qatnaslarınıń kúsheyip barıwı, qalalar menen oraylardıń, mámlekettiń shetke, uzaqqa jaylasqan turǵınları menen de baylanıstıń kúsheyiw-bulardıń bári milliy tildiń rawajlanıwına sebepshi boladı. onıń ústine baylanıs quralları bolǵan radio, televidenie, oqıw orınları, mádeniy ilimiy mákemeler milliy ádebiy tildiń rawajlanıwına, úlken tásir etedi.

Bir jámiyetlik dúzim qulap, ornına jańa dúzim kelgeni menen milliy til joǵalıp, ornına jańa bir millet hám milliy til payda bolmaytuǵınlıǵı belgili. Jámiyetlik dúzim almassa da milliy til almaspaydı. Waqıttıń ótiwi menen jámiyettegi úlkenli-kishili ózgerislerdiń júz beriwi nátiyjesinde jańa sózlerdiń, sóz dizbekleriniń payda bolıwı, solay etip tildiń bayıp barıwı tábiyiy halat. Biraq tildiń fonetikalıq dúzilisi, tiykarǵı leksikalıq qorı, grammatikalıq qurılısı saqlanıp qala beredi.

Patsha Rossiyası qol astındaǵı bolǵan xalıqlar azatlıqqa shıǵıp, óz ana tillerin rawajlandırıw baǵdarında dáslepki jıllarda bir qansha imkaniyatlarǵa iye boldı. Jazıwı joq xalıqlar orıs grafikası tiykarındaǵı jańadan óz jazıwların islep shıqtı, oqıtıw isleri janlandırıldı, jańadan oqıw quralları dóretildi. Biraq barlıq aǵartıw isleri keńes húkimetiniń ideologiyası ushın xızmet etti, jergilikli xalıqlardıń milliy mápleri esapqa alınbadı. Ayrıqsha jeke adamǵa sıyıwıw siyasatınıń háwij alıwı menen kóp milletli mámleket birden bir mádeniyat-socialistlik mádeniyat, birden-bir ulıwma xalıqlıq til-orıs tili, birden-bir xalıq-keńes xalqı degenge usaǵan siyasat alǵa súrildi. Nátiyjede úlkenli-kishili milletlerdiń, xalıqlardıń tilleri qısımǵa ushırıp, qollanıw órisi kem-kem tarılıp bardı. Millet tilleri mámleketlik til dárejesine kóterilmedi. Kerisinshe, milliy respublikalarda is qaǵazları, májilisler, túrli mámleketlik, xojalıq qatnasların júrgiziw sáykes millet tillerinde emes, al tiykarınan orıs tilinde alıp barıldı.

Tildiń rawajlanıwı sol tilde sóylewshi jámaát aǵzalarınıń ósip, rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı boladı. Jámaáttiń ósip rawajlanıwı menen tili de bayıp, jetilisip baradı. Adamlar jámaáti rawajlanıwdıń qanday basqıshların basıp ótse, onıń tili de sonday basqıshlardan ótedi. Sonlıqtan hár bir jámiyetlik dúzimniń rawajlanıw dárejesine ılayıq tili boladı. eń dáslep urıw hám qáwim tili, keyin xalıq tili hám millet tili boladı. Urıwlıq tilden millet tili qalıplesemen degenge shekemgi aralıqtaǵı tillik ózgerisler evolyuciyalıq rawajlanıw jolların basınan keshirgen. Bir jámiyetlik dúzimnen ekinshisine ótiw menen tilde pútkilley ózgerip, basqa bir til kelip shıqpaydı. Kerisinshe, burınnan qollanıw kiyatırǵan til ómir súriwin dawam ete beredi. Jańa dúzimge ılayıq ózgerislerdi qabıl ete otırıp, til bayıp jetilisip baradı. Qayta qurıw mámlekette demokratiyanıń tereńlesiwine jol ashıp berdi. Bul turmıstıń barlıq tarawlarına tásir etti.

Al ózbekstan óz gárezsizligine erisiwi menen milliy qádriyatlardıń saqlanıwına hám rawajlandırılıwına úlken kewil bóline basladı. Xalıqtıń tiliniń, mádeniyatınıń rawajlanıwına keńnen jol ashıldı. ózbekstanda ózbek tili, Qaraqalpaqstanda qaraqalpaq hám ózbek tilleri mámleketlik til dep tán alındı. Bunday nızamnıń qabıl etiliwi qaraqalpaq hám ózbek tillerinen basqa tillerdiń rawajlanıwına tosıq bolmay, olardıń da erkin rawajlanıwına jol ashıldı. Nátiyjede milliy tillerdiń óz imkaniyatlarınan keńnen paydalanıwına jaǵday tuwdırıldı.

QOSIMSHA ÁDEBIYATLAR

- Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 130 -144 -betler;
Axanov. K. Til bilminiń negizderi. Almatı. 1973. 548-587-betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 186 -221- betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 465-527- betler;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 45- 80- betler.

VII BAP. SALISTIRMALI-TARIYXIY HÁM TIPOLOGIYALIQ TIL BILIMI

§ 74. Tillerdiń materiallıq usashǵı hám tuwısqanlıǵı

Tillerdiń tuwısqanlıǵı til birlikleriniń materiallıq usashǵı yamasa birdeyligi arqalı kórinedi. Durıs, heshqanday tuwısqanlıq qatnası, jaqınlıǵı joq, pútkilley basqa-basqa tiller ortasında da jekke-siyrek usashıq belgiler ushırasıp qalıwı da múmkin. Máselen, inglis tilindegi *a man* (adam) túrindegi seslik dúziliske iye bolǵan til birliği basqa tillerde de, atap aytqanda túrkiy tillerde de ushırasadı: ózbek tilinde *man* (adamǵa qarata aytilatuǵın almasıq), bolmasa qaraqalpaq tilinde baraman, adamman hám t.b. sózlerindeki *man* kómekshi morfeması. Hár túrli tillerde hár qıylı xızmet atqaratuǵın, seslik-materiallıq jaqtan usas til birlikleri kóplep ushırasadı. Biraq bunday tosınnan ushırasqan usashıqlar tillerdiń jaqınlıǵın, tuwısqanlıǵın ańlatpaydı.

Eki yamasa birneshshe tiller ortasındaǵı materiallıq-seslik jaqtan usashıqtıń sistemalı sıpatqa iye bolıwı arqalı ǵana tillerdiń tuwısqanlıǵı kórinedi. Máselen, orıs tilindegi *три* (úsh) sanlıq sózi azǵana seslik ózgerisler menen usınday sanlıq mánisin bildiriw maqsetinde kóplegen tillerde jumsaladı: *tris* (litva), *tres* (latin), *tres* (ispan), *trois* (francuz), *treis* (grek), *trays* (hind), *tri* (xett), *three* (inglis), *drei* (nemis). Bul tillerdegi dawıssız seslerdiń sáykes keliw halatı basqa sózlerde de ushırasadı. Máselen, orıssha *t*, inglizshe *th*, nemishe *d* sesleriniń sáykesligi mına sózlerde ushırasadı: orıssha *тонкий* (názik), inglisshe **thin** (názik orın), nemishe **dinn** (názik), orıssha **треск, трещать** (shıqırlaw, sıtırlaw), inglisshe **thrash, thresh** (urıw), nemishe **dreschen** (urıw); orıssha **тянут** (**tartıw**), inglizshe *thong* (qayıs, qamshı); nemishe *dehnen* (tartıw) hám t.b. Bunday jaǵdayda salıstırılatuǵın sózlerdiń mánileri birdey bolıwı da (*tri* sózi sıyaqlı), dál birdey bolmaǵanı menen tariyxıy jaqtan qaraǵanda usas bolıwı da (qalǵan sózlerdegi) múmkin.¹ Bul keltirilgen mısallar ol tillerdiń tuwısqanlıq (ol tillerdiń bári indo-evropa tiller semyasına kiredi) qatnasın kórsetedi.

Usı orında atap ótetuǵın bir jaǵday — eliklewish sózler, sonday-aq jas náresteniń háwildep dáslepki «tiliniń» shıǵa baslawı bir qatar tillerde usas bolıwı múmkin. Biraq bunnan hámme tiller ushın ulıwmalıq hám sheshiwshi rol oynaytuǵın juwmaq shıǵarıwǵa — tillerdiń kelip shıǵıwın usılar menen dálillewge bolmaydı. Durıs, ayırım eliklewish sózlerdiń birqansha tillerde azlı-kópli usashıq penen jumsalıwı yamasa birgelki bolıp keliwi (kukushka, tırna, toqıldawıq hám t.b.) tábiyiy halattay kórinedi.

Biraq kópshilik jaǵdayda materiallıq-seslik jaqtan usashıqtıń heshqanday «tábiyiy» sebepleri bolmaydı. Kópshilik jaǵdayda til tańbasınıń mazmunı menen onıń eksponentiniń materiallıq quramı ortasında onıń tábiyatınan kelip shıǵatuǵın tábiyiy baylanıs bolmaydı. orıs tilindegi *tri* sanlıq sózin *t,r,i*, sesleriniń qosındısınan turadı dep aytıwǵa heshqanday tábiyiy jaǵday sebepshi bolmaydı. Shınında da kórsetilgen tillerden

¹ Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987, 221-б.

basqa tillerde ol sózler pútkilley basqa seslerdiń tirkesiwi menen aytıladı. Máselen, úsh (qaraqalpaq tilinde), kolme (fin tilinde), sán (qıtay tilinde) hám t.b. sıyaqı pútkilley basqa seslik qurılısqa iye.

Materiallıq usaslıq eki tildiń bir-eki sózlerinde yamasa bir-eki affikslerinde ǵana ushırassa, onda bunı tosınnan bolǵan usaslıq dep túsiniw kerek. eger de usaslıq birneshe sózlerde hám morfemalarda qaytalana berse, olar mudamı birdey seslik sxemada tákirarlanıp tursa, onıń ústine bunday halat bir neshe tiller toparında ushırasıp otırsa, bunı hasla tosınnan bolǵan dewge bolmaydı. Kerisinshe, bunday usaslıq ol tillerdiń tariyxıy baylanısın ańlatıp turadı. Solay etip, materiallıq-seslik jaqtan sózler hám morfemalardıń usaslıǵı olardıń genetikalıq jaqtan jaqınlıǵın kórsetedi.

Tiller ortasında tariyxıy baylanıstıń túrleri kóp. Biraq solar ortasında kontaktlıq baylanıs penen tuwısqanlıq baylanıs ayrıqsha kózge túsedi. Tuwısqanlıq tillik baylanıs burınǵı bir tilden bóliniw (divergenciya) jolı menen bólinip ketken tuwıs tillerde áwelgi túp, negiz (*ata*) tilden qalǵan tillik birliklerdiń saqlanıp qalıwı arqalı kórinedi. Al kontaktlıq tillik baylanıs xalıqlardıń geografıyalıq, aymaqlıq jaqtan qońsılas jasawı nátiyjesinde tillik birliklerdiń ótiwi arqalı kórinedi. Solay etip tillerdiń kontaktlıq baylanısı sózlerdiń, morfemalardıń, ayırım sóz dizbekleriniń basqa tilden ótiwi arqalı ámelge asadı. Biraq barlıq til birlikleri bir tilden ekinshisine awısa bermeydi. Ayırım til birlikleri ádette basqa tilge awıspaydı. Bunday til birlikleri qatarına sáykes grammatikalıq kategorıyalardıń kórsetkishleri bolǵan forma dóretiwshi affiksler, sonday-aq kómeکشi sózler kiredi. Bunnan tısqarı mánili sózlerdiń ayırım toparı da basqa tillerge awısa bermeydi. Máselen, adam músheleriniń atları, jaqın tuwısqanlıqtı ańlatatuǵın sózler, sanlıqlar (ayırıqsha birden onǵa shekemgi sanaq sanlar), feyiller (ayırıqsha, ápiwayı háreketti ańlatatuǵın feyiller) hám t.b. eger de qanday da bir tiller toparında joqarıda kórsetilgen tillik birlikler, ásirese forma dóretiwshi affiksler túrindegi materiallıq usaslıq sistemalı túrde ushırassa, bunday usaslıqtı tillerdiń óz ara tásiiri yamasa tillik birliklerdiń bir tilden ekinshisine awısıwı dep qarawǵa bolmaydı. Kerisinshe, bul usaslıq ol tillerdiń tuwısqanlıǵı, burın ómir súrgen bir tildiń tariyxıy jaqtan dawam ettiriliwiniń kórinisi dep qaralıwı kerek. Kórneкли francuz lingvisti Antuan Meye (1866-1936) «Ekewi de burınǵı belgili bir tildiń eki túrli evolyuciyasınıń nátiyjesinde kelip shıqqan bolsa, onday eki til tuwısqan tiller dep ataladı»¹ dep jazǵan edi.

Túrli evolyuciyalıq rawajlanıw nátiyjesinde kem-kem tuwısqan tillerge aylanǵan, sol tuwısqan tillerdiń túp tiykarı bolıp sanalatuǵın eń dáslepki til ata til (праязык) yamasa negiz til (язык основа) dep, al óz ara tuwısqan tillerdiń jıynaǵı tiller semyası dep ataladı.

Tillerdiń rawajlanıwındaǵı divergenciya mudamı konvergenciya menen almasıp, shatısıp baradı. Belgili bir sebepler menen xalıq óz tilinen tısqarı basqa tildi de ózlestiredi. ózge tildi ózlestiriw óz ana tiliniń tásiiri astında ózlestirilip atırǵan til normaların massalıq túrde buzıw menen alıp barıladı. Aborigenler (jergilikli xalıq)

¹ А.Мейе. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., Л., 1938, 50-б.

kelgindilerdiñ tilin ózlestiriwde eriksiz, biraq turaqlı túrde ózleriniñ seslerdi aytıwdağı kónlikpelerin, sóz jasaw modellerin, sintaksislik dúzilmelerin endire otırıp, úyreniliwshi tildegi qıyınshılıq tuwdıratuǵın ózinshelik ózgesheliklerdi óz tili tiykarında ózlestirip baradı.

Eger aborigenler kópshilikti qurasa, eger olar jańa ózlestirilgen tildi óz tili tiykarında buzıp qollansa, bul mıńlaǵan ret qaytalansa, buzılǵan tillik qubılıslar aborigenlerdiñ jańadan qalıplesken tilinde normaǵa aylanadı. Solay etip til jańa, basqa bir seslik kóriniske, grammatikalıq qurılısqa, sózlik quramǵa iye boladı.

Konvergenciya usılı arqalı payda bolǵan tildiñ quramında substrat¹ qubılısı boladı. Substrat aborigen hám basıp alıwshılar tiliniñ shatısıwınıñ (aralısıwınıñ) nátiyjesinde payda boladı. Jeńgen til jeńilgen tilden sózlerdi, ayırım seslerdi hám morfemalardı qabıl etedi. Jeńgen tildegi jeńilgen tildiñ elementleri substrat dep ataldı.

Substrat máselesi tek lingvistikanıñ ǵana máselesi emes, sonıñ menen birge bul tariyx, etnografiya, arxeologiya, antropologiya ilimleriniñ de máselesi bolıp esaplanadı. Tillik substrattı etnikalıq substrattan bólip qarawǵa bolmaydı. «Shınında da biz, mısalı, Franciyadaǵı kelt substratı tuwralı aytqanda, eń aldı menen francuzlardıñ óziniñ roman tiline kiriwine qaramastan, genetikalıq jaqtan, kelt xalqı Rim jawlap alıwshılıǵına deyin franciyanı mákan etken gallar menen baylanıslı ekenligin fakt retinde kórsetemiz. Bul fakt olardıñ tiline de tásir etpey qoymadı»² Rim jawlap alıwshılıǵı nátiyjesinde Franciyanıñ burınǵı jergilikli xalqı bolǵan kelt (gall) hám Ispaniyanıñ jergilikli xalqı bolǵan iberiyler latin tiline ótti. Bunda latin tili tiykarında qalıplesken francuz hám ispan tilleri jergilikli kelt, iberiy tilleriniñ elementlerin qabıl etken.

Tatar, udmurt xalıqlarınıñ qońsılas jasawı nátiyjesinde udmurt tilinde affrikat dsh sesiniñ payda bolǵanlıǵı qánigeler tárepinen tastıyqlanadı.³

Evenklerdiñ yakut tiline ótiw qubılısı kóp jıllardan berli dawam etip kelmekte. Usı sebepli yakut tilinde ayırım dialektler de payda bolǵan.

Evenklerdiñ bir toparı bolǵan dolganlar yakut tilin qabıllap, búgingi kúnde dolgan tili yakut tiliniñ bir dialekti retinde qaraladı. Solay da elege shekem dolgan tilinde yakut tilinde joq geypara tillik qubılıslar ushırasadı. Bunday ózgeshelikler qatarına sozımlı dawıslılar menen diftonglardıñ joyıla baslawın, ayırım almasıqlardıñ atlıqqa anıqlawısh bolıp keliwin kórsetiwge boladı⁴.

Yakut tilinde toǵız seplik bolsa, al basqa túrkiy tillerde altı seplik bar. Yakut tilindegi bul ózgeshelik tungus-manchjur tilleriniñ tásirinen dep sanaladı.⁵

Til biliminde superstrat degen de termin bar. Aborigenler menen basıp alıwshılar tilleriniñ gúresi nátiyjesinde ayırım jaǵdayda jergilikli til jeńip shıǵıwı múmkin. eki

¹ Substrat – latinsha substratum – «tómengi qatlam» degendi bildiredi.

² В.Н.Ярцева. Теория субстрата в истории языкознания. –«Доклады и сообщения Института языкознания», Вып. IX, 1956, 15-б.

³ Б.А.Серебренников. Проблемы субстрата. – Доклады и сообщения Института языкознания. Вып. IX, 1956, 43-б.

⁴ Е.И.Убрятова. Взаимодействие языков на материале взаимоотношений якутского эвенкийского языков –«Доклады и сообщения Института языкознания» Вып. IX, 1956, 87-88-б.б.

⁵ Общее языкознание. М., 1970, 222-223-б.б.

tildiń básekilesligi jaǵdayında eń aqırında jeńip shıqqan jergilikli til kelgindilerdiń tiliniń ayırım táreplerin, elementlerin ózine qabıl etip úlgeredi. Bunday jol menen basqa til elementleriniń ótiwi superstrat dep sanaladı. Buǵan mısıl retinde normand basıp alıwınan keyin uzaq jıllar dawamında francuzlardıń inglisler ústinen ústemligi nátiyjesinde inglis tilinde payda bolǵan francuz tiliniń tásin kórsetiwge boladı.

Tillerdiń baylanısı leksika tarawında anıǵıraq kórinedi. Máselen, túrkiy tillerde orıs tilinen, arab-parsı tillerinen engen sózler kóplep ushırasadı. olardıń ishinde jazba til arqalı ótkenleri ózgeriske ushıramastan, túrkiy tillerdiń fonetikalıq nızamlarına baǵınbaǵan halında jumсалadı. Solay etip ol sózlerdiń sırttan kirgeni bilinip turadı. Ádette sózler tillik birlikler ortasında eń beyimleskish, bir tilden ekinshisine ótiwge beyim boladı. Bir tilden ekinshi bir tilge sóz awısıwı ushın etnikalıq superstrattıń bolıwı shárt emes. óytkeni sóz awısıw tillerdiń shatısıwın kórsetpeydi.

§ 75. Tillerdiń klassifikaciyası

Dúnya júzinde tillerdiń sanı haqqında anıq maǵlıwmat beriw qıyın. Kópshilik miynetlerde dúnyada 3 mın átirapında tiller ómir súredi delinetuǵın bolsa, keyingi dáwirde dúnyada shama menen 2500 den 7000 aralıǵında tiller bar dep kórsetiledi. Dúnyada neshe til bar ekenin hesh kim de anıq aytıp bere almaydı. Bunıń sebepleri bar. Bunnan tısqarı tillerdi klassifikaciya etiwdiń de birden-bir usılı joq. Tillerdiń sanı jóninde anıq maǵlıwmattıń bolmawınıń baslı sebebi tiller menen dialektlerdiń anıq shegarası joq. Qaysıları ayrıqsha til, al qaysıları bir tildiń dialektleri? degen sorawǵa anıq bir qıylı juwaptıń bolmawı tildiń anıq muǵdarın belgilewde qıyınlastıradı. Dúnya júzi tilleriniń hámmesi tolıq hám hár tárepleme izertlenip, olardaǵı dialektlerdiń muǵdarı ilimiy jaqtan dálillengende ǵana tillerdiń sanı tolıq hám durıs kórsetiliwi múmkin. Dúnya júzi tilleri ortasında qáwim tilleri de (Amerika indeecleriniń tili hám Afrikada ayırım tiller), xalıq tilleri de, millet tilleri de bar. Búgingi kúnde dúnya júzinde jeti xalıq aralıq tiller bar. olar inglis tili, ispan tili, arab tili, orıs tili, francuz tili, nemec tili, portugal tili bolıp sanaladı. Bul xalıq aralıq tillerdiń hár biri bir emes, al birneshshe mámleketlerdiń aymaqlarına taralǵan. Bunıń ózine tán tariyxıy sebepleri de bar, álbette. Xalıq aralıq tillerdi júdá kóp adamlar qollanadı. Biraq xalıqaralıq til bolıw ushın kóp adamnıń sóylewi baslı ólshem bola almawı da múmkin. Dúnya júzinde eń kóp adam sóyleytuǵın tiller qatarına tómendegiler kiredi: Qıtay tilinde 1075 mln., inglis tilinde 514 mln., ispan tilinde 425 mln., orıs tilinde 275 mln., arab tilinde 256 mln., bengal tilinde 215 mln., portugal tilinde 194 mln., indoneziya tilinde 176 mln., francuz tilinde 129 mln adam sóylesedi. Sóyleytuǵın xalıqtıń sanı boyınsha qıtay tili birinshi orındı iyeleydi, sonday-aq bengal, indoneziya tillerinde de júdá kóp adam sóyleydi. Biraq bul tillerdiń úshewi de xalıqaralıq tiller qatarınan orın almaydı. Sebebi, ol tiller xalıqaralıq maydanda úlken áhmiyetke iye emes.

Dúnyada eń az sandaǵı adamlar toparı sóylesetuǵın tiller de ushırasadı. Buǵan Afrikadaǵı Polineziya qáwim tilleri, Amerikadaǵı indeeclerdiń tili, Daǵıstandaǵı hár

awıldıń tilleri kiredi. Tildıń jasawı, dawam etiwı ushın keminde 100 mın adam sol tilde sóylewi kerek. Internetten alınǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda búgingi kúnde 400den aslam til joq bolıp ketiw aldında tur. Házir tómendegi tillerde 100 den az sandaǵı adamlar sóleydi: Afrikada bikia tilinde 1, gounda tilinde 30, elmola tilinde 8 adam, Amerikada texulge tilinde 30, itonama tilinde 100, kagunla tilinde 35, chinuk tilinde 12, kansa tilinde 19 adam, Rossiyada kerek tilinde 2, udege tilinde 100 adam, Avstraliyada alaua tilinde barlıǵı bolıp 20 adam sóleydi. Tilekke qarsı, búgingi kúni bul atalǵan tillerdiń joǵalıp ketken bolıwı da itimal. 1996-jılı AQSh ta indeeclerdiń Siu qawiminiń eń sońǵı wákili Qızıl Jamǵırlı Bult ismli adam álemnıń ótti. óliminen aldın Smicon institutı xızmetkerlerine óz tilinde biraz sózler, qosıq qatarın jazıp qaldırǵan. Ilim ushın bul estelik oǵada úlken áhmiyetke iye. Tilekke qarsı, joǵalıp ketken barlıq tiller jazılıp qaldırılǵan emes. Dúnya tilleriniń bir mámleket soramındaǵı til hám az sanlı xalıq sóleytuǵın tiller, óz aldına ayrıqsha til hám dialektler hám t.b. dep bóle beriw múmkin. Biraq til biliminde tillerdi klassifikaciyalawda eki baǵdardan, eki túrli kóz qarastan klassifikaciyalaw keńtarılǵan. Birinshisi-geneologiyalıq klassifikaciya. Bunda tillerdi klassifikaciyalawda olardıń kelip shıǵıw negiziniń (materiallıq negiziniń) bir ekenligine tiykarlanadı. ekinshisi-tipologiyalıq (morfologiyalıq) klassifikaciya. Bunda tillerdi klassifikaciyalawda olardıń kelip shıǵıwınan ǵárezsiz halda grammatikalıq jaqtan ulıwmalıq belgileriniń bolıwına tiykarlanıladı.

Tillerdiń geneologiyalıq klassifikaciyası tillerdiń hám ol tillerde sóylewshi xalıqlardıń tariyxıy táǵdiri menen tikkeley baylanıslı bolıp, ol leksikalıq hám fonetikalıq, onnan keyin barıp grammatikalıq salıstırıwları qamtıydı hám tillerdiń tuwısqanlıq baylanısın anıqlaydı. Tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyası tillerdiń strukturalıq-sistemalıq ayrıqshalıqlarına hám tiykarınan grammatikalıq, ásirese morfologiyalıq ózgesheliklerine súyenedi.

§ 76. Tillerdiń geneologiyalıq klassifikaciyası

Dúnya tilleriniń geneologiyalıq¹ klassifikaciyası tillerdiń tuwısqanlıǵına, bir ata tilden tarqaǵanlıǵına tiykarlanadı. Sonıń menen birge bunda tildıń seslik sistemasınıń, sózlik quramınıń, grammatikalıq qurılısınıń jaqınlıǵına súyeniledi. Tillerdi geneologiyalıq jaqtan klassifikaciyalawda tillerdiń rawajlanıw tariyxın salıstırıp izertlew oǵada úlken áhmiyetke iye boladı. Usas sózlerdiń, grammatikalıq formaların bolıwı, seslik ózgerislerdiń bir topar tillerde saykes keliwi—bulardıń bári geneologiyalıq jaqtan tillerdi klassifikaciyalawda esapqa alınadı. Usı tiykarda tiller toparlarǵa bólinedi.

Tillerdegi usaslıq, tuwısqanlıq belgilerdi salıstırıp izertlegende ulıwma adamzat tiliniń hámmesine ortaq bolǵan lingvistikalıq qubılıslardı bul máselege shatastırıwǵa bolmaydı. Máselen, barlıq tiller de seslik til boladı. Soǵan baylanıslı dúnya tilleriniń

¹ Geneologiyalıq – grekshe geneologia-“tuwısqanlıq” (родословная) sózinen qalıplesken atama.

hámmesine tán seslik qubılıslar ushırasadı: barlıq seslik tillerde dawıslı hám dawıssızlar boladı; barlıq tillerde sóylew aǵzaları til seslerin dóreledi; sóylew aǵzalarınıń imkanıyatı barlıq tillerde de sheksiz emes; barlıq tillerde de r sıyaqlı dirildewik sesti aytıwda ya úlken til (kópshilik dúnya tillerinde), ya kishkene til (másten, francuz tilinde), ya erinler (ayırım afrika tillerinde) dirildi payda etiliwi arqalı jasaladı. Biraq bunday ulıwmalıq ol tillerdiń tuwısqanlıǵın bildirmeydi. Bir topar tiller bir semyaǵa kiretuǵın tuwısqan tiller bolıwı ushın kópshilik sózlerdiń semantikalıq mánileri jaqın bolıwı, grammatikalıq kategoriyaları menen formalarında, seslik dúzilisinde usaslıqlardıń bolıwı talap etiledi.

«Semya» degen antropologiyalıq túsinikti bildiretuǵın atama til biliminde basqasharaq mániste—kelip shıǵıw negizi birdey bolǵan bir topar tiller jámlesligi degen mániste jumсалadı. Másten, túrkiy tiller toparınıń bir semyaǵa kirgiziliw sebebi olardıń bári ulıwma túrkiylik bir negizden payda bolǵan; francuz, ispan, italyan, portugal, rumın hám t.b. tillerdiń bir toparǵa, roman tilleri semyasına kiriw sebebi—olardıń bári bir negizden (latın tilinen) kelip shıqqan. ol tillerdiń bir negizden taralıwın biologiyalıq qubılıs retinde qarawǵa bolmaydı. Kerisinshe, bunı tereń jámiyetlik, tariyxıy qubılıs retinde qaraw kerek.

Tillerdiń bir semyaǵa kiriwi menen olardıń óz ara jaqınlıq dárejesin birdey dep esaplawǵa bolmaydı. olardıń bir-biri menen ara qatnasları hár qıylı boladı: birewleri bir-birine oǵada jaqın, usas bolıp, biriniń tiline ekinshisi ańsat túsineuǵın bolsa, al bir semyadaǵı gey bir tiller bir-birinen qashıq bolıwı, ol tilde sóylewshiler bir-birin qıyınshılıq penen túsiniwi yamasa túsinebi de múmkin. Bir semyaǵa kiretuǵın tillerdiń sózlik qorı, grammatikalıq qurılısı, seslik sisteması jaǵınan ulıwmalıq tárepleriniń bolatuǵınlıǵı sózsiz, biraq usaslıqtı kórsetetuǵın bul belgiler hámme tillerde birdey dárejede emes. Túrkiy tiller semyasına kiretuǵın qaraqalpaq, qazaq, noǵay tilleri bir-biri menen, sonday-aq azerbayjan, türk tilleri bir-biri menen júdá jaqın. Indo-evropa tiller semyasına kiretuǵın orıs, ukrain, belorus tilleri bir-biri menen, sonday-aq, chex, polyak, slovak tilleri bir-biri menen jaqın. Bir semyaǵa kiretuǵın tillerdiń ara-qatnasları—alıs, jaqınlıǵı, hár qıylı bolǵanlıqtan ol tiller taǵı da maydaraq toparlarǵa bólinedi. Másten, indo-evropa tilleriniń ózi slavyan tilleri, roman tilleri, german tilleri, indiya tilleri, iran tilleri toparlarına bólinedi. ol toparlar taǵı da maydaraq bóleklerge bólinedi: slavyan tili shıǵıs slavyan, batıs slavyan tillerine, shıǵıs slavyan tilleri orıs, belorus, ukrain tillerine bólinedi. Túrkiy tilleri de birneshshe toparlarǵa bólinedi. eń aldǵı menen batıs xun hám shıǵıs xun toparına bólinedi. Batıs xun toparı bulǵar, oǵuz, qıpshaq, qarluq toparına bólinedi. Tillerdiń geneologiyalıq klassifikaciyasınıń tariyxı til bilimindegi salıstırmalı tariyxıy metodtıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı boladı. Inglis alımı Vilyam Djonz (1746-1794) eski sanskrit qol jazbaların hám házirgi hind tillerin úyrene otırıp, sanskrit tili menen grek, latın tilleriniń túbiri hám grammatikalıq formaları ortasındaǵı usaslıqlardı salıstıra otırıp, bul usaslıqlardıń tosınnan bolmaǵanlıǵın, bul usaslıqlar bir negizge barıp tireletuǵın ol tillerdiń tuwısqanlıǵın ańlatatuǵınlıǵın, sonday-

aq sanskrit, grek, latin tillerinen tısqarı bul semyağa german, kelt, iran tilleriniń de kiretuǵınlıǵın kórsetedi.

Franc Bopp (1791-1867) óziniń izertlewlerinde indoevropa tilleriniń tuwısqan tiller ekenligin dálillewde túbirlerdiń, sózlerdiń usaslıq belgisine qaraǵanda grammatikalıq flekciya qubılısına úlken áhmiyet beriw kerekligin, flekciya qubılısınıń tosınnan usas bolıwı yamasa bir tilden bir tilge ótiwi múmkin emesligin atap kórsetti. Indoevropa tilleriniń negiz tili sanskrit ekenligin dálilley otırıp, Bopp indoevropa tiller semyasına jat bolǵan malay hám ayırım kavkaz tillerinde usı toparǵa kirgiziwge háreket etti. óziniń bul kóz qarastırın Franc Bopp 1833-jılı járiyalǵan «Sravnitelnaya grammatika indogermanskix (indoevro-peyskix) yazıkov» miynetinde bayanladı.

Salıstırmalı-tariyxıy izertlewlerdiń kórnekli avtorlarınıń biri daniyalı alım Rasmus Kristian Rask (1787-1832) boldı. ol island tilin eń dáslep grenland, bask, kelt tilleri menen onnan keyin norveg tili menen, keyin skandinav tilleri bolǵan shved, dat tilleri menen hám sońında german tilleri menen salıstıra otırıp, bul tillerdiń grek hám latin tilleri menen tuwıs tiller ekenin dálilledi. Biraq ol óz izertlewlerinde sanskrit tili materialların paydalanadı.

Lingvistikada salıstırmalı-tariyxıy izertlewler kórnekli francuz alımı A.Meye (1866-1936), orıs alımı A.X.Vostokovlardıń atları menen baylanıslı. Sonday-aq bul tarawdıń kórnekli wákilleri kelt tilleri boyınsha Yogann Kaspar Tseys (1806-1855), roman tilleri boyınsha Fridrix Dic (1794-1876), grek tili boyınsha Georg Kurcice, german tilleri boyınsha Yakob Grim (1785-1868), sanskrit boyınsha Teodor Benfey (1818-1881), slavyan tilleri boyınsha Frantishk Mikloshich (1818- 1891), baltıq tilleri hám nemec tili boyınsha Avgust Shleyxer (1821-1868), orıs tili boyınsha F.I.Buslaev (1818-1897) hám basqalar bolıp sanaladı.

Eki jüz jıldan aslam dáwir dawamında júrgizilgen salıstırmalı-tariyxıy izertlew jumıslarınıń nátiyjelerine tiykarlana otırıp dúnya tilleriniń genealogiyalıq klassifikaciyası jasalǵan. Bunda tiller semyası toparlarǵa, ol toparlar óz gezeginde onnan da kishi toparlarǵa bóliniw principlerine tiykarlanılǵan. Álbette, bunday etip tillerdi toparlarǵa bóliwde belgili bir ólshemlerge súyeniledi.

Tómende A.A.Reformatskiy tárepinen tayarlanǵan dúnya tilleriniń genealogiyalıq klassifikaciyası berildi.¹

I. Indoevropa tilleri.

Indoevropa tilleri semyasına hind, iran, slavyan, baltıq, german, roman, kelt, grek, alban, arman tilleri toparları kiredi.

1. Hindstan tilleri toparı. Bul tillerdiń toparına 96 janlı tiller kiredi.

1) *hind hám urdu tilleri* (bular ekewin bir atama menen hindustan tili dep te ataydı). Bul birden-bir jańa hind ádebiy tiliniń eki túrli kórinisi bolıp sanaladı. Urdu-Pakistanniń (paytaxtı Islamabad) mámleketlik tili. ol tilde 180 millionnan aslam adam sóyleydi, arab álipbesi tiykarındaǵı jazıwına iye. Hind tili Indiyaniń (paytaxtı Jańa Deli) mámleketlik

¹ А.А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1967, изд. четвертое, 407-450 б.б.

tili bolıp, ol tilde 450 millionnan aslam adam sóyleydi, eski hind jazıwı devanagaden paydalanadı;

2) *bengal tili*. Bunda 100 milionnan aslam adam sóyleydi (Pakistan hám Indiyada);

3) *pandjab tili*. Bul tilde 40 milionnan aslam adam sóyleydi (Pakistan hám Indiyada);

4) *laknda tilles* xalıqlardıń tili (donat tili) 12 milionnan aslam adam sóyleydi (Pakistanda);

5) *sindxi tili*. Bul tilde 7 million adam sóyleydi (Pakistan hám Indiyada);

6) *radjastxani tili*. Bul tilde million adam sóyleydi (Indiyada);

7) *budjarabi tili*. Bul tilde 22 millionnan aslam adam sóyleydi;

8) *maratxi tili*. Bunda 40 millionnan artıq adam sóyleydi (Indiyada);

9) *singal tili*. Bul tilde 8 million adam sóyleydi (Tseylonda);

10) *nepal tili*. Bul tilde 6 millionnan aslam adam sóyleydi;

11) *bixar tili*. Bul tilde 55 millionğa jaqın adam sóyleydi (Iniya hám Neapalda);

12) *oriya tili*. Bul tilde 20 millionğa jaqın adam sóyleydi (Indiyada);

13) *assai tili*. Bul tilde 7million adam sóyleydi (Indiyada);

14) *kashmir tili*. Bul tilde 3 millionğa jaqın adam sóyleydi (Indiyada);

15) *cıgan tili*. Bul tilde 1 millionnan aslam adam sóyleydi.

Bulardan tısqarı óli tillerden sanskrit, pali, prokrit tilleri usı tiller toparına kiredi. Sanskrit áyyemgi hind klassik ádebiyatınıń tili bolıp, bul tilde «Maxabxarata-Bxaratlardıń ullı sawashı haqqında» dástanı, «Xito padesha»- «Jaqsı násiyat» kitapları jazılğan. Bul tilde diniy, ádebiy bay jazba miyras qaldırılğan. Bizıń eramızdan burınǵı IV ásirde Panini tárepinen birinshi «Sanskrit grammatikası» dóretilgen.

2. Iran tilleri toparı. Bul tiller toparına onnan aslam janlı tiller kiredi:

1) *parsı tili*. Bul tilde 30 millionnan aslam adam sóyleydi. ol Irannıń (paytaxtı Tegeran) mámleketlik tili bolıp, arab jazıwınan paydalanadı;

2) *pushtu-dari tilleri*. Bul tillerde 15 millionnan aslam adam sóyleydi. ol Awғанıstannıń (paytaxtı Qabul) mámleketlik tili bolıp, arab jazıwın qollanadı;

3) *kurd tili*. Bul tilde 3 millionnan aslam adam sóyleydi. olar Turkiya, Iran, Irak, Siriya hám JMDA ellerinde jasaydı;

4) *tájik tili*. Bul Tájikstan Respublikasınıń (paytaxtı Dushanbe) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 2 millionnan aslam adam sóyleydi;

5) *boluchi (beludj) tili*. Bul tilde 2 millionnan artıq adam sóyleydi, olar Pakistan, Iranda jasaydı;

6) *osetin tili*. Bul til Osetiya Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp, ol tilde 600 mıńnan aslam adam sóyleydi. Osetinler alan-skiflerdiń áwladları bolıp sanaladı.

Bulardan tısqarı tat, talış tilleri iran tilleri toparına kiredi. óli tillerden eski parsı tili, pexlevi tili, soǵdı tili, xorezmiy tili, skif (alan) tili, sak (xatan) tilleri kiredi.

3. Slavyan tilleri toparı. Bul topaǵa kiretuǵın tiller Shıǵıs Slavyan, Qubla Slavyan, Batıs Slavyan tilleri toparı bolıp bólinedi.

A. Shıǵıs slavyan tilleri. Bul tillerge orıs, ukrain, belarus tilleri kiredi. ol tillerde kirill jazıwı qollanıladı.

1) *orıs tili*. Bul til Rossiyanıń (paytaxtı Moskva) mámleketlik tili bolıp, onda 150 millionnan aslam adam sóyleydi. Sonıń menen birge orıs tili xalıqaralıq tillerdiń biri bolıp sanaladı;

2) *ukrain tili*. Bul til Ukrainanıń (paytaxtı Kiev) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 45 millionǵa jaqın adam sóyleydi;

3) *belarus tili*. Bul til Belarusıyanıń (paytaxtı Minsk) mámleketlik tili. ol tilde 10 million adam sóyleydi.

B. Qubla slavyan tilleri. Bul tilge tómendegi tiller kiredi:

1) *bolgar tili*. Bul til Bolgariyanıń (paytaxtı Sofiya) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 9 million adam sóyleydi;

2) *makedon tili*. Bul tilde sóylewshiler Makedoniyada jasaydı, onda 1,5 million adam sóyleydi;

3) *serb-xorvat tilleri*. Bul tillerde 13 millionǵa jaqın (serbler 8 million, xorvatlar 5 mlnǵa jaqın) adam sóyleydi. Serb tili Serbiyanıń (jazıwı kirill), xorvat tili Xorvatiyanıń (jazıwı latinsha) mámleketlik tili.

Bul tiller bólinip ketpesten burın Yugoslaviyanıń mámleketlik tili edi;

4) *sloven tili*. Bul til Sloveniyanıń mámleketlik tili, onda 2 millionǵa jaqın adam sóyleydi, latin jazıwınan paydalanadı. Bólinip ketpesten burın Yugoslaviyanıń mámleketlik tilleriniń biri edi;

5) *eski slavyan* yamasa eski shirkewlik slavyan tili. Bul til óli tillerden biri bolıp, ol glagolica hám kirillica jazıwılarınan paydalanǵan hám xristian dininiń taralıwı menen eski bolgar tilinen payda bolǵan orta ásirlerdegi slavyan tili edi. Katolik dininiń keńnen taralıwı hám katolik dinine ótiwdiń kúsheyiwı menen batıstıń tásiiri astında, latinlasıwdıń nátiyjesinde eski slavyan tili óziniń háreketin toqtatıp, óli tiller qatarına ótken edi. eski shirkewlik slavyan tili orıs ádebiy tiliniń bir kórinisi bolıp sanaladı.

V. Batis slavyan tilleri. Bul toparǵa tómendegi tiller kiredi:

1) *chex tili*. Bul til Chexiyanıń (paytaxtı Praga) mámleketlik tili bolıp, onda 10 millionnan artıq adam sóyleydi, latinlastırılǵan jazıwdan paydalanadı;

2) *slavak tili*. Bul til Slavakiyanıń (paytaxtı Bratislava) mámleketlik tili bolıp, onda 5 millionǵa jaqın adam sóyleydi, latin álipbesine tiykarlanǵan jazıwına iye;

3) *polyak tili*. Bul til Polshanıń (paytaxtı Varshava) mámleketlik tili bolıp, onda 40 millionnan aslam adam sóyleydi, latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwına iye;

Bulardan tısqarı kashub (Polshada 200 mınǵa jaqın adam), serb-luj (Germaniyada 150 mınǵa jaqın adam) tilleri, sonday-aq polab, pomar óli tilleri Batis slavyan tillerine kiredi.

4. Baltıq tilleri toparı. Buǵan tómendegi tiller kiredi:

1) *litva tili*. Bul til Litva respublikasınıń (paytaxtı Vilnyus) mámleketlik tili bolıp, onda 2,5 millionnan aslam adam sóyleydi, latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwına iye;

2) *latish tili*. Bul til Latviya respublikasınıń (paytaxtı Riga) mámleketlik tili bolıp, onda 1,5 million adam sóyleydi, latin álipbesi taykarındaǵı jazıwına iye;

3) *prus tili*. Buringı shıǵıs Prussiyada XVII ásirge shekem jasaǵan óli til bolıp sanaladı.

5. German tilleri toparı. Bul arqa german, batıs german, shıǵıs german tilleri bolıp úshke bólinedi.

A. Batıs German tilleri:

1) *inglis tili*. Bul tilde sóylewshiler Ullı Britaniyada, Irlandiyada, Arqa Amerika shtatlarında, Kanadada, Qubla Amerikada jasadı hám olar 400 millionnan aslam adamdı quraydı. Inglis tili Ullı Britaniyanıń (London), Amerika Qurama Shtatınıń (Vashington), Kanadanıń (Ottava) mámleketlik tili bolıp sanaladı, ózgertilmegen latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwdan paydalanadı. Bul til xalıq aralıq áhmiyettegi til bolıp esaplanadı;

2) *nemis tili*. Bul til Germaniya Federativ Respublikasınıń (Berlin), Avstriya Respublikasınıń (Vena) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 100 millionnan aslam adam sóleydi, latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwına iye. Nemis tili dúnyadaǵı eń úlken xalıqaralıq tillerdiń biri;

3) *golland tili*. Bul til paytaxtı Amsterdam bolǵan Gollandiyanıń mámleketlik tili bolıp, onda 13 millionnan aslam adam sóleydi. Sonday-aq Gollandiyadan kóshirilgen Qubla Afrikada jasawshı burlar golland tiliniń bir kórinisinde sóleydi.

B. Arqa German (Skandinaviya) tilleri:

1) *daniya tili*. Bul til Daniyanıń (paytaxtı Kopengagen) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 5 million adam sóleydi. XIX ásirdeń aqırına shekem Norvegiya ushın da ádebiy til xızmetin atqarǵan, latin álipbesine tiykarlanǵan jazıwına iye;

2) *shved tili*. Bul til Shveciyanıń (paytaxtı Stokgolm) mámleketlik tili bolıp, onda 9 millionǵa jaqın adam sóleydi, latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwdan paydalanadı;

3) *norveg tili*. Bul til Norvegiyanıń (paytaxtı Oslo) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 4,5 million adam sóleydi, latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwına iye. Norvegiyada dáslep daniya tili (XIX ásirdeń aqırına shekem daniya ádebiy tili) bolǵan. Házirgi dáwirde eki ádebiy tili: daniya tiline jaqın kitabıy til (riksmol yamasa bukmol dep ataladı) hám norveg dialektine jaqın ádebiy til (lamsmol yamasa nyunar dep ataladı) qollanıladı; latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwına iye;

4) *island tili*. Bul til Islandiyanıń (paytaxtı Reykiyavik) mámleketlik tili bolıp, onda 250 mınnan aslam adam sóleydi, latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwdan paydalanadı.

V. Shıǵıs German tilleri. Bul toparǵa vestgot hám ostgot óli tilleri kiredi. orta ásirlerdegi Ispaniya hám Arqa Italiya gotikalıq mámleketleriniń tili vestgot tili bolǵan. Al ostgot tili orta ásirlerde Qara teńiz boyında Qırımǵa XVI ásirge shekem qollanılǵan.

6. Roman tilleri toparı. Rim imperiyası qulap roman tilleri qalıpleskenge shekem italiya tilleri toparı bolǵan. Roman tilleri toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *francuz tili*. Bul til Franciyanıń (paytaxtı Parij) mámleketlik tili bolıp, onda 60 millionnan aslam adam sóleydi. Rimliler orta ásirdeń bas gezinde jergilikli gallardı jawlap alǵannan keyin óz tilin-latin tilin tarattı. Házirgi francuz tili sol latin hám gall

tilleriniñ shatısıwınan payda boldı. Latın álipbesi tiykarındaǵı jazıwına iye; francuz tili barlıq tillerden burın xalıqaralıq áhmiyetke iye boldı.

2) *italyan tili*. Bul til Italiyanıñ (paytaxtı Rim) mámleketlik tili bolıp, onda 50 million adam sóyleydi, latın álipbesine tiykarlangan jazıwdan paydalanadı;

3) *ispan tili*. Bul til Ispaniyanıñ (paytaxtı Madrid) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 100 millionǵa jaqın adam sóyleydi. Ispan tili Rimge qaraslı bolǵan Iberii pravinciyasınıñ jergilikli xalıqlarınıñ tili menen latın tiliniñ shatısıwınan payda bolǵan, latın álipbesi tiykarındaǵı jazıwdan paydalanadı;

4) *italyan tili*. Bul tilde 5,5 million adam sóylep, olar Ispaniyada, Franciyada jasaydı, jazıwı-latın álipbesi tiykarındaǵı jazıw;

5) *portugal tili*. Bul til Portugaliyanıñ (paytaxtı Lissabon) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 50 millionǵa jaqın adam sóyleydi; jazıwı-latın álipbesine tiykarlangan jazıw;

6) *rumın tili*. Bul til Rumıniyanıñ (paytaxtı Buxarest) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 18 million adam sóyleydi. Rumın tili Rimge qaraslı Daki provenciyasınıñ jergilikli xalqınıñ tili menen latın tiliniñ shatısıwınıñ nátiyjesinde payda bolǵan; jazıwı-latın álipbesine tiykarlangan jazıw;

7) *moldavan tili*. Bul til Moldaviyanıñ (paytaxtı Kishenev) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 2,5 million adam sóyleydi, jazıwı-latın álipbesine tiykarlangan jazıw;

8) *provansal tili*. Bul tilde 10 millionnan aslam adam sóylep, olar qubla-shıǵıs Franciyada jasaydı, ádebiy til retinde orta ásirlerden XIX ásirdeñ aqırına shekem ómir súrgen;

p) *sardin tili*. Bul tilde 1 millionnan aslam adam sóylep, olar Italiyanıñ Sardiniya atawında jasaydı;

10) *reto-roman tili*. Bul tilde sóylewshiler yarım million adamdı quraydı. 1938- jıldan baslap Shveytariyadaǵı tórt mámleketlik tildiñ biri retinde tán alınǵan;

11) *kreol tili*. Bul francuz tili menen Gaiti atawındaǵı jergilikli tildiñ shatısıwınan kelip shıqqan til.

Wóli tiller qatarındaǵı latın tili b.e.sh. III ásirde baslap orta ásirlerdiñ basına shekem Rim imperiyasınıñ mámleketlik tili bolıp turǵan. Latın tiliniñ eñ dáslepki sıpatlıması biziñ eramızdan burınǵı I ásirde Varron tárepinen, latın tiliniñ klassikalıq grammatikası biziñ eramızdın IV ásirde Donat tárepinen jazılıp qaldırıldı. Latın tili áyyemgi grek tili menen birlikte xalıqaralıq terminologiyanıñ deregi retinde xızmet etedi. orta ásirlerdegi vulgar latın tili sol dáwirlegi Rim imperiyasınıñ Galli, Iberi, Daki hám t.b. provincialarınıñ jergilikli tilleri menen shatısıwı nátiyjesinde francuz, ispan, portugal, rumın hám t.b. tillerdi dóretti. Latın tilinen tısqarı osk, umbr tilleri de óli roman tilleri toparına kiredi.

7. Kelt tiller toparı.

1) *Irland tili*. Bul til Irlandiyanıñ (paytaxtı Dublin) mámleketlik tili bolıp, onda 6 millionnan aslam adam sóyleydi;

2) *shotlandi tili*. Bul tilde 6 millionǵa jaqın adam sóylep, olar Angliyada jasaydı;

3) *breton tili*. Bul tilde 1 millionnan artıq adam sóylesedi. olar Franciyada jasaydı;

4) *uels tili*. Bul tilde 1 millionnan artıq adam sóylesedi. olar Angliyada jasaydı; Bulardan tısqarı óli tiller bolğan gall hám kornuol tilleri de kelt tiller toparına kiredi.

8. Grek (yunon) tilleri toparı.

Jańa grek tili. Bul til Greciyanıń (paytaxtı Afina) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 9 millionnan aslam adam sóylesedi. Bul til XII ásirde baslap ómir súredi. Latın tili menen birge xalıqaralıq terminologiyanıń deregi xızmetin atqaradı óli tillerden eski grek tili (biziń eramızdan burınǵı X, biziń eramızdın V ásiri), orta grek yamasa vizantiya tili de (I-XV ásirlerdegi Vizantiyanıń mámleketlik ádebiy tili) grek tilleri toparına kiredi.

9. Alban tili toparına alban tili kiredi. Bul til Albaniyanıń (paytaxtı Tirana) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 2,5 millionnan aslam adam sóylesedi.

10. Armyan tili toparına házirgi armyan tili kiredi. Bul til Armeniyanıń (paytaxtı Erevan) mámleketlik tili bolıp, ol tilde 3 millionnan aslam adam sóyleydi. óli til bolıp sanalatuǵın eski armyan tili de usı toparǵa kiredi. Bul tillerden tısqarı indoevropa tilleri semyasına óli tiller qatarındaǵı xett, toxar tilleri de kiredi.

II. Semit-Xamit tilleri.

1. Semit tilleri toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *arab tili*. Bul til biraz mámleketlerdin mámleketlik tili xızmetin atqarıw menen birge (Birlesken Arab Respublikası, Irak, Sudan, Marokko, Livan, Tunis, Iordaniya, Liviya, Aljir, Yaman, Siriya) pútkil dúnya júzinde musulman áleminin xalıqaralıq diniy tili bolıp ta sanaladı. Arab tilinde 50 millionnan aslam adam sóyleydi arab álipbesindegi jazıwdan paydalanadı.

2) *amxor tili*. Bul til Efiopiyanıń (paytaxtı Addis-Abeba) mámleketlik ádebiy tili bolıp, onda 12 millionǵa jaqın adam sóylesedi;

3) *tigre, tigran, gurage tilleri*. Bular Efiopiyadaǵı jazıwı joq tiller bolıp, mámlekette azshılıqtı quraydı;

4) *aysor tili*. Bul tilde sóylewshiler Iran, Irak, Siriyada jasaydı, azshılıqtı quraydı. olar arameylerdin áwladı;

5). *Izrail-evreyleriniń tili (ivrit)*. Bul tilde sóylewshiler Izrailda jasaydı, sanı 2 milliondı quraydı. Izraildan basqa ellerde jasawshı evreyler ibrit tilin din tili retinde ǵana paydalanadı.

Wóli tillerden assiriya, vavilon, finikiy, eski evrey, aramey, geez tilleri semit tilleri toparına kiredi.

2. Egipet tilleri toparı. Buǵan eski egipet, kopt dep atalatuǵın óli tiller kiredi.

3. Kushit tilleri toparı. Buǵan galla, somali, sidamo, bedja, agau, saxo tilleri kiredi. Bul tilde sóylewshilerdin kópshiligi Efiopiyada jasaydı. Sanı 12 millionǵa jaqın adamdı quraydı.

4. Berber tilleri toparı. Buǵan tuareg, kabil, shilx, rif, shaviya, tamazist tilleri kiredi. Bul tillerde sóylewshiler afrikanın túrli mámleketlerinde jasaydı. Hámmesi bolıp 6 million adamdı quraydı.

5. Shad-xamit tilleri toparı. Buğan xausa, angas, lubi, muzgu, sokoro, karekare, sura tilleri kiredi.. Bul tillerde sóylewshiler afrikaniń túrli mámleketlerinde jasaydı. Hámmesi bolıp bul tillerde 12 millionǵa jaqın adam sóylesedi.

III. Kavkaz tilleri.

«Kavkaz tilleri» dep atalatuǵın tillerdiń bir semyǵa kiretuǵınlıǵı ya kirmeytuǵınlıǵı elege shekem tolıq sheshilmegen talaslı másele. Bul atamanıń ózi de tillerdiń geografiyalıq jaqtan taralıwın ańlatadı. Solay da bul tillerdiń azlı-kópli jaqınlıǵın esapqa alıp, tómendegi toparlarǵa bóliwge boladı:

1. Qubla yamasa kortvel tilleri toparı. Bul tiller toparına gruzin tili kiredi. Bul til Gruziyanıń (Paytaxtı Tbilisi) mámleketlik tili bolıp, onda 3 millionǵa jaqın adam sóleydi. eski jazıw sistemasına–gruzin álipbesine iye. Sonday-aq, kartvel tilleri toparına chan tili (100 mırnan aslam), mizil tili (300 mırn), swan tili (20 mırn adam) kiredi.

2. Batıs tilleri toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *abxaz tili*. Bul til Abxaziyada jasawshı xalıqtıń tili bolıp, bunda 100 mırǵa jaqın adam sóleydi Burın gruzin álipbesine, al házir orıs álipbesine tiykarlanǵan jazıwına iye.

2) *abazın tili*. Bul til Cherkes Avtonomiyalı Respublikasında jasawshı xalıqtıń tili bolıp, onda 30 mırn adam sóylesedi;

3) *adıgey tili*. Bul Adıgey Respublikasınıń tili; bunda 80 mırn adam sóylesedi.

4) *kabardin-cherkes tili*. Bul til Kavbarda-Balqar hám Cherkes Respublikalarınıń mámleketlik tili bolıp, onda 250 mırnan artıq adam sóylesedi.

3. Veynax tiller toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *chechen tili*. Bul til Chechen Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp, onda 500 mırǵa jaqın adam sóylesedi;

2) *Ingush tili*. Bul til Ingush Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp, onda 100 mırnan aslam adam sóylesedi;

3) *banbi tili*. Bul tilde sóylewshiler Chechen hám Ingush respublikalarında jasaydı.

4. Daǵıstan tilleri toparına tómendegi tiller kiredi: avar tili (300 mırn), dargin tili (160 mırn), tabasaran tili (35 mırn). Bul tiller orıs álipbesi tiykarındaǵı óz jazıwlarına iye. Bunnan tısqarı bir neshe az sanlı, óz jazıwlarına iye emes tillerde sóylesiwshi xalıqlar da Daǵıstan Respublikasında jasaydı.

IV. Fin-ugor (ugro-fin) tilleri.

Bul tiller semyası ugor tilleri, fin tilleri toparınan turadı.

1. Ugor tilleri toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *venger (madyat, ugor) tili*. Bul til Vengriyanıń (paytaxtı Budapesht) mámleketlik tili bolıp, onda 13,5 million adam sóylesedi, latin álipbesine tiykarlanǵan jazıwdan paydalanadı;

2) *xantı tili*. Xantı -Mansi milliy okrugında jasawshı xalıqtıń tili; onda 25 mırn adam sóylesedi, jazıwı orıs álipbesine tiykarlanǵan;

3) *mansi tili*. Bul Xansı-mansi milliy okrugında jasawshılardıń tili bolıp, onda 7 mırn adam sóylesedi, jazıwı orıs álipbesine tiykarlanǵan.

2. Fin tilleri toparına tómendegi tiller kiredi.

1) *fin tili*. Bul til Finlyandiyanıń (paytaxtı Xelsinki) mámleketlik tili. Bul tilde 4 millionnan aslam adam sóyleydi, jazıwı latin álipbesine tiykarlanǵan;

2) *eston tili*. Bul til Estoniyanıń (paytaxtı Tallin) mámleketlik tili bolıp, onda bir millionnan aslam adam sóyleydi, jazıwı latin álipbesine tiykarlanǵan;

3) *udmurt tili*. Udmurt respublikasında 600 mıń adam usı tilde sóylesedi;

4) *mari tili*. Mari Respublikasında jasawshı 500 mıńnan aslam adam usı tilde sóylesedi;

5) *komi-permyak tili*. Rossiyanıń Komi Permyak milliy okrugında 180 mıńnan aslam adam usı tilde sóylesedi;

6) *komi-ziryan tili*. Bul tilde sóylewshiler de Komi Respublikasında jasaydı;

7) *mordva tilleri*. Erzya-mordva, maqsha-mordva tilleri. Bul tillerde 1,5 millionǵa jaqın adam sóylep, olar Mordva Respublikasında jasaydı. Kórsetilgen tillerden tısqarı saam (lonar), karel,vens, iyor sıyaqlı az sanlı tillerde sóylewshi xalıqlar da sol Baltıq boyı soramında jasaydı.

V. Túrkiy tiller.

Túrkiy tiller semyasına tómendegi tiller kiredi.

1) *türk tili*. Bul til Túrkiyanıń (paytaxtı Ankara) mámleketlik tili bolıp, onda 40 million adam sóyleydi. 1929-jılı latin álipbesi tiykarındaǵı jazıwın qabıl etti. Soǵan shekem olardıń arab álipbesi tiykarındaǵı jazıwı bolǵan edi.

2) *azerbayjan tili*. Bul til Azerbaijan Respublikasınıń (paytaxtı Baku) mámleketlik tili bolıp sanaladı. Azerbaijan tilinde sóylewshilerdiń 9 millionnan aslamı Iranda, 6 millionnan aslamı Azerbayjanda jasaydı;

3) *ózbek tili*. Bul til ózbekstan Respublikasınıń (paytaxtı Tashkent) mámleketlik tili bolıp, bul tilde 20 millionnan aslam adam sóylesedi;

4) *türkmen tili*. Bul til Túrkmestan Respublikasınıń (paytaxtı Ashxabad) mámleketlik tili bolıp, onda 2 millionnan aslam adam sóylesedi;

5) *qazaq tili*. Bul til Qazaqstan Respublikasınıń (paytaxtı Astana) mámleketlik tili bolıp, onda 10 millionnan aslam adam sóylesedi;

6) *qırǵız tili*. Bul til Qırǵızıstan Respublikasınıń (paytaxtı Bishkek) mámleketlik tili bolıp, onda 2 million adam sóylesedi;

7) *tatar (qazan tatarları) tili*. Bul til Rossiya Federaciyası quramındaǵı Tatarstan Respublikasınıń tili bolıp, onda 7 million adam sóylesedi;

8) *bashqurt tili*. Bul til Rossiya quramındaǵı Bashqurstan Respublikasında jasawshı tiykarǵı xalıqtıń tili bolıp, onda bir millionnan aslam adam sóylesedi;

9) *qaraqalpaq tili*. Bul til ózbekstan Respublikası quramındaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp, bul tilde 300 mıń adam sóylesedi;

10) *chuvash tili*. Bul til Rossiya quramındaǵı Chuvash Respublikasında jasawshı xalıqtıń tili bolıp, onda 1,5 millionnan aslam adam sóylesedi.

Fin tili menen aralas jasap, ol kama bulgarları tiliniń jalǵası bolıp tabıladı, ázelden kirill álipbesin paydalanadı;

11) *uyğır tili*. Bul tilde sóylewshiler tiykarınan Qıtay Xalıq Respublikasınıń Sin-czyan uyğır avtonomiyalı rayonında (4,5 million) hám JMDA ellerinde (0,5 million) jasaydı;

12) *yakut tili*. Bul til Rossiyadağı Yakutiya (Saxa) Respublikasında jasawshı xalıqtıń tili bolıp, onda 300 mınnan aslam adam sóylesedi, kirill álipbesi tiykarındağı jazıwdan paydalanadı;

13) *tuva tili*. Bul til Rossiyadağı Tuva Respublikasında jasawshı xalıqtıń tili bolıp, onda 150 mınnan aslam adam sóylesedi.

Joqarıda kórsetilgen túrkiy tillerden tısqarı qumıq (300 mın), qarashay (100 mın), balqar (50 mın), xakas (60 mın), noğay (50 mın), gagauz (150 mın), qarayım (20 mın), shor (20 mın), altay (oyrat) tilleri, sonday-aq óli tillerden, VII-VIII ásirde Arqa Mongoliyada jasağan túrkiy tili bolğan orxon tili, IX-XI ásirdegi dala kóshpelileriniń tili bolğan pecheneg tili, XI-XIV ásirdegi kóshpelileriniń tili bolğan polovec tili, IX-XI ásirdegi oraylıq Aziyada ullı mámleket dúzgen uyğırlardıń tili bolğan aramey- uyğır til, XIV-XVI ásirlerde orta Aziyada ádebiy til xızmetin atqarğan shağatay tili, bir bólegi slavyan (bolgar) tiline aralasıp shatısıp ketken, bir bólegi shuvash tili menen jalğasıp ketken bulgar tili túrkiy tiller semyasına kiredi.

Túrkiyadağı türk tilinen basqa túrkiy tilde 1938- 39 jıllardan baslap orıs álipbesi tiykarındağı, ótken ásirdeń 90 jıllarınan baslap ayırım túrkiy tillerde (azerbayjan, túrkmen, ózbek, qaraqalpaq tillerinde) latin álipbesine tiykarlangan jazıwğa ótti. onnan aldın bul tillerde latin álipbesi, onnan da aldınaraq arab álipbesi tiykarındağı jazıwları bolğan edi.

Túrkiy tillerdi toparlarğa bóliw boyınsha hár qıylı pikirler ushırasadı. F.E. Korsh túrkiy tillerdi úsh toparğa: arqa, qubla-shıǵıs, qubla-batıs toparlarına; V.A. Bogorodickiy segiz toparğa: arqa-shıǵıs, Abakan, Altay, Batıs-Sibir, Povolje-Priural, orta Aziya, Qubla- batıs (türk), chuvash toparlarına; V. Shmidt úsh toparğa: Qubla, Batıs, Shıǵıs toparlarına (yakut tilin ol mongol tillerine kirgizedi) bóledi.

N. A. Baskakov 1952-jılı túrkiy tillerdi klassifikaciyalawdıń jańa variantın usındı. ol túrkiy tillerdi Batıs xunn, Shıǵıs xunn shaqaplarına bóldi. Batıs xunn shaqabın bulgar, oğuz, qıpshaq, qarluq toparlarına bólip, Bulğar toparına chuvash tilin, óli tillerden bulğar, xazar tillerin kirgizdi. Oğuz toparına, onıń kishi toparı bolğan oğuz-türkmen toparına türkmen, truxmen (wóli: oğuz) tilleri; oğuz-bulğar kishi toparına gagauz (wóli: pecheneg, uz) tilleri; oğuz-seljuk kishi toparına türk (osmanlı), azerbayjan (wóli: seljuk, eski osman) tilleri kiredi. Qıpshaq toparına, onıń kishi toparı bolğan qıpshaq-bulğar toparına tatar, bashkurt tilleri; qıpshaq-oğuz kishi toparına qumıq, qarayım (wóli: polovec) tilleri; qıpshaq-noğay kishi toparına noğay, qaraqalpaq, qazaq tilleri kiredi. Qarluq toparına, onıń qarluq-uyğır kishi toparına qaraxanidler mámleketiniń tili («Devan luğat at- Türk», «Qudadgu bilig» estelikleri boyınsha); qarluq-xorezmiy kishi toparına ózbek, uyğır (wóli: qarluq-xorezmiy, eski ózbek) tilleri kiredi.

Shıǵıs Xunn shaqabı uyğır, qırǵız-qıpshaq toparlarına bólinedi. Uyğır toparına, onıń uyğır-tukyuy kishi toparına tuva, qarağas tilleri; yakut kishi toparına yakut tili; xakas

kishi toparına xaqas, qamasan, shor, tuva, qumanda, sarı-uyğır tilleri kiredi. Qırğız-qıpshaq toparına qırğız, altay tilleri kiredi.

VI. Mongól tilleri

Mongól tiller semyasına tómendegi tiller kiredi:

1) *xalxa-mongól tili*. Bul til Mongoliya Respublikasınıń (paytaxtı Ulan-Bator) mámleketlik tili bolıp, onda 3,5 million adam sóylesedi. ol tilde sóylewshilerdiń birazı Qıtay Xalıq respublikası soramında (Ishki Mongóliya hám Sinczyanda) jasadı, 1945-jıldan baslap, orıs álipbesi tiykarındaǵı jazıwdı qabıl etti. Burın eski uyğırlardan alınǵan mongól álipbesine tiykarlanǵan jazıwı bolǵan;

2) *buryat tili*. Bul til Buryat Respublikasında jasawshı xalıqtıń tili bolıp, onda 300 mıńnan kóbirek adam sóylesedi. XX ásirdeń 30-jıllardan baslap orıs álipbesine tiykarlanǵan jazıwdan paydalanadı;

3) *qalmaq (oyrat) tili*. Bul til Qalmaq Respublikasında jasawshı xalıqtıń tili bolıp, onda 100 mıńnan aslam adam sóleydi; orıs álipbesine tiykarlanǵan jazıwdan paydalanadı.

VII. Tungus-manshjur tilleri.

Bul tiller eki toparǵa bólinedi: tungus hám manchjur toparları.

1. Tungus toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *evenk (tungus) tili*. Rossiyanıń Evenk milliy okrugında jasawshı xalıqtıń tili bolıp, onda 20 mıń adam sóylesedi;

2) *even tili*. Bul tilde sóylewshiler on mıńday adam bolıp, olar Rossiyanıń Even, Okot, Chukotka, Koryak milliy okruglarında jasadı.

2. Manchjur toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *nanay tili*. Bul tilde sóylewshiler 8 mıńday adam bolıp, olar Amur milliy okrugında jasadı;

2) *manchjur tili*. Bul óli tiller qatarına ótip baratırǵan til bolıp, ol tildi Qıtay Xalıq Respublikasınıń arqa-shıǵısında jasawshı 3 millionǵa jaqın xalıq paydalanatuǵın edi.

Bul tillerden tısqarı udey, ulq, oroch tilleri de manchjur toparındaǵı tillerge kiredi.

VIII. Qıtay-tibet tilleri semyası

Bul semyadaǵı tillerge tay-qıtay hám tibet tilleri toparı kiredi.

1. Tay-Qıtay tilleri toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *qıtay tili*. Bul til Qıtay Xalıq Respublikasınıń (paytaxtı Pekin) mámleketlik tili bolıp, onda dúnyadaǵı eń kóp sanlı adamlar (1075 million) sóylesedi. Bul til eń eski tillerdiń biri. onıń tariyxı eki yarım mıń jıldan asadı. Mıńlaǵan jıllar dawamında ádebiy tili bolıp venyan xızmet etken. Al XX ásirden baslap, onı awızeki til bolǵan bayxua qısıp shıǵara baslaǵan. XX ásirdeń 50 jıllarınan baslap birden-bir qıtay ádebiy tili xızmetin Pekin dialekti tiykarında qalıplesken punxua atqaradı. Biziń eramızdan burınǵı XV ásirden baslap ieroglif jazıwınan paydalanǵan. 1913-jıldan baslap ieroglif jazıwı menen bir qatarda ayırıqsha milliy grafikalıq tiykardaǵı buwınlıq-fonetikalıq jazıw «chjuan czımu» qollanıla baslaǵan. Keyin júzden aslam qıtay jazıwınıń joybarları islengen. Solardıń ishinde latin grafikasına tiykarlanǵan fonetikalıq jazıw da bar;

2) *dungan tili*. Bul tilde sóylewshilerdiń sanı 3,5 million bolıp, olar Qıtay Xalıq Respublikasında jasaydı; arab álipbesi tiykarındaǵı jazıwdan paydalanadı. JMDA ellerinde jasawshı az sanlı dunganlar orıs álipbesi tiykarındaǵı jazıwdan paydalanadı;

3) *tay (sinam) tili*. Taylandtıń (paytaxtı Bangkok) mámleketlik tili bolıp, bunda 50 millionǵa jaqın adam sóylesedi. 1939-jılǵa shekem Sinam mámleketiniń tili sinam tili dep atalıǵan edi;

4) *vetnam (annam) tili*. Vetnam Xalıq Demokratiyalıq Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp, bul tilde 30 million adam sóylesedi. Bul tildi burın annam tili dep ataǵan.

2. Tibet tiller toparına tómendegi tiller kiredi:

1) *tibet tili*. Bul tilde sóylewshiler Qıtay Xalıq Respublikasınıń Tibet Avtonomiyalıq Respublikasında hám Indiyada jasaydı; bul tilde millionnan artıq adam sóylesedi;

2) *birma tili*. Birmaniń (paytaxtı Rangun) mámleketlik tili bolıp, onda 33 million adam sóylesedi.

IX. Dravit tilleri.

Buǵan tómendegi tiller kiredi:

1) *tamil tili*. Bul tilde sóylewshiler Indiyanıń qubla-shıǵısında, Tseylonnıń arqasında hám Malayziyada jasaydı; onda 35 million adam sóylesedi;

2) *malalayam tili*. Bul tilde sóylewshiler 16,5 million adam bolıp, Indiyanıń qubla-batısında jasaydı;

3) *kannara tili*. Bul tilde sóylewshiler 17,5 million adam bolıp, olar batıs Indiyada jasaydı;

4) *telugu tili*. Bul tilde 40 millionnan aslam adam sóylesedi; olar Indiyanıń qubla-shıǵısında jasaydı;

5) *braxun tili*. Bul tilde sóylewshiler 260 mıń adam bolıp, olar Pakistan, Iran, Awғанıstanda jasaydı. Bulardan tısqarı Indiyada tulu, gondi hám basqa az sanlı tiller ushırasadı.

X. Malay-polineziya tilleri.

Bul tillerge malay (1930-jıllardan baslap indoneziya tili dep ataladı) tili kiredi. ol Indoneziyanıń (paytaxtı Djakarta) mámleketlik tili. Bunnan tısqarı yavan (44 mln), sunda (13 mln), madura (6,5 mln), malgash (5,5mln), tagal (5,6 mln), ilok (3,6 mln), batak (2,2 mln) maori (200 mıń), samoa (150 mıń), t.b. tilleri de usı semyadaǵı tiller bolıp sanaladı. Bul tiller az izertlengen, maǵlıwmatlar jetispeydi. ulıwma malay-polineziya tillerinde 135 million shamasında adamlar sóylesedi.

XI. Avstraliya tilleri

Avstraliyada júdá kóp mayda tiller ushırasadı. olardıń ortasında eń belgilisi -aranta tili. Bul tiller ele jeterli izertlenbegen.

XII. Papua (papas) tilleri

Papua tillerinde sóylewshiler Jańa Gvineya atawında jasaydı. Bul tiller ele jeterli dárejede izertlenbegen.

XIII. Afrikanıń túpkilikli xalıqlarınıń tilleri¹

¹ «Африканское языкознание» maqalalar toplanınan alınıǵan . (Москва, Изд. Иностранная литература, 1963).

Afrikanın túpkilikli xalıqlarının tilleri haqqında maǵlıwmatlar az. Sonlıqtan ol tillerdiń toparları hám atların ataw menen sheklenemiz.

1. Bantu tilleri toparına bube, lundu, fang, benga, konjo, luganda, rundi, kongo, potó, ngala, luba, bemba, subiya, suaxili, sango, shambala, zulu, soto, venda, shona, lunda, nozongo hám t.b. tiller kiredi.

2. Bantond tilleri toparlarına tiv, bamileke, bali, efik (shıǵıs toparı), senufo, kulango, mosi, gurma (oraylıq toparı), gola, tepda, fomi, volof, ful (batıs, atlantika toparı) hám t.b. tiller kiredi.

3. Mande tilleri toparına mandingo, malinke, bombara, mende, loma hám t.b. tiller kiredi.

4. Gvineya tilleri toparına kru, kva, akan, eve, nune, yoruba, edo, ibo, tvi hám t.b. tiller kiredi.

5. Songay tilleri toparına songoy zarma, dendi tilleri kiredi.

6. Kanuri-teda tilleri toparına kanuri hám teda tilleri kiredi.

7. Sudan tilleri toparına zanda, banda, miltu, berta, koma, barea, kunama hám t.b. tiller kiredi.

8. Kordofan tilleri toparına talazi, ladoda, tageli, hám t.b. tiller kiredi.

9. Nilot tilleri toparına nuer, shilluk, bari, nyangya, pokat, gola hám t.b. tiller kiredi.

XIV. Paleoafrika tilleri

Bul tillerde sóylewshiler de Afrikada jasaydı. olar bushmen (sani) tilleri hám gottentot (nama) tilleri toparına bólinedi.

XV. Paleoaziya tilleri. Bul tilde sóylewshiler Rossiya federaciyasınıń arqa-shıǵısında jasaydı. Paleoaziya tilleri chukot hám sibir toparlarına bólinedi. Bul eki topar tilleri shártli túrde, tek geografiyalıq belgileri tiykarında ǵana bir semyaǵa-paleoaziya semyasına kirgizilgen. Bulardan tek chukat tilleri toparına kiretuǵın tiller ǵana tuwıslıq qatnasqa iye. Chukot toparına chukot tili (1,5 mın), koryak tili (7 mın), kamchadal (elman) tili (2,5 mın) kiredi. Sibir toparına odul tili (1 mın), nivx tili (4mın), ket tili (2 mın) kiredi.

XVI. Eskimos tilleri

Bul tiller toparı eskimos hám aleut tillerine bólinedi. Eskimos tilinde sóylewshi xalıq Chukotkada, Vrangel atawında, Alyaskada, Kanadada, Grenlandiyada jasaydı. Aleut tilinde sóylewshi xalıq Komandor hám Aleut atawlarında jasaydı.

XVII. Amerika túpkilikli xalqınıń (indeeclerdiń) tili.

Amerika indeecleriniń tilleri 200 den asıp ketedi. olar Arqa Amerika, oraylıq Amerika, Qubla Amerika toparlarına bólinedi. Arqa Amerika indeecleriniń tilleri: algonkin (massachusec, delavar, moxegan, t.b.), irokez, siu, penute hám t.b. tilleri. oraylıq Amerika indeecleriniń tilleri: uto-astek, mayya hám t.b. Qubla Amerika indeecleriniń tilleri: kechua tili (áyyemgi Perudegi inkler tili bolǵan; bul tilde sóylewshi xalıq házirgi Peru, Boliviya, Ekvadorda jasaydı), tupi-guarani tili, aravak tili, chon, pano hám karib tilleri toparı.

XVIII. Hesh bir tiller toparına kirmegen ayırım tiller:

1) *Yapon tili*. Yaponiyanın (paytaxtı Tokio)mámleketlik tili bolıp, bul tilde 100 million adam sóylesedi. Jazıwı VIII ásirden berli qıtay ierogliflerine tiykarlangan jazıwdan paydalanğan, al házir jańa fonetikalıq-buwınlıq jazıw (xatakana hám xiragana) qollanıladı;

2) *ryukyu tili*. Bul tilde sóylewshiler Ryu-Kyu atawında jasaydı; tuwıslığı boyınsha yapon tiline jaqınraq;

3) *koreec tili*. Koreya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası (paytaxtı Pxenyan) hám Qubla Koreya Respublikalarının (paytaxtı Seul) mámleketlik tili bolıp, onda 60 millionnan aslam adam sóylesedi;

4) *ayn tili*. Bul tilde sóylewshiler Yaponiyanın arqasında Xokkaydo atawında hám Saxalin atawında jasaydı;

5) *burjaski tili*. Indiyanın arqa tárepinde Qarakorumde jasaytuǵın xalıqtıń tili bolğan burjaski tilinde 30 mın adam sóylesedi.

§ 77. Tillerdiń tipologialıq klassifikaciyası

Dúnya tilleri ortasında materiallıq usaslıqtan (hám ayırmashılıqtan) tısqarı usaslıq hám ayırmashılıq materiallıq emes, al strukturalıq (tipologiyalıq) jaqtan da boladı. Strukturalıq jaqtan usaslıq bir negiz tilden taralğan tuwısqan tiller ortasında ǵana emes, sonıń menen birge geneologiyalıq jaqtan pútkiley basqa-basqa hár túrli semyadaǵı tiller ortasında da bolıwı múmkin. Sonıń menen birge strukturalıq jaqtan tuwısqan tiller ortasında da ayırmashılıqlardıń bolıwı múmkin. Tuwısqan tiller ortasındaǵı strukturalıq ayırmashılıqlardı salıstırmalı-tariyxıy til bilimine súyengen halda túsindiriw mudamı múmkin bola bermeydi. Usı jerde lingvistikalıq tipologiya járdemge keledi. Bunda usaslıq hám ayırmashılıq tillerdiń tuwısqanlıq jaqınlığına qaray emes, al olardıń tillik belgisine, tipologiyalıq jaqınlığına qaraladı. Máselen, francuz hám gruzin tillerinde 80 sanlıǵın ańlatatuǵın sózler hesh qanday materiallıq usaslıqqa iye emes: francuzsha *quatre-vingc*, gruzinshe *otxmoci*; olar basqa-basqa seslik kóriniste. Biraq strukturalıq jaqtan usas: eki tilde de bul sóz 4 (francuzsha *-quatre*, gruzinshe-*otxi*) hám 20 (francuzsha-*vingt*, gruzinshe-*osi*) sózleriniń qosındısınan turadı. Sol sıyaqlı 90 sanlıǵı da bul eki tilde materiallıq-seslik jaqtan usamaydı, al strukturalıq jaqtan usas: francuzsha *quatre-vingt-dix* hám gruzinshe *otxmosdaati*. Sózbe-sóz tórt jigirmalıq (hám) on. Bolgar tilinde iskam (tileymen, qáleymen) hám ispan tilinde querer (tilew, qálew) sózleri de materiallıq-seslik jaqtan pútkilley basqa-basqa. Biraq ol eki tilde de bul sózler iskat (eski bolgar tilinde iskati, latin eski ispan) tilinde *quaerere*) feyiliniń semantikalıq rawajlanıwı nátiyjesinde payda bolğan. Solay etip bolgar tilinde de, ispan tilinde de bul sózler bir qıylı oylawdıń nátiyjesinde payda bolğan.¹

Rumın tilindegi **-il,-l, -le** hám t.b. artiklleri sózdiń aldında emes, al jalǵawlar sıyaqlı sózdiń aqırına jalǵanadı. Máselen, *omul* (adam), *sodrul* (toǵay), *laptele* (sút) sózlerindegi (artiklsiz: *om*, *sodru*, *lapte*) **-l, -le** artiklleri materiallıq-seslik jaqtan

¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М., 1987, 230-б.

francuz tilindeki artikllər menen usas: *l'homme* (adam), *le bois* - (toğay), *le-lait* (sút). eki tildegi (rumın, francuz) bul artikllər genetikalıq jaqtan latın tilindeki ille (sol) siltew almasıǵına barıp tireledi. Biraq strukturalıq jaqtan rumın tilindeki artikldiń sózdiń sońında keliwi (postpozitiv jaǵdayı) boyınsha francuz tili menen emes, al bolgar, alban, arman, skandinav tilleri menen jaqınlasadı. Máselen, bolgar tilinde *chovekt* (chelovek), *gorota* (toğay), *mlyakoto* (moloko) (artiklsiz: *chovek*, *gora*, *mlyako*), shved tilinde *mannen* (chelovek), *skagen* (toğay), *mjtlken* (sút) (artiklsiz: *man*, *skog mjtlk*) hám t.b. Bolgar tilindeki artikl genetikalıq jaqtan **t, ta, to** (orıs tilinde: *tot, ta, to*) siltew almasıqlarına, al skandinav tillerindeki bul artikl basqa siltew almasıǵına-nemis tilindeki *jener* (ol) sózine barıp tireledi.¹

Demek, bolgar tilinde **sol**, shved tilinde **ol** almasıǵına ushlasadı.

Materiallıq-seslik jaqtan usalıq bolmasa da, tiller ortasında strukturalıq jaqtan usalıqtıń bolıwına eki túrli jaǵdaylar sebepshi boladı: birinshiden, geypara semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik qubılıslardıń bir tilden ekinshisine kalka jolı menen ótiwi; ekinshiden, hár qıylı tillerde birdey tillik qubılıslardıń óz betinshe, biraq usas nızam boyınsha ǵárezsiz, rawajlanıwı.

Eger de tiller uzaq dáwirler dawamında óz ara kontaktta, qarım-qatnasta bolsa, onıń quramında substrat hám superstrat elementleri de jeterli dárejede ushırassa tillerde kalka usılı menen bir tilden ekinshisine ótken strukturalıq usalıqlardıń bolıwı tábiyiy halat bolıp tabıladı. eger de tiller ortasında baylanıs (kontakt) bolmasa da, olarda strukturalıq usalıq ushırassa, onda bunı tildegi strukturalıq usas qubılıslardıń óz betinshe, ǵárezsiz rawajlanıwınıń nátiyjesi dep biliwimiz kerek.

Joqarıdaǵı mısallarda kórsetilgenindey-aq rumın, alban, bolgar tillerinde túbirdiń aqırında (postpoziciyada) artikldiń keliwi til birilikleriniń payda bolıwındaǵı kalka usılınıń jemisi bolsa kerek. ol tillerde bunnan da basqa kalkalaw jolı menen payda bolǵan strukturalıq usalıqlar ushırasadı. Bunıń sebebi Balkan yarım atawında jasawshı xalıqlardıń tilleri retinde olar uzaq dáwirler dawamında óz ara baylanısta (kontaktta) bolǵan. Al skandinaviya tilleri menen balkan tilleri ortasında onday dárejedegi baylanıs bolmaǵanlıǵı belgili. Sonlıqtan da skandinaviya tillerindeki artikldiń túbirdiń aqırında (postpoziciyada) keliwi balkan tillerindeki bunday qubılıs penen hesh qanday baylanıssız rawajlanıw nátiyjesinde payda bolǵan. Sonday-aq arman tilindeki artikldiń túbirdiń aqırında keliw jaǵdayı da genetikalıq jaqtan skandinaviya tilleri menen de, balkan tilleri menen de hesh qanday baylanıssız ózinshe payda bolǵan. Tap usınday pikirlerdi, (strukturalıq usalıqtıń biyǵárez payda bolǵanlıǵı) bolgar tilindeki *iskam* hám ispan tilindeki *querer* sózleri haqqında da, sonday-aq francuz hám gruzin tillerindeki tórtti jigirma menen kóbeytiwden (tórt jigirma degennen) seksendi túsiniw haqqında da aytıwǵa boladı.² Tariyxıy-geografiyalıq baylanıstaǵı xalıqlardıń awqamı hám olardıń tillerindeki strukturalıq usalıq tiykarında areallıq lingvistika, al birdey qatnasta bolmaǵan tiller ortasındaǵı strukturalıq usalıq tiykarında tipologiyalıq lingvistika kelip

¹ Sonda, 230-231-b.b.

² Sonda, 231-b.

shıqqan. Areallıq lingvistika bir tildin óz ishindegi aymaqlıq jaylasıwına qaray kelip shıqqan dialektlik ózgesheliklerdi hám geografiyalıq jaylasıwına qaray bir topar tillerdegi sáykes tillik qubılıslardıń ushırasıw jaǵdayların izertleydi. Al tipologiyalıq lingvistika yamasa lingvistikalıq tipologiya tillerdin geografiyalıq jaqtan eń alısta bolıwına qaramastan, genetikalıq jaqtan heshqanday tuwısqanlıq jaqınlıǵınıń bolmawına qaramastan strukturalıq usaslıqlardıń ushırasıw jaǵdayların izertleydi. Tipologiyalıq lingvistika til strukturasınıń tipi haqqında táliymat bolıp sanaladı. Tipologiyalıq lingvistikada fonologiyalıq, morfologiyalıq, sintaksislik, semantikalıq hám t.b. hár túrli strukturalıq belgileri tiykarında payda bolǵan usaslıqlar úyreniledi..

Tildin tipin anıqlaw ushın, yaǵnıy bir tildin qanday tiller menen tipologiyalıq jaqtan usaslıǵın belgilew ushın onıń barlıq ózgeshelikleri menen qásiyetlerin emes, al eń baslı belgilerin biliw hám soǵan tiykarlanıw talap etiledi. Tillerdi tipologiyalıq jaqtan klassifiaciyalawda grammatikalıq formalardaǵı analitizm hám sintetizmniń bir tilde bolıw ya bolmaw qásiyetleri, túbir hám affikslik morfemalardıń baylanısıw ózgesheligi, ishki fleksiyanıń bolıw ya bolmawı, gáp aǵzalarınıń orın tártibindegi ózgeshelikler birinshi gezekte esapqa alınadı.

Tillerdin tipologiyalıq klassifikaciyası kóplegen lingvistlerdin dıqqat orayında boldı. Aǵayınlı nemis lingvistleri Fridrix Shlegel (1772-1829) hám Avgust Shlegel (1767-1845) tillerdi úsh toparǵa-flektiv tiller, affikslik tiller, omorf tiller toparına bóldi. Vilgelm Gumbolt (1767-1835) tillerdi tórtke bólip qaradı: daralawshı tiller, agglyutinativ tiller, flektiv tiller, inkorporativ tiller. Avgust Shleyxer (1821-1868) tillerdi daralawshı, agglyutinativ, flektiv tiller dep bóldi hám agglyutinativ tillerde de, flektiv tillerde de qurılısı jaǵnan sintetikalıq tillerdin de, analitikalıq tillerdin de belgileriniń ushırasatuǵınlıǵın kórsetti. Sóz hám gáptin formasın tiykarǵa ala otırıp, Geyman Shteyntal (1823-1899) tillerdi formalı tiller hám formasız tiller dep ekige bóledi. Akademik F.F.Fortunatov (1848-1914) tillerdi túbir tiller, agglyutinativ tiller, flektiv tiller dep úsh toparǵa bóledi. Eduard Sepir (1884-1939) bildiretuǵın uǵımniń tábiyatın, qarım-qatnaslardı ańlatıw usılların esapqa alǵan halda tillerdi toparlarǵa bóliwdin kóp basqıshlı klassifikaciyasın usındı.

Tillerdi tipologiyalıq jaqtan klassifikaciyalawda bir qıylı kózqaras bolmasa da, olardı tómendegishe toparlarǵa bóliw lingvistikada keń taralǵan.

1. Agglyutinativ tiller. Bunday tiller qatarına túrkiy tiller, mongol tilleri, ugro-fin tilleri hám t.b. tiller kiredi. Bul topardaǵı tillerdin baslı belgisi-grammatikalıq mánilerdi bildiretuǵın formalar (affiksler) túbirden keyin jalǵanadı. Kóbinshe grammatikalıq formaların hár biri bir grammatikalıq máni bildiredi hám bir neshe forma birinen soń biri shınjır tárizli jalǵana beredi. Mısalı, túrkiy tillerdin biri bolǵan qaraqalpaq tilinde bas sózine bir neshshe affiksler qosıladı: **basshı, basshılar, basshıları, basshılarına**. Bul leksemada **bas** tiykarǵı túbir (negizgi morfema), -shı, -lar, -ı, -na affiksler (kómekshi morfemalar). Kómekshi morfemalardıń hár biri bir grammatikalıq máni bildiredi: -shı atlıq jasawshı qosımta; -lar kóplik jalǵawı, ı-tartım jalǵawı, na-seplik

jalğawı. Kórinip turğanınday affiksler jalğanıwı menen sózdiń morfologiyalıq quramı ózgerip, quramalanğanı menen negizgi túbir morfemanıń seslik quramı ózgermeydi.

Flektiv tiller. Flektiv tiller qatarına indoevropa tilleri (orıs, ingliz, nemis, latin, parsı, tájik, afgan hám t.b.) hám semit tiller (arab, aramey, evrey hám basqa) kiredi. Flektiv tillerde grammatikalıq máni túbirdiń quramındaǵı seslik ózgerisler (ishki fleksiya) arqalı da (orıs tilinde *okno-okon*; arab tilinde *kitap-kitap*, *kitub-kitaplar*), affiksacya usılı arqalı da (*oxotnik-oxotnika*, *oxotniku*, *oxotnikom*) ańlatıladı.

Sózdiń túbiri dara jumsalıwı múmkin. Máselen, *znayu* (bilemen), *znaesh* (bileseń), *znaet* (biledi) sózleriniń túbiri *zna* óz-aldına dara jumsalmaydı. ol sózlerdiń hár biri eki grammatikalıq máni bildiredi: úshewi de birlik sanda, al *znayu*-birinshi bette, *znaesh*-ekinshi bette, *znaet*-úshinshi bette jumsalǵan. Solay etip flektiv tillerdiń baslı belgileri retinde affikslerdiń bir neshshe grammatikalıq máni bildiriwin, ayırım túbirlerdiń óz aldına jumsalmawın, eń baslısı qosımtalardıń sóz túbirine tereń hám pútkilley birigip, sińisip ketiwin kórsetiwge boladı.

Polisintetikalıq tiller. Bunday tiller qatarına amerika indeecleriniń tilleri, paleoaziya tilleri, (itelmen, chukot, koryak, nivx, yukagir tilleri) kiredi. Basqa tiptegi tillerde (flektiv, agglyutinativ, túbir tiller) gáp arqalı beriletuǵın uǵım bul tillerde kóp sostavlı sóz arqalı bildiriledi. Máselen, chukot tilinde tı-ata-kaa-nmı-rqın sózi «men semiz buǵalardı óltiremen» degen uǵımdı bildiredi. Bundaǵı tı-birinshi bettiń kórsetkishini, rqın-feyildiń suffiksi, al basqaları atawısh túbirler.

Túbir (qosımtasız) tiller. Túbir tillerdi qosımtasız tiller dep te, daralawshı (izoliruyushiy) tiller dep te ataydı. Bul tillerge qıtay, vetnam, birma, tay tibet tilleri kiredi. Túbir tillerde gáp quramındaǵı sózlerdiń qarım-qatnası, gápтеги sózlerdiń orın tártibi kómekshi sózler hám intonaciya arqalı ańlatıladı. Sózler túrlenbeydi, túbirge qosımta qosılmaydı, sóz shaqaplarınıń forması jaǵınan shegarası anıq bolmaydı. Túbir tillerdiń sózlik quramında omonimler kóp ushırasadı, olar bir-birinen muzıkalıq pát arqalı ayrılardı. Bul tillerde grammatikalıq qatnaslar sintaksislik jol menen bildiriledi, olarda kómekshi sózler hám sóz jasawshı elementler boladı. Máselen, túbir tiller qatarına kiretuǵın qıtay tilinde: chje shi xao jen-**bul jaqsı adam**; ta czode xao-**ol jaqsı islegen**; chje ben shu xao -**bul kitap jaqsı** gáplerinde **xao** sózi gápтеги orın tártibine qaray anıqlawısh, pısıqlawısh, bayanlawısh bolıp kelgen.¹

Dúnya tillerin shama menen joqarıdaǵıday tillerge (toparlarga) bólgen menen olardıń ortasına anıq shegara belgilew oǵada qıyın. Sebebi bir tiptegi tillerge tán belgiler ekinshi tiptegi tillerde de ushırasıwı múmkin. Máselen, qosımtanıń sóz aqırına qosılıwı agglyutinativ tillerge tán bolsa, bunday jaǵday flektiv tillerde de ushırasadı; bir qosımtanıń bir neshe grammatikalıq máni bildiriwi flektiv tillerge tán bolsa, bunday jaǵday agglyutinativ tillerde de ushırasadı hám t.b. Sonday aq tipologiyalıq klassifikaciya barlıq tillerdi qamtıp ala almaydı. Tek grammatikalıq dúzilisi bir-birine jaqın bolǵan tillerdi ǵana óz ishine aladı. Solay da tillerdiń ishki qurılısın, olardıń grammatikalıq dúzilisin úyreniwde tipologiyalıq til bilimi úlken áhmiyetke iye boladı.

¹ O. Azizov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996, 147-b.

QOSIMSHA ÁDEBIYATLAR

Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1996. 144 -166 – бетлер;
Аханов. К. Тил билминиң негиздери. Алматы. 1973. 588-619 – бетлер;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 221 - 238- бетлер;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 382-464- бетлер;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 258 - 275- бетлер;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 261 - 270- бетлер;
Теоретические основы классификации языков мира. Москва. 1982.

Mazmúni

Sóz bası.....	3
---------------	---

I bap. KIRISIW

§ 1. Til bilimi hám onıń tarawları.....	5
§ 2. Til biliminiń ornı hám basqa ilimler menen baylanısı.....	8
§ 3. Tildiń anıqlaması hám muǵdarı.....	15
§ 4. Til hám basqa da qatnas quralları.....	18
§ 5. Til jámiyetlik qubılıs sıpatında.....	20
§ 6. Til hám sóylew.....	22
§ 7. Til hám oylaw.....	24
§ 8. Tildiń strukturalıq hám sistemalıq sıpatı.....	26
Qosımsha ádebiyatlar.....	28

II bap. FONETIKA HÁM FONOLOGIYA

§ 9. Fonetikanıń izertlew obyektı.....	29
§ 10. Fonetikanıń áhmiyeti hám ilimler ortasında tutqan ornı.....	30
§ 11. Fonetikanıń basqa ilimler menen baylanısı.....	32
§ 12. Fonetikanıń tarawları.....	34
§ 13. Fonetikanıń izertlew metodları.....	36
§ 14. Seslerdi izertlewdiń fizikalıq, fiziologiyalıq hám lingvistikalıq aspektleri.....	37
§ 15. Fonetikanıń fizikalıq aspekti.....	38
§ 16. Fonetikanıń fiziologiyalıq aspekti. Sóylew aǵzaları.....	41
§ 17. Fonetikanıń lingvistikalıq aspekti.....	47
§ 18. Til sesleriniń klassifikatsiyası.....	51
§ 19. Dawıslılar hám olardıń klassifikatsiyası.....	54
§ 20. Dawıssızlar hám olardıń klassifikatsiyası.....	59
§ 21. Dawıssızlardıń jasalıw ornına qaray bóliniwi.....	61
§ 22. Dawıssızlardıń jasalıw usılına qaray bóliniwi.....	63
§ 23. Dawıssızlardıń dawıstıń qatnasına qaray bóliniwi.....	66
§ 24. Tiýkargı hám qosımsha artikulyatsiya.....	69
§ 25. Sóylew aǵımındaǵı seslerdiń fonetikalıq ózgerisleri.....	72
§ 26. Buwın. Buwın haqqında túsinik.....	73
§ 27. Pát. Pátıń tábiyatı hám túrleri.....	75
§ 28. Sózlik pátıń xızmeti hám ornı.....	77
Qosımsha ádebiyatlar.....	78

III bap. JAZIW

§ 29. Jazıw hám onıń awızeki sóylew tiline qatnası.....	79
---	----

§ 30. Jazıw quralları	80
§ 31. Jazba tańbalardıń túrleri	81
§ 32. Grafika.....	85
§ 33. Álipbe.....	86
§ 34. Ayırım eski álipbeler tariyxı.....	88
§ 35. Imla.....	90
§ 36. Transkripciya.....	93
§ 37. Transliteraciya.....	96
Qosımsha ádebiyatlar.....	97

IV bap. LEKSIKOLOGIYA

§ 38. Leksikologiya hám onıń bólimleri.....	98
§ 39. Sóz— til birligi sıpatında.....	101
§ 40. Sózlerdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánileri.....	104
§ 41. Sózlerdiń kóp mániligi.....	105
§ 42. Sózlerdiń dál hám gúńgirt (abstrakt) mánileri.....	109
§ 43. Omonimler.....	113
§ 44. Sinonimler.....	115
§ 45. Antonimler.....	117
§ 46. Termin hám terminologiya.....	116
§ 47. Frazelogiya. Frazelogiyalıq sóz dizbegi haqqında túsinik.....	117
§ 48. Frazelogiyalıq sóz dizbeklerinniń túrleri.....	120
§ 49. Frazelogizmlerdiń payda bolıwı.....	123
§ 50. Leksikografiya. Leksikografiya haqqında túsinik.....	124
§ 51. Sózliklerdiń túrleri.....	125
Qosımsha ádebiyatlar.....	130

V bap. GRAMMATIKA

§ 52. Grammatikanıń izertlew obykti hám tarawları.....	131
§ 53. Morfema.....	134
§ 54. Túbir hám qosımta.....	136
§ 55. Grammatikalıq mániniń bildiriliw usılları	139
§ 56. Sóz shaqapları	143
§ 57. Atlıq sózler	148
§ 58. Kelbetlik sózler.....	149
§ 59. Feyil sózler.....	150
§ 60. Ráwish	152
§ 61. Sanlıq.....	153
§ 62. Almasıq.....	153
§ 63. Sintaksis. Sintaksistiń izertlew obykti.....	154

§ 64. Sózlerdiń baylanısıw usulları.....	155
§ 65. Sóz dizbegi.....	156
§ 66. Gáp hám onıń tiykargı belgileri.....	157
§ 67. Gáp aǵzaları.....	158
§ 68. Sintagma.....	159
§ 69. Gáptiń túrleri.....	160
Qosımsha ádebiyatlar.....	163

VI bap. TILLERDİŇ TARIYXIY RAWAJLANIWI

§ 70. Tildiń payda bolıwı haqqında tusinik.....	164
§ 71. Tildiń payda bolıwına arnalǵan teoriyalar.....	165
§ 72. Tildiń payda bolıwı haqqında materialistlik táliymat.....	167
§ 73. Tillerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı	170
Qosımsha ádebiyatlar.....	176

VII bap. SALISTIRMALI — TARIYXIY HÁM TIPOLOGIYALIQ TIL BILIMI

§ 74. Tillerdiń materiallıq usaslıǵı hám tuwısqanlıǵı.....	177
§ 75. Tillerdiń klassifikaciyası.....	180
§ 76. Tillerdiń geneologiyalıq klassifikaciyası.....	182
§ 77. Tillerdiń tipologiyalıq klassifikaciyası.....	196
Qosımsha ádebiyatlar	200

